E. J. HOBSBAWM

Naţiuni şi naţionalism

din 1780 pînă în prezent

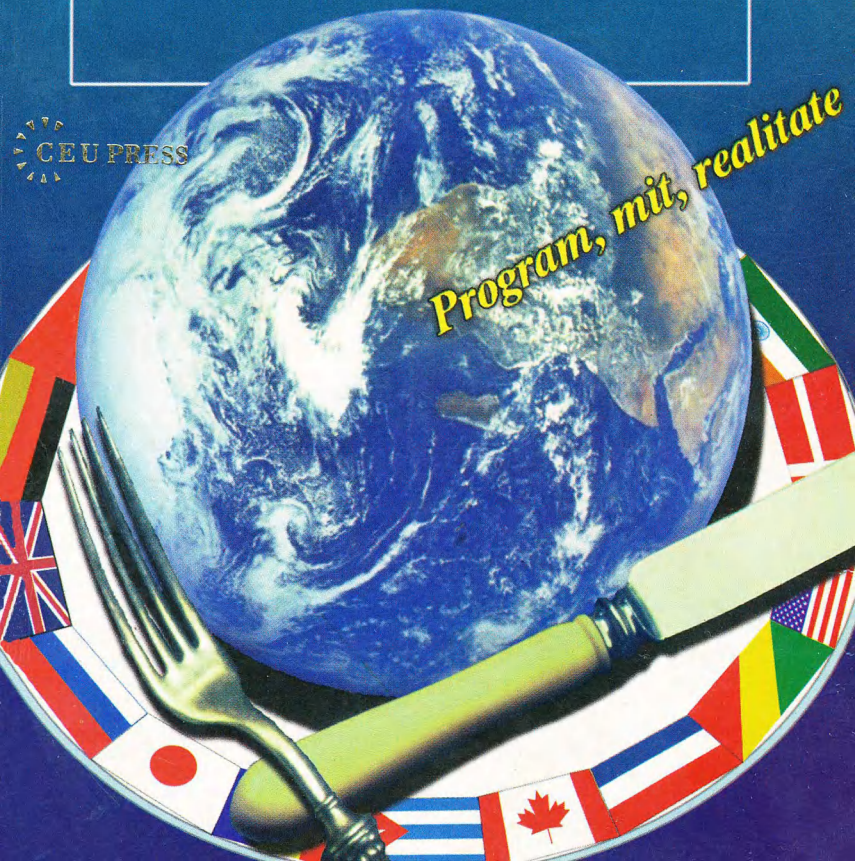

CEU PRESS

Program, mit, realitate

Coperta: Mihai Bacinschi

Această carte apare cu sprijinul Fundației *SOROS*
Traducerea a fost făcută cu sprijinul
CEU Press/ Open Society Institute

© E.J. Hobsbawm, 1990
Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality/
— 2nd ed. Printed in Great Britain at the University Press, Cambridge
© 1996 Central European University Press
© Corel Corporation Photos CD-ROM
© Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin Editurii *ARC*, Chișinău
ISBN 9975-61-027-7
M-157-45

E. J. Hobsbawm

Națiuni și naționalism

din 1780 pînă în prezent

Program, mit, realitate

Traducere: Diana Stanciu

Editura ARC
Chișinău • 1997

CUPRINS

Cuvînt înainte VII
Prefață 1
Introducere 3
I. Națiunea ca noutate: de la revoluție la liberalism 16
2. Protonaționalismul popular 48
3. Perspectiva guvernamentală 81
4. Transformările naționalismului, 1870-1918 101
5. Apogeul naționalismului 129
6. Naționalismul la sfîrșitul secolului al XX-lea 159

Hărți 189
Indice 195

Cuvînt înainte

Puține nume de istorici, în acest sfîrșit de secol, se bucură de atîta stimă ca acela al lui Eric J. Hobsbawm. Palmaresul cărților sale cuprinde opere clasice ca *Primitive Rebels* (1959), *The Age of Revolution* (1962), *Bandits* (1969), *The Age of Capital* (1975), *The Age of Empire* (1987). Nu demult, a publicat un volum care, încheind „saga" secolului XX, întregește acea istorie universală pe care o începuse cu studiul epocii revoluțiilor burgheze, de la 1789 la 1848. Este așadar un savant preocupat de frămîntările perioadei moderne și contemporane, un promotor al cercetărilor de istorie socială și un martor adesea lucid, totdeauna critic, al nebuniei omenești. Din aceeași lipsă de iluzii s-a născut ideea unei culegeri de articole, sub coordonarea sa și a lui Terence Ranger, *The Invention of Tradition* (1983).

O operă în deplin acord cu viața autorului, care a început în Viena anului 1917. Stabilit în Anglia din 1932, a studiat la Cambridge, și-a făcut datoria în război, care a fost pentru generația sa experiența cea mai gravă, și a intrat în partidul comunist de care nu s-a mai despărțit niciodată. Din anii '70, apariția eurocomunismului în Italia și Franța, ca și dezagregarea stîngii în Marea Britanie, l-au făcut să intervină în dezbaterea politică, chemînd în zadar la reunificarea mișcării muncitorești. Extrem de neconvențional ca personalitate, a scris o carte (sub pseudonim) despre jazz. Care alt istoric ar mai fi capabil să citeze, pentru informații, pe un sergent în retragere din poliția rurală agrentiniană?

Toate acestea trebuiau spuse în introducere pentru ca să fie clar că fiecare pagină scrisă de profesorul Hobsbawm dă în vileag nu numai o generoasă aspirație către înțelegerea marilor curente politice și culturale care caracterizează o lume în crescîndă interdependență, ci și un angajament politic personal de o sinceritate și fervoare vrednice de respect.

Cartea de față se înscrie într-o serie tot mai lungă pe zi ce trece — am putea aminti cercetările lui Benedict Anderson, *Imagined Commu-*

nities (1983), Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (1983) și Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (1986) — care își propun să demitizeze naționalismul. Asupra motivelor acestei noi orientări istoriografice ar fi de discutat: două sînt cele mai evidente — inadecvarea marxismului la realitățile politice contemporane, din ce în ce mai puțin conforme cu schema unei interpretări seculare[1], și problemele interne ale Marii Britanii, unde guvernarea conservatoare s-a confruntat cu naționalismul irlandez, cu cel scoțian (sau vels) chiar, și cu războiul pentru insulele Falkland. Acolo — dacă-i e îngăduit celui care scrie aceste pagini să-și rezume impresiile de martor —, conflictul opunea două „naționalisme de stat" pentru un pretext derizoriu. Spre deosebire de regimul dictatorial argentinian, care a mobilizat opinia publică în sprijinul unei aventuri militare menite să-i dreagă imaginea — deși rezultatul a fost catastrofal (ca în cazul *juntei* coloneilor din Grecia în 1974) — atitudinea doamnei Thatcher a fost categoric dezaprobată de intelectualii britanici, mai mult sau mai puțin de stînga. Resentimentul față de o politică pragmatică, la ale cărei defecte se adăuga acum și acela de a le fi dezmințit profețiile defetiste, nu este de neglijat ca îndemn de a întreprinde o demonstrație a fragilității *Commonwealth*-ului. Într-adevăr, cartea lui Hobsbawm a fost la origine un ciclu de conferințe în Irlanda de Nord, iar în indicele de la sfîrșitul volumului (ediția din 1990) insulele care au dat naștere unui „război nebunesc" purtau numele de „Malvinas", absolut neobișnuit în englezește, fiindcă face aluzie la o primă debarcare, a navigatorilor francezi din Saint-Malo, înainte de colonizarea engleză.

Cărți foarte bune au fost scrise și pînă acum din motive dubioase. Orice istoric e liber să-și susțină părerile politice cu argumentele pe care i le furnizează competența sa profesională, deși această situație ar trebuie să-i recomande prudență.

Urmărind evoluția ideilor despre națiune, Eric Hobsbawm a văzut la început trei condiții: conducere politică comună, teritoriu comun și, ca rezultat al primelor două, istorie comună. Că națiunile nu vin dintr-un trecut foarte îndepărtat care ar legitima prin vechime divergențele lor, aceasta o știm, măcar noi, care l-am citit pe N. Iorga (*Origine*

[1] Cartea lui A.D. Smith are o tendință diferită, propunîndu-și să identifice caracteristicile națiunii cu intenția de a aprecia șansele unei ordini mondiale durabile. Fără a-l cita pe Julien Benda, care-și pusese aceeași problemă în *Discours à la nation européenne* (1939), autorul consideră că o identitate culturală europeană e necesară, spre a fi juxtapusă marilor identități naționale, în loc să aspire la înlocuirea lor.

et développement de l'idée nationale, 1934). Un argument nou este însă întîrzierea cu care apare criteriul etnolingvistic, a cărui însemnătate se va accentua în timpurile recente, acum vreo sută de ani doar. Cu deplină îndreptățire a recunoscut istoricul englez deosebirea dintre nivelul popular de percepție a legăturilor de solidaritate, nivel la care se produce în Evul Mediu o sacralizare a spațiului patriei (fenomen de protonaționalism) și sensibilitatea unei elite culturale la alte trei condiții: tradiția de stat, existența unei limbi literare și administrative, capacitatea militară a statului, dovedită agresiv sau defensiv. Etapa următoare a construcției identitare se manifestă după Revoluția Franceză, odată cu democratizarea politicii, care va obliga monarhiile să facă apel la patriotism pentru a-și consolida baza socială. Se constituie astfel un patriotism de stat, pe cînd naționalismul, al cărui filon continuă să se dezvolte în adîncime, contestă hotarele tradiționale odată cu ordinea socială. Naționalismul, deci, a răsărit ca o mișcare de stînga, dar s-a transformat în perioada 1870-1918, cînd, datorită situației din Germania și Italia, dar și din cauza inegalității de prestigiu istoric care defavoriza popoarele sud-est europene, trec în primul plan criteriile compensatorii ale etnicității și limbii vorbite, la promovarea cărora a contribuit populismul, cu reabilitarea țăranului și preamărirea folclorului. Au existat limbi încurajate, protejate, înnobilate, cu acel element artificial pe care-l presupune intervenția statului în acest domeniu. Hobsbawm surprinde în această fază foarte importantă de la începutul secolului nostru degenerarea argumentului etnic în rasism, amplificarea stridențelor xenofobe și antisemite. Este un tip de autoidentificare pe care „noile" state naționale îl adoptă după cele „vechi".

Capitolele finale, despre apogeul naționalismului, de la 1918 la 1950, și despre tensiunile internaționale produse de programele separatiste în patru decenii de „război rece" ideologic, sînt desigur și cele mai vulnerabile. Cartea a fost publicată în 1990, dar manuscrisul, redactat din 1985, a fost numai superficial revizuit, cu unele adăugiri, în 1989. La data apariției volumului, evenimente pe care autorul însuși le califica drept „neașteptate și imprevizibile"[2] dezmințiseră o parte din judecățile sau previziunile sale.

El a avut dreptate să anticipeze despărțirea Slovaciei de Cehia, recîștigarea de către Croația și statele baltice a identității lor proprii sau independența Sloveniei. Imaginația sa, care concepe chiar Franța fără

[2] Eric Hobsbawm, *Criza civilizației?*, în *Lettre internationale* — ediția română, vara 1996, p. 3.

Corsica și Belgia scindată în două, a întrevăzut o Albanie mai mare, care e încă de domeniul viitorului. Dar a spune că agitațiile etnice nu pot forma principiul unei restructurări politice în Europa secolului XXI este inadmisibil pentru cineva care, între timp, a asistat la modificările hărții din ultimii ani. Neputința colosului rusesc de a-i învinge pe ceceni e o dovadă a forței sentimentului național, deși într-o fază premodernă. De asemenea, după crîncenul război care a pustiit Bosnia, declarația că fragmentarea fostei Iugoslavii a avut „un caracter relativ pașnic" devine involuntar sarcastică. Ce preț se mai poate pune pe afirmația că regimul comunist a rezolvat problema națională în toată Europa de Est, cu singura excepție a României lui Ceaușescu? Oricît de penibil ar fi, trebuie să ne amintim că, după părerea profesorului Hobsbawm, „numai Revoluția sovietică din 1917 a oferit mijloacele și modelul unei creșteri economice mondiale reale și a reechilibrat dezvoltarea tuturor popoarelor". Aceste cuvinte se pot citi într-un număr din 1962 al revistei *Marxism Today*. Tot ca un argument pentru a elogia teoria și practica comunistă, un pasaj din cartea de față admira eforturile autorităților din Germania răsăriteană de a menține în viață limba sorbilor, străveche minoritate slavă din Lusacia. Cu toate acestea, autorul mărturisește astăzi că „Republica Democrată Germană nu a fost un stat democratic, în nici un sens realist al cuvîntului".[3] Sentimentul, mai degrabă decît rațiunea, justifică astfel de incongruențe. De altminteri, chiar istoricul britanic recunoaște filosovietismul intelectualilor occidentali din vremea tinereții sale, cînd U.R.S.S. trecea drept „statul muncitorilor", beneficiind apoi și de simpatiile antifasciștilor (deși a existat și un „antiimperialism" al dreptei liberale, pe care autorul îl uită).

Dar obiecțiile noastre nu se opresc aici. Pentru Hobsbawm, subiectul începe să se închege pe la 1780. Condițiile genezei medievale a națiunilor sînt vag evocate. E aici o întreagă preistorie a naționalismului care lipsește — ceea ce E. Lemberg numește „naționalismul primitiv și instinctiv"[4] (ca în Caucaz!). În privința periodizării, ar fi de arătat că procesul de expansiune integrator prin care se formează statul național merge pe urmele acțiunii centralizatoare a monarhiilor din veacurile XV-XVI, pe cînd tendința de secesiune, pe care o constatăm în sud-estul Europei și în Scandinavia în epoca modernă, a fost precedată de „revoluțiile" eșuate din secolul al XVII-lea (Cehia, Catalonia, Napoli). Nu există un singur drum către individualitatea națională. Cum spunea

[3] *Ibidem*, p. 5.

[4] Eugen Lemberg, *Il nazionalismo*, Roma, 1981, p. 50-53.

M. Berza: „trecerea de la popor la națiune se face, acolo unde evoluția e normală, ca la englezi sau la francezi — căci la bulgari națiunea se formează în opoziție cu elementul dominant, otoman —, în cadrul aceluiași stat, printr-un proces de creștere a conștiinței sociale, legat de transformarea însăși a societății. Sînt, de asemenea, națiuni care apar, într-un anumit fel, ca o creațiune a statului, în fapt a nevoilor profunde care decid forma statală. Mă gîndesc îndeosebi la națiuni constituite pe bază plurietnică și fără de asimilare, ca națiunea elvețiană și, totuși, națiunea belgiană".[5]

Observațiile aceluiași istoric, care se continuă pe tema împrejurărilor în care s-au format pe rînd poporul român, națiunea și, în cele din urmă, statul modern, însoțit vremelnic de unitatea națională, sînt cu atît mai binevenite cu cît profesorul Hobsbawm, cînd se referă la România, numai în treacăt, pare superficial informat. Într-adevăr, de ce compară autorul unirea cehilor cu slovacii, a polonilor cu lituanienii și ucrainenii, a românilor din Moldova cu cei din Muntenia și Transilvania, ca și cum în toate trei cazurile ar fi existat diferențe considerabile între elementele înmănuncheate, în privința originii etnice, a istoriei și a limbii? Chiar fractura prin care, de la 1812 la sfîrșitul războiului Crimeii, jumătatea orientală a Moldovei e separată de restul principatului, sau efectul celei de-a doua anexări asupra județelor din sudul Basarabiei vreme de patruzeci de ani n-au șters caracterul omogen al civilizației (limbă, moravuri, costum etc.) de pe malurile Prutului. Cu cuvintele lui M. Berza: „Părăsiți de Roma, ne-am format ca popor fără de apărarea statului; am reușit să supraviețuim și, cînd a fost cu putință, să ne creăm și o viață de stat. Dar, atunci, statul nu a fost unul sfînțgur pentru întregul popor. Am viețuit astfel despărțiți, dar cu o conștiință tot mai deplină a unității noastre. Nici națiunea nu s-a constituit, la noi, în cadrul unui stat, ci a mai multora și, odată constituită, ea și-a format treptat, ca o supremă necesitate, statul unitar." Ceea ce e și frumos spus și adevărat.

A doua greșeală pe care o comite Eric Hobsbawm este de a considera România dintre cele două războaie mondiale ca „un stat multinațional", asemenea Poloniei, Iugoslaviei și Cehoslovaciei. După atîta timp, cifrele statisticilor oficiale pot fi contestate, dar îndreptate nu. Din populația țării de la 1930, 76% erau români. Nici o minoritate nu depășea ca număr grupul etnic maghiar, evaluat la 7%. În Iugoslavia,

[5] Mihai Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, ed. A. Pippidi, București, 1985, p. 52.

la aceeași dată, sîrbii (cu muntenegreni cu tot) reprezentau abia 43%, croații 23%, slovenii 8,5%, iar în Cehoslovacia germanii ajungeau la peste 22%, cifră egală cu a slovacilor. Numărul polonilor din Polonia se ridica la aproape 69%, dar ucrainenii formau 14%.[6] Și atunci, nu e o prejudecată să se mai vorbească de „statul multinațional" căruia i s-ar fi pus capăt, printr-o împărțire ca a Poloniei, în 1940?

În situația aceasta s-a ajuns printr-o lungă experiență istorică pe care o cunoaștem mai bine decît Hobsbawm. Am încercat să schițăm liniile mari ale acestei evoluții.[7] Ea începe din momentul în care poporul român are un nume colectiv: are chiar două, cel pe care și-l dă singur — care nu e altceva decît amintirea originii romane — și cel folosit de germanici, slavi, maghiari etc. Primul, deși atestat *în românește* abia din veacul al XV-lea, poate fi dedus din mențiunea acelei „provincia de Rumenia" dintr-un text geografic spaniol de la mijlocul secolului al XIV-lea.[8] Cît despre *vlahi* — denumire care reflectă recunoașterea externă a latinității —, ei apar în izvoarele bizantine din veacul al X-lea, iar cărturarii apuseni știau de existența lor la jumătarea secolului al XII-lea, cînd Otto de Freising se referă la „Falones", populație din Transilvania.[9] Ideea unui teritoriu comun e atestată din 1374, prima oară cînd se întîlnește în documente titlul de „domn a toată Ungrovlahia". Principatul vecin, al Moldovei, este și el o „Moldovlahie", atît în formularul diplomatic constantinopolitan, cît și în acela al cancelariei proprii, deși, aici, conștiința legăturii de neam cu românii de la sud de Carpați, din cealaltă „Vlahie", nu răzbate înainte de 1415. Domnia lui Alexandru cel Bun este chiar epoca în care Moldova se extinde către răsărit, luînd în stăpînire, pe urmele unei pașnice „colonizări" pastorale și agricole, ținutul dintre Prut și Nistru. Pe lîngă asocierea cu un teritoriu specific (dublu, în acest caz), Anthony Smith identifică drept dimensiuni ale existenței unui popor conștiința unei obîrșii comune — ceea ce datează din jurul anului 1400, după mărturia lui Ioan de

---

[6] Vezi Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1990, passim; Andrei Pippidi, *Nation, nationalisme et démocratie en Roumanie*, în *L'autre Europe*, 26-27, 1993, p. 151-162.

[7] *Idem*, *Identitate națională și culturală. Cîteva probleme de metodă*, în *Revista de istorie*, 38, 12, 1985, p. 1178-1197 (reeditat în culegerea de studii *Identitate/ alteritate în spațiul cultural românesc*, ed. Al. Zub, Iași, 1996, p. 56-79).

[8] *Idem*, *De l'utopie à la géographie. Une „Roumanie" au XIVe siècle?*, în *Revue roumaine d'histoire*, XXV, 1-2, 1986, p. 69-79.

[9] Otto of Freising, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, trad. Ch. Chr. Mierow, Toronto, 1994, p. 66.

Sultanieh — idee completată de miturile „descălecării" care implică descendența din același trunchi cu românii din Transilvania —, apoi o istorie împărtășită și o cultură comună, în care sînt cuprinse limba și religia. Cu privire la aspectul romanic al limbii, care le-a sugerat umaniștilor noștri din veacul al XVII-lea imaginea despre trecutul comun, erudiții vest-europeni își formaseră convingerea încă din secolul al XV-lea.[10]

Pentru epoca următoare, există o temeinică analiză, a lui Ștefan Lemny.[11] Decisivă, începînd din această perioadă, a fost educația, aceea care modelează memoria colectivă. Reflecția asupra identității naționale s-a dezvoltat mai întîi împotriva statului, exact cum afirmă istoricul englez, apoi ca un program determinat de el, după biruința „revoluției intelectualilor" de la 1848. Exemplul citat de Hobsbawm, al liberarului italian Massimo d'Azeglio, poate fi înlocuit cu ușurință prin numele românilor Alecu Russo, Nicolae Bălcescu sau Dumitru Brătianu. Separatiștii moldoveni care li s-au opus în anii 1857-1866 aveau, poate, o viziune istorică, dar refuzau odată cu Unirea valurile liberalismului și ale occidentalizării: de aceea, patriotismul lor sincer era îndreptat spre trecut, nu spre viitor, și proiectul lor politic n-a prins viață.

Alternativa s-a dezvoltat cu vigoare după 1859. Acțiunea modernizatoare a statului, pornită tîrziu, a „ars etapele", cu riscul de a crea forme fără fond, așa cum o acuzau conservatorii. Ceea ce a limitat-o brutal, cu tot efortul unui Spiru Haret, a fost „bariera enormă a analfabetismului",[12] din cauza căruia conștiința națională a rămas momentan în cercul unei minorități de 13%. Dacă în România de la 1900 erau 87% analfabeți, numărul acestora în Basarabia, masiv rurală și agresiv rusificată, ajungea la 94,2%.[13] În aceste condiții, faptul că Școala Centrală din Bolgrad pe la 1870 trimitea bursieri la München,

---

[10] Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1993; Eugenio Coseriu, *Limba română în fața Occidentului*, trad. Andrei A. Avram, Cluj, 1984.

[11] Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, 1986.

[12] Alina Mungiu-Pippidi, *Identitate politică românească și identitate europeană*, în vol. *Revenirea în Europa*, ed. Adrian Marino, Craiova, 1996, p. 281-291.

[13] Gheorghe Negru, *Mișcarea națională în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în *Destin românesc*, III, 4, 1996, p. 45. Comparația cu statisticile reproduse de Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West*, Londra, 1969, p. 128, este semnificativă: 97% analfabeți în Asia Centrală, dar numai 90% în Siberia la aceeași dată, 1897.

Heidelberg, Karlsruhe, Würzburg, Gand, Paris și Aix-en-Provence devine patetic.[14] O carte clasică a lui Eugene Weber a demonstrat cum Republica a III-a a făcut „francezi", adică cetățeni, din țărani, dar avînd la dispoziție o armată de institutori, pe cînd cei 4000 de învățători români erau chemați să educe o populație școlară de 650 000 de elevi.[15]

După 1918, atît cultura, care a atins culmile stăruitor propuse admirației noastre, cît și conștiința politică, în țara întregită, au manifestat în continuare acea voință de a fi pe care o descoperim în miezul identității naționale românești. Dar în condițiile în care ideea de națiune, preluată de tînăra generație a dreptei radicale, ca să ofere un nucleu centralizator intelectualilor nou-veniți din satele subdezvoltate, găsește în fața ei ideea de stat, care simbolizează asimilarea minorităților, mai numeroase decît înainte de război. Nici una, nici alta dintre aceste lozinci n-au fost capabile de a mobiliza societatea civilă, fiindcă aceasta se afla abia la începuturile ei. Statul birocratic era imitativ, întîi încercînd modelul democratic, apoi îmbrățișînd dictatura. Națiunea? „Națiunea", ca rezultat al aculturației de tip fascist din anii '30, era a unei minorități, a cărei expresie derizorie a fost chiar un efemer „partid al Națiunii".[16] Acceptarea pasivă a concesiilor teritoriale impuse României în 1940 n-a dus la altă reacție decît la un naționalism de stat, pe care s-a întemeiat regimul militar autoritar din 1941-1944, apoi totalitarismul de marcă sovietică.

În fragmentele de țară pierdute înainte de desăvîrșirea națiunii[17] și supuse unei deznaționalizări forțate, sistemul opresiv s-a dezagregat numai cînd poziția socială a elementului alogen, alimentat fără încetare din alte regiuni, a devenit destul de puternică și cînd o elită politică locală, produsă de instituțiile sovietice, s-a simțit capabilă să controleze situația, singură, fără tutela centrului. Dar înjghebările artificiale de tipul statului cipriot-turc nu durează. Acolo unde o mișcare naționalistă a luat naștere ca reacție la discriminare etnică și represiune, ea va reveni de la sine la formele culturale ale unui trecut cu care ea se simte

---

[14] Elena Siupiur, *Pătrunderea instituțiilor moderne românești în sudul Basarabiei după războiul Crimeii (1856-1878)*, în *Destin românesc*, vol. cit., p. 40.

[15] A.A. Stourdza, *La terre et la race roumaines*, Paris, 1904, p. 53.

[16] Exemplele din lumea a treia pe care le citează Hobsbawm sînt India și Pakistanul.

[17] Am amintit și altădată declarațiile lui N. Iorga: „Noi suntem un popor în curs de alcătuire" și „Deocamdată sunt multe feluri de țări românești în Țara Românească" (*Credința mea*, București, 1931, p. 127, 163).

contemporană încă. Se va scrie poezie ca în secolul al XIX-lea și limba, amorțită după o lungă tăcere, va păstra acel arhaism care e consecința izolării. Inevitabil, cultura va imita, luîndu-și drept model acea cultură mai înaltă, mai cuprinzătoare, mai matură, care se exprimă în aceeași limbă. Doar subiectele, ca să aibă o vitalitate organică, trebuie să fie originale, cristalizînd o experiență proprie. Iar politica va fi realistă, căutînd să profite de împrejurări favorabile și să câștige răbdător tot mai mulți adepți, sau nu va fi deloc.

Acestea, și multe altele care ar mai fi de spus, sînt reflecțiile pe care le inspiră cartea lui Eric Hobsbawm. Chiar din atîta se poate înțelege că opera istoricului britanic aparține categoriei, prea puțin numeroase, a lucrărilor creatoare. Față de altele care se limitează la reconstituire, ca fotografia în raport cu pictura, ele îndrăznesc să conducă gîndul pe spații întinse și pe o durată îndelungată, se expun fără șovăială greșelilor, dar lectura lor răsplătește și stimulează.

Andrei Pippidi

Prefață

Cartea aceasta se datorează cursurilor Wiles pe care am avut onoarea să le țin la Queen's University din Belfast, în mai 1985. Locul însuși mi-a sugerat alegerea subiectului. Pentru a le face mai accesibile, cele patru cursuri, inițial destul de concentrate, au fost extinse și am obținut în final cinci capitole de lungimi diferite, o introducere și cîteva reflecții la sfîrșit, ca o concluzie. Manuscrisul a fost revizuit pentru a introduce materiale mai noi, dar mai ales ca urmare a discuțiilor cu grupul de experți invitați — una din marile atracții ale cursurilor Wiles pentru aceia care au norocul să le țină. Le sînt recunoscător celor care au organizat aceste cursuri și celor care au luat parte la discuții, dar mai ales lui Perry Anderson, John Breuilly, Judith Brown, Ronnan Fanning, Miroslav Hroch, Victor Kiernan, Joe Lee, Shula Marks, Terence Ranger și Göran Therborn pentru că m-au criticat și m-au stimulat, dar mai ales pentru că m-au determinat să mă gîndesc, mai departe, și la naționalismul non-european.

M-am concentrat totuși asupra naționalismului din sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea, cînd problema apare mai ales în Europa sau, în orice caz, în regiunile „dezvoltate". De cînd a început să mă intereseze naționalismul, am tot pus întrebări și am discutat și mulți mi-au sugerat tot felul de idei, mi-au dat informații și mi-au recomandat cărți despre care n-aș fi putut altfel afla. Cu riscul de a fi considerat părtinitor, îl voi menționa totuși cu deosebire pe Kumari Jayawardene și pe ceilalți cercetători sud-asiatici de la „Institutul Mondial pentru Cercetare Economică și Dezvoltare" din Helsinki, dar și pe colegii și studenții mei de la „Noua Școală de Cercetări Sociale" din New York, care au ascultat și discutat aceste materiale. O mare parte din cercetările necesare pentru carte au fost posibile datorită bursei Leverhulme și aș dori să-mi exprim aprecierea pentru ajutorul plin de generozitate oferit astfel de Trustul Leverhulme. „Problema națională" este una extrem de controversată și eu nu am urmărit să rezolv definitiv aceste controverse.

Totuși, sper că, publicate în forma lor finală, aceste cursuri vor oferi un studiu serios al fenomenelor istorice pe care le abordează.

Londra 1989

Ultimul capitol a suferit modificări și a fost completat cu evenimentele petrecute de la apariția primei ediții.

Londra, martie 1992

Introducere

Să presupunem că într-o zi, după un război nuclear, un istoric intergalactic aterizează pe o planetă distrusă pentru a cerceta cauzele acestei mărunte și îndepărtate catastrofe, înregistrate cumva de senzorii galaxiei sale. El sau ea — mă abțin de la speculații în problema reproducerii ființelor extraterestre — consultă bibliotecile și arhivele terestre rămase intacte (pentru că tehnologia nucleară serioasă, de ultimă oră, este programată să distrugă omul, nu și bunurile materiale). Observatorul nostru, după o perioadă de studiu, va ajunge la concluzia că ultimele două secole din istoria umanității de pe Terra nu pot fi înțelese fără a clarifica mai întîi conceptul de „națiune" și toată terminologia derivată. Acest termen pare să reprezinte ceva foarte important pentru omenire. Dar ce anume? Aici se află misterul. Extraterestrul va fi citit probabil scrierile lui Walter Bagehot, care a prezentat istoria sec. al XIX-lea ca pe una a „constituirii națiunilor", dar care a remarcat de asemenea, cu obișnuitul lui bun simț, că: „Știm ce înseamnă, cînd nu sîntem întrebați, dar nu putem defini sau explica termenul foarte ușor."[1]

Pentru Bagehot sau pentru noi, aceste idei se verifică, dar nu putem spune același lucru despre un istoric din afara galaxiei, care nu are experiența umană, ce face ideea de „națiune" să pară atît de reală.

Astăzi, cred că ar fi posibil, datorită scrierilor din ultimii cincisprezece-douăzeci de ani, să i se ofere unui astfel de istoric o

[1] Walter Bagehot, *Physics and Politics*, Londra, 1887, p. 20-21.

scurtă bibliografie, ce l-ar putea ajuta cu analiza dorită, un supliment la lucrarea lui A.D. Smith: *Naționalismul: prezentarea curentului și bibliografie*, ce conține majoritatea referințelor în domeniu la momentul respectiv. [2]

Desigur că nimeni nu i-ar recomanda tot ce s-a scris pe această temă de-a lungul timpului. Bibliografia ar conține foarte puține din lucrările apărute în perioada clasică a liberalismului sec. al XIX-lea, pentru motive ulterior evidente, dar și pentru că aproape tot ce s-a scris atunci avea un caracter retoric naționalist și rasist. Cele mai bune scrieri ale vremii erau, de fapt, foarte scurte — de exemplu, fragmentele din cartea lui John Stuart Mill *Studiu asupra guvernului reprezentativ* sau bine cunoscuta conferință a lui Ernest Renan: *Ce este o națiune?*[3]

Ar trebui, de asemenea, incluse în bibliografie cîteva lucrări necesare din punct de vedere istoric, dar și cîteva opționale, începînd cu primele eforturi serioase de analiză fără părtinire a fenomenelor — dezbaterile prea puțin luate în considerație ale marxiștilor celei de-a doua Internaționale referitor la „problema națională", cum au numit-o ei. Vom vedea mai departe din ce motive cele mai bune minți ale mișcării socialiste internaționale au fost atrase de această problemă: Kautsky și Luxemburg, Otto Bauer și Lenin, pentru a numi doar cîteva din inteligențele foarte puternice ale grupului.[4]

Ar trebui amintite lucrări ale lui Kautsky, desigur *Problema națională* a lui Otto Bauer, dar și *Marxismul asupra problemei*

---

[2] A.D. Smith, *Nationalism, A Trend Report and Bibliography*, în *Current Sociology*, XXI/3, Haga și Paris, 1973. Vezi și bibliografiile aceluiași autor în *Theories of Nationalism*, Londra, a II-a ediție, 1983, și în *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986. Profesorul Anthony Smith este principalul specialist contemporan de limbă engleză în domeniu.

[3] Ernest Renan, *Qu'est ce que c'est une nation?* (conferință ținută la Sorbona, pe 11 martie 1882), Paris, 1882; John Stuart Mill, *Consideration on Representative Government*, Londra, 1861, cap. XVI.

[4] Pentru o introducere accesibilă, incluzînd și o selecție a scrierilor autorilor marxiști importanți ai vremii: Georges Haupt, Michel Lowy și Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914*, Paris 1974; Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Viena, 1907 (a doua ediție din 1924 conține o introducere importantă), inexplicabil, nu a fost tradusă în engleză. Mai nou apărută: Horace B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism*, New York, 1978.

naționale și coloniale a lui Stalin, nu atît pentru meritele sale intelectuale — de altfel, modeste — cît pentru influența politică ulterioară.[5]

După părerea mea, nu e cazul să ne referim prea mult la perioada numită de unii a „dublei fundamentări" a studiului academic al naționalismului, după primul război mondial, de către Carleton B. Hayes și Hans Kohn.[6] Era lesne de înțeles că subiectul va atrage atenția într-o perioadă în care harta Europei a fost pentru prima dată — și singura, se pare — refăcută în funcție de principiul național și cînd terminologia naționalismului european a început să fie preluată de noile mișcări de eliberare colonială ale lumii a treia, cărora Hans Kohn, cel puțin, pare să le fi acordat multă atenție.[7]

Fără îndoială că tot ce s-a scris în această perioadă conține deja multe idei ale literaturii anterioare, ceea ce-l scutește pe cercetător de multă muncă în plus. O mare parte din acest material a căzut însă în desuetudine datorită faptului că marea inovație a epocii, anticipată încă de marxiști, a devenit un loc comun, chiar dacă nu și pentru naționaliști.

Acum știm — și datorită eforturilor din perioada Hayes-Kohn — că națiunile nu au apărut, cum crede Bagehot, odată cu istoria.[8] Sensul modern al cuvîntului își are originea în sec. al XVIII-lea și nu mai devreme. Literatura academică asupra naționalismului s-a extins dar nu a avansat prea mult în anii ce au urmat. Unii ar putea considera contribuția lui Karl Deutsch, care a subliniat rolul comunicării în formarea națiunilor, drept

---

[5] Textul din 1913 a fost publicat împreună cu alte scrieri ulterioare ale lui Iosif Stalin, *Marxism and the National and Colonial Question*, Londra, 1936, într-un volum cu o influență internațională considerabilă, nu numai printre comuniști și mai ales în țările dependente de Uniunea Sovietică.

[6] Carleton B. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, 1931 și Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background*, New York, 1944, conțin material istoric valoros. Numele de „părinți fondatori", sub care sînt cunoscuți, vine de la importantul studiu de istorie filologică și conceptuală al lui A. Kemiläinen, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä, 1964.

[7] Vezi *History of Nationalism in the East*, Londra, 1929, sau *Nationalism and Imperialism in the Hither East*, New York, 1932.

[8] Bagehot, *Physics and Politics*, p. 83.

una foarte importantă, dar eu nu l-aș privi ca pe un autor indispensabil.[9]

Nu este foarte clar acum de ce literatura referitoare la națiuni și naționalism a intrat într-o perioadă de dezvoltare atît de puternică acum aproximativ douăzeci de ani, dar întrebarea se pune numai pentru cei care consideră că s-a întîmplat cu adevărat așa. Nu poate fi vorba aici de un punct de vedere universal acceptat. Problema va fi dezvăluită în capitolul final, chiar dacă nu pînă la ultimul detaliu. Oricum, după părerea autorului acestei cărți, lucrările care aduc lumină cu adevărat în problema națiunilor și a mișcărilor naționale — ce sînt ele și ce rol istoric joacă — apar mai ales în perioada 1968-88 și sînt mai importante decît cele din perioadele anterioare, chiar de două ori mai lungi. În cele ce urmează voi arăta care dintre ele mi s-au părut mai interesante și ar fi mai simplu chiar să amintesc cîteva titluri printre care mă voi abține să includ propriile mele cărți, cu excepția uneia.[10] Următoarea listă, foarte scurtă, ar putea fi considerată ca o introducere în domeniu — este un indice alfabetic al autorilor importanți, cu excepția lui Hroch, cel care a deschis o eră nouă în analiza mișcărilor de eliberare națională:

Hroch, Miroslav, *Condițiile sociale anterioare renașterii naționale în Europa*, Cambridge, 1985. Combină cercetările a două lucrări publicate de autor la Praga, în 1968 și 1971.

Anderson, Benedict, *Comunități posibile*, Londra, 1983.

---

[9] Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge MA, 1953.

[10] Acestea apar în plus față de capitolele din *The Age of Revolution 1789-1848* (1962), *The Age of Capital 1848-1875* (1975) și *The Age of Empire 1875-1914* (1987): „The attitude of popular classes towards national movements for independence" (Celtic parts of Great Britain) în Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et Structures Sociales, *Mouvements nationaux d'indépendence et classes populaires aux XIXe et XXe siècles en Occident et en Orient*, 2 vol., Paris, 1971, vol. I, p. 34-44; „Some reflection on nationalism", în T.J. Nossiter, A.H. Hanson, Stein Rokkan (editori), *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl*, Londra, 1972, p. 385-406; „Reflections on «The Break-Up of Britain»", (*New Left Review*, 105, 1977); *„What is the worker's country?"* (cap. 4 din *Worlds of Labour*, Londra, 1984). „Working-class internationalism", în F. van Holthoon și Marcel van der Linden (editori), *Internationalism in the Labour Movement* (Leiden - New York - Copenhaga - Cologne,, 1988, p. 2-16).

Armstrong, J., *Naţiunile înainte de naţionalism*, Chapell Hill, 1982.

Breuilly, J., *Naţionalism şi statul*, Manchester, 1982.

John W. Cole şi Eric R. Wolf, *Frontiera ascunsă: ecologie şi spirit etnic în Valea Alpilor*, New York şi Londra, 1974.

J. Fishman (ed.), *Probleme lingvistice ale ţărilor în curs de dezvoltare*, New York, 1968.

Ernest Gellner, *Naţiuni şi Naţionalism*, Oxford, 1983.

Hobsbawm, E.J. şi Ranger, Terence (ed.), *Inventarea tradiţiei*, Cambridge, 1983.

Smith, A.D., *Teorii ale naţionalismului* (ed. a II-a Londra, 1983).

Szücz, Jenö, *Naţiune şi istorie:* Studii, Budapesta, 1981.

Tilly, C. (ed.), *Formarea statelor naţionale în Europa de Vest*, Princeton, 1975.

La toate acestea nu pot să nu adaug un eseu strălucit scris, dintr-un punct de vedere subiectiv, al identificării cu o „naţiune" dată, dar şi cu un rar simţ al contextului istoric şi cu o mare flexibilitate, Gwyn A. Williams, *Cînd a fost Wales?* în *Galezii de-a lungul istoriei lor* (Londra şi Canberra, 1982).

Majoritatea acestor scrieri îşi pun întrebarea: „Ce este o naţiune (sau naţiunea)?" pentru că principala caracteristică a acestui mod de a clasifica grupurile umane este că, în ciuda pretenţiilor membrilor săi de a considera naţiunea fundamentală în existenţa socială şi chiar în existenţa individului, nu putem găsi nici un criteriu mulţumitor conform căruia am putea decide care dintre multele colectivităţi umane ar putea fi numită astfel. Acest lucru n-ar trebui să ne surprindă, odată ce noi considerăm „naţiunea" ca pe o apariţie relativ recentă în istoria umanităţii, produsul unor conjuncturi istorice particulare, inevitabil locale şi regionale.

Ne-am putea aştepta să fi apărut, cum s-a şi întîmplat, în cîteva colonii şi zone separate mai degrabă decît în cazul unei populaţii privite generic, la nivel mondial. Dar problema apare pentru că nu există nici un mod de a spune observatorului cum să distingă *a priori* o naţiune de alte entităţi, aşa cum îi putem spune cum să recunoască o pasăre, sau să distingă un şoarece de o şopîrlă. Ar fi simplu dacă am putea observa naţiunile cum observăm speciile de păsări.

S-a încercat în repetate rînduri să se stabilească criterii obiective pentru naţionalitate sau să se explice de ce anumite grupuri

au devenit națiuni și altele nu. Criteriile care au stat la bază au fost fie singulare — ca limba sau apartenența etnică, fie criterii combinate — limbă, teritoriu comun, istorie comună, tradiții culturale sau orice altceva. Definiția lui Stalin e probabil cel mai bine cunoscută, dar desigur nu e singura.[11] Orice încercare de definire obiectivă a eșuat, din simplul motiv că, odată ce numai anumiți membri ai unei clase de entități, ce se potrivesc definiției, pot fi descriși oricînd drept „națiuni", excepțiile pot apărea oricînd: fie că anumite cazuri, corespunzînd definițiilor, nu sînt (sau nu sînt încă) națiuni, ori nu sînt cuprinse de spiritul național, fie că altele — „națiuni" fără îndoială — nu corespund criteriului sau combinației de criterii. Și cum ar putea fi altfel, odată ce noi încercăm să introducem entități noi, din punct de vedere istoric, în continuă apariție și schimbare, departe de a avea caracteristici generale, într-un cadru de permanență și universalitate?

Mai mult, așa cum vom vedea, criteriile folosite în acest scop — limbă, etnicitate sau oricare altul — sînt ele însele difuze, schimbătoare și de o mare ambiguitate. E ca și cum ne-am orienta după formațiunile noroase în locul bornelor kilometrice. Aceste entități sînt, desigur, foarte convenabile pentru scopuri propagandistice și pragmatice, dar nu și pentru cele descriptive. Iată, pentru ilustrare, folosirea națională a unei astfel de definiții „obiective" în politica asiatică recentă:

> Populația tamil din Ceylon constituie o națiune distinctă de cea ceiloneză din toate punctele de vedere: mai întîi, un trecut istoric propriu pe insulă, cel puțin la fel de vechi și de glorios (sic!), apoi, o entitate lingvistică complet diferită de cea ceiloneză, cu o moștenire clasică neîntreruptă și o dezvoltare modernă, ce asigură limbii tamil o completă adecvare la necesitățile curente, și, în cele din urmă, un teritoriu total diferit.[12]

Scopul acestui fragment este clar: dorința de a cere autonomie sau independență pentru o zonă descrisă ca „mai mult de o

---

[11] „O națiune este o comunitate, dezvoltată istoric, de limbă, teritoriu, viață economică și trăsături psihice manifestate într-o cultură comună." Iosif Stalin, *Marxismul asupra problemei naționale și coloniale*, p. 8. Originalul a fost scris în 1912.

[12] Ilankai Tamil Arasu Kadchi, *The case for a federal constitution for Ceylon*, Colombo, 1951, citat în Robert N. Kearney, *Ethnic conflict and the Tamil separatist movement in Sri Lanka*, în *Asian Survey*, 25, 9 sept. 1985, p. 904.

treime din insula Sri Lanka" de către naționalismul tamil. De fapt, lucrurile nu stau chiar așa. Pasajul trece cu vederea faptul că teritoriul lor se împarte în două arii geografice diferite, locuite de vorbitori ai limbii tamil de origini total diferite (indigeni și muncitori indieni imigranți), că zona e locuită și de o treime de ceilonezi și de aproape 41% vorbitori ai limbii tamil care nu se consideră însă de aceeași naționalitate și preferă să fie numiți musulmani (mauri). În fond, chiar lăsînd deoparte regiunea centrală ocupată de imigranți, nu e clar deloc dacă teritoriul unde populația tamil locuiește constant (cuprinzînd 71-95% din teritoriu în Batticaloa, Mullaitivu, Jaffna) și zonele unde s-au mai semnalat populații ce se pretind a fi tamil (20-33% în Amparal, Trincomalee) pot fi descrise, altfel decît în termeni de pură cartografie, drept un spațiu unitar. La negocierile care au pus capăt războiului civil din Sri Lanka, în 1987, s-a acceptat această idee mai mult ca o concesie politică făcută naționaliștilor tamil. După cum am văzut deja, „entitatea lingvistică" ascunde faptul incontestabil că indigenii tamil, imigranții indieni și maurii nu sînt — pînă acum — o populație omogenă decît în sens lingvistic și probabil nici în acest sens cu adevărat. În ce privește „trecutul istoric propriu", expresia este sigur anacronică, îndoielnică sau atît de vagă încît devine lipsită de sens. Se poate desigur obiecta că niște manifestări propagandistice n-ar trebui privite ca și cum ar fi contribuții serioase la dezvoltarea științelor sociale, dar aproape orice clasificare a unei comunități ca „națiune" pe baza unor astfel de criterii — chiar obiective — ar putea întîlni obiecții asemănătoare, dacă faptul că este o „națiune" n-a fost stabilit și în alt mod.

Dar ce alt mod s-ar putea găsi? Alternativa unei definiții obiective este una subiectivă, fie colectivă (după spusele lui Renan — „o națiune este un plebiscit zilnic"), fie individuală, în maniera marxiștilor austrieci, pentru care „naționalitatea" se poate adăuga indivizilor, oriunde și cu oricine s-ar afla ei împreună, dacă ei vor să o afirme deschis.[13] Ambele sînt încercări evidente de a scăpa de constrîngerile obiectivității *a priori*, chiar dacă în moduri di-

[13] Karl Renner a comparat apartenența individului la o națiune cu apartenența la o confesiune religioasă, adică un statut „liber ales, *de jure* (de drept), de către individ la vîrsta majoratului sau de susținătorul legal, în cazul minorilor". Synopticus, *Staat und Nation*, Viena, 1899, p. 7ff.

ferite, prin adaptarea definiției „națiuni" la teritorii în care persoane vorbind limbi diferite sau unde alte criterii „obiective" coexistă — cum ar fi, de exemplu, Franța sau Imperiul habsburgic. Ambele cazuri pot să întîlnească obiecția că a defini o națiune prin conștiința apartenenței membrilor săi la ea este o tautologie și explicația este doar *a posteriori*. Mai mult, definiția aceasta ar putea să-i conducă pe imprudenți la voluntarismul extrem, la ideea că ajunge doar să vrei pentru a deveni sau a redeveni o națiune: dacă s-ar găsi destui locuitori ai insulei Wight care să se considere o națiune separată, ei chiar ar putea să devină o națiune separată.

Deși, începînd cu anii '60, au apărut astfel de încercări de formare a națiunilor prin trezirea conștiinței naționale, critica unor observatori subtili ca Otto Bauer sau Renan nu este întru totul îndreptățită, deoarece ei înșiși știu foarte bine că națiunile au și elemente obiective în comun. Cu toate acestea, a insista asupra conștiinței sau posibilității alegerii drept criterii ale existenței națiunii înseamnă a subordona multiplele și complexele modalități, în care oamenii se definesc și se redefinesc ca membri ai unui grup, la o singură opțiune: alegerea apartenenței la o „națiune" sau „naționalitate". Din punct de vedere politic sau administrativ, o astfel de alegere trebuie făcută azi în funcție de apartenența la un stat, care-ți eliberează un pașaport sau notează limba pe care o vorbești în recensămintele populației. Totuși, este perfect posibil ca și astăzi un locuitor din Slough să se considere, în funcție de circumstanțe, cetățean britanic sau, printre cetățenii de alte culori, drept indian sau, printre ceilalți indieni, drept gujarati sau, printre hinduși sau musulmani, drept jainist, drept membru al unei anumite caste, sau relații de rudenie sau ca unul ce vorbește în familie mai degrabă hindi decît gujarati sau în orice altă posibilă relație. Nu este deci posibil nicicum să reducem „naționalitatea" la o dimensiune unică — fie ea politică, culturală sau de altă natură, decît dacă sîntem, desigur, forțați de către anumite state să o facem. Oamenii se pot identifica drept evrei, chiar dacă nu au nimic comun cu religia, tradiția lingvistică și culturală, trecutul istoric, relațiile de sînge sau atitudinile specifice din statul evreu și aceasta nu este doar o definiție pur subiectivă a „națiunii".

Nici definițiile obiective, nici cele subiective nu sînt astfel complet satisfăcătoare și ambele pot conduce la neînțelegeri. În orice caz, agnosticismul este cea mai bună poziție pe care o poate lua inițial cercetătorul, și această carte nu-și propune nici o definiție *a priori* a ceea ce poate fi numit națiune. Ca o premisă de lucru, orice grup uman destul de numeros ai cărei membri se consideră o „națiune" va fi tratat în consecință. Totuși, nu putem stabili dacă un grup de oameni se consideră astfel prin simpla consultare a unor scrieri, a unor purtători de cuvînt politici sau a unor organizații. Susținerea unei „idei naționale" de către politicieni nu este, desigur, lipsită de semnificație, dar cuvîntul „națiune" este atît de larg și imprecis folosit astăzi încît apariția terminologiei naționaliste poate să însemne foarte puțin.

Oricum, în abordarea „problemei naționale" este mai bine să începem cu „conceptul de „națiune" (adică naționalism) decît cu realitatea pe care o reprezintă. Națiunea, așa cum o definește naționalismul, poate fi recunoscută prospectiv, ca posibilitate în viitor; națiunea reală poate fi recunoscută doar *a posteriori*.[14] Aceasta este abordarea preferată în această carte, acordînd o atenție specială transformărilor conceptului, mai ales spre sfîrșitul secolului al XX-lea. Conceptele nu sînt, desigur, folosite doar de dragul desfășurării libere a discursului filozofic, ci sînt generate de realități sociale și istorice locale, fiind în mod necesar explicate în termenii acestor realități.

În rest, poziția autorului cărții poate fi rezumată astfel:

1. Folosesc termenul de „naționalism" în accepțiunea lui Gellner, ca „principiu al congruenței între unitatea politică și cea națională".[15] Acest principiu implică și faptul că datoria politică ce reprezintă și conduce națiunea de acolo este mai importantă decît orice altă datorie publică sau de altă natură, în cazuri extreme (cum ar fi războiul). Această idee distinge naționalismul modern de alte forme mai puțin solicitante ale identității de grup sau naționalitate, pe care le vom mai întîlni.

---

[14] E.J. Hobsbawm, *Some reflections on nationalism*, p. 387.

[15] Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, p. 1. Această definiție, politică în esența ei, este de asemenea acceptată de alți autori ca, de exemplu, John Breuilly în *Nationalism and the State*, p. 3.

2. Ca majoritatea cercetătorilor serioși, nu consider națiunea ca o unitate socială primară sau definitiv constituită și de neschimbat. Ea aparține unei anumite perioade istorice, destul de recente, și este o entitate socială doar în măsura în care are legătură cu un anumit stat modern — „statul - națiune". Ar fi lipsit de sens să discutăm națiunea și naționalitatea altfel decît în limitele acestor conexiuni. Mai mult, ca și Gellner, aș vrea să subliniez că există un element de artefact, invenție și inginerie socială care contribuie la formarea națiunilor. „Națiunile ca un mod natural, dat de Dumnezeu, de a împărți oamenii, ca destin politic inerent sînt doar un mit; naționalismul care transformă culturi pre-existente în națiuni, uneori le inventează și deseori ajunge, în mod real,. să anuleze tocmai aceste culturi".[16] Pe scurt, în analiză, naționalismul apare înaintea națiunilor. Statele și naționalismele nu apar datorită națiunilor, ci invers.

3. „Problema națională" — cum au numit-o vechii marxiști, se află undeva la intersecția politicului cu tehnologia și transformarea socială. Națiunile nu există doar în funcție de un stat particular sau de aspirația de a fonda unul — cum ar fi, de exemplu, statul în timpul Revoluției Franceze —, ci și în contextul unui stadiu particular al dezvoltării economice și tehnologice. Majoritatea cercetătorilor sînt astăzi de acord că limbile naționale standard, scrise sau vorbite, nu pot apărea înaintea tiparului, alfabetizării pe scară largă și școlarizării. Chiar s-a pus întrebarea dacă nu cumva limba italiană curentă, ca idiom capabil să exprime tot ceea ce este nevoie în secolul al XX-lea în sfera comunicațiilor, nu s-a format cumva în funcție de programele televiziunii naționale.[17] Națiunile și fenomenele asociate lor trebuiesc deci analizate în termenii condițiilor și cerințelor politice, tehnice, administrative sau economice.

4. Din această cauză, cred eu, sînt fenomene cu o dublă natură, construite esențial de sus în jos, dar care nu pot fi înțelese dacă nu sînt analizate și de jos în sus — adică în funcție de presupuneri, speranțe, dorințe și interese ale oamenilor obișnuiți, care nu au neapărat pretenții naționale și, cu atît mai puțin,

[16] Gellner, *Nations and Nationalism*, p. 48-49.

[17] Antonio Sorella, *La televisione e la lingua italiana*, în *Trimestre. Periodico di Cultura*, 14, 2-3-4, 1982, p. 291-300.

naționaliste. Dacă ar fi să-l critic pe Gellner, aș face-o tocmai pentru că, datorită perspectivei modernizării de sus în jos, pe care o preferă, te face să pierzi din vedere aspectul lucrurilor privite de jos în sus.

Acest mod de abordare — adică națiunea nu cum e văzută ea la nivelul guvernelor, al purtătorilor de cuvînt sau al celor implicați în diferite mișcări (naționaliste sau nu), ci la propagandă și activitate — este extrem de greu de găsit. Din fericire, istoricii societății au învățat cum să cerceteze ideile, opiniile și sentimentele citind printre rînduri, astfel încît astăzi nu mai sîntem în primejdia de a confunda, ca istoricii de altădată, editorialele din ziarele selectate cu opinia publică. Nu avem foarte multe certitudini, dar trei lucruri sînt totuși clare.

În primul rînd, ideologiile oficiale ale statelor și diferitelor mișcări nu determină în totalitate modul de a gîndi al cetățenilor, respectiv suporterilor lor, chiar al celor mai loiali dintre ei. În al doilea rînd, nu putem presupune că, pentru majoritatea oamenilor, identificarea cu o națiune — cînd aceasta există — exclude sau e întotdeauna superioară celorlalte, care constituie ființa socială însăși. De fapt, ea se combină cu identificări de alt tip, chiar dacă e considerată superioară tuturor. Și, în al treilea rînd, identificarea națională și ceea ce implică ea, conform părerii generale, se poate schimba în timp, chiar pe perioade foarte scurte. Aici cred eu că ar trebui să se concentreze cercetările din domeniul studiului națiunilor astăzi.

5. Dezvoltarea națiunilor și naționalismelor în cadrul vechilor state, bine stabilite, cum ar fi Marea Britanie sau Franța, n-a fost prea mult studiată, deși începe acum să atragă atenția.[18] Existența acestei lacune e vizibilă tocmai prin negarea, în Marea Britanie, a oricăror probleme legate de naționalismul englez — termenul însuși sunînd destul de ciudat — în comparație cu atenția acordată naționalismului scoțian, galez și, mai ales, irlandez.

---

[18] Pentru astfel de lucrări, vezi Raphael Samuel (ed.), *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity*, 3 vol., Londra, 1989. Mi s-a părut foarte interesantă lucrarea Lindei Colley, *Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830*, în *Past & Present*, 113, 1986, p. 96-117.

Pe de altă parte, s-a înaintat mult, în ultimii ani, în studiul mișcărilor naționale ce aspiră să devină state, urmînd în mare studiile comparative, deschizătoare de drumuri noi, ale lui Hroch în privința micilor mișcări naționale europene. Două puncte din analiza acestui scriitor excelent se pot regăsi în propria mea carte. Mai întîi, „conștiința națională" se dezvoltă inegal în cadrul grupurilor sociale și regiunilor unei țări; această diversitate regională și motivele ei au fost considerabil neglijate în trecut. Cercetătorii sînt în general de acord că, oricare ar fi natura grupului social în care se trezește inițial „conștiința națională", masele populare — muncitori, țărani — sînt ultimele afectate de ea. În al doilea rînd — și în consecință — îl urmez pe Hroch în împărțirea istoriei mișcărilor naționale în trei faze. În Europa sec. al XIX-lea, cînd s-a dezvoltat, faza A a fost pur culturală, literară și folclorică, neavînd nici un fel de implicații politice sau naționale. În faza B găsim un grup de pionieri și militanți ai „ideii naționale" și începuturile campaniei politice în slujba acestei idei. Cea mai mare parte a operei lui Hroch se ocupă de această fază și de analiza originilor, compoziției, și distribuției acestei *minorité agissante*. În ce mă privește, sînt mai interesat de faza C — momentul în care programele naționaliste obțin sprijinul maselor sau măcar o parte din sprijinul pe care naționaliștii pretind întotdeauna că îl au. Trecerea de la faza B la faza C este evident crucială în desfășurarea mișcărilor naționale. Uneori, cum s-a întîmplat în Irlanda, ea apare înainte de crearea statului național. De obicei însă ea apare după aceea, ca o consecință a creării statului, iar în așa-numita lume a treia, nici măcar atunci.

În sfîrșit, trebuie să adaug că nici un istoric serios al națiunilor și naționalismelor nu poate fi politic angajat în această problemă, decît în sensul în care cineva, care crede cu adevărat în litera Evangheliei, nu poate contribui la dezvoltarea teoriei evoluției, dar nimic nu-l oprește de la cercetări în domeniul arheologiei sau al filologiei semitice. Naționalismul cere prea multă încredere în lucruri care, evident, nu sînt așa cum vor să pară — cum spunea Renan: „A fi o națiune înseamnă uneori a denatura istoria"[19]. Istoricii sînt obligați de profesiunea lor să nu o denatureze

[19] Ernest Renan, *Qu'est que c'est une nation?*, p. 7-8: „Uitarea, și as spune chiar eroarea istorică, sînt un factor esențial al formării unei națiuni și astfel progresul studiilor istorice este adesea pentru naționalitate o primejdie."

sau cel puțin să facă efortul de a nu o denatura. A fi irlandez și mîndru de țara ta, chiar a fi irlandez catolic sau protestant din Ulster nu te împiedică să fii și un cercetător serios al istoriei Irlandei, dar a fi fenian sau organist poate fi un impediment, așa cum, fiind sionist, e greu să devii un cercetător serios al istoriei evreilor, dacă nu reușești să-ți lași afară convingerile cînd intri în bibliotecă sau în biroul de lucru. Unii istorici naționaliști au fost incapabili de așa ceva. Din fericire, începînd să scriu această carte, n-am avut nevoie să renunț la nici un fel de convingeri.

Capitolul 1

Naţiunea ca noutate: de la revoluţie la liberalism

Caracteristica fundamentală a naţiunii moderne şi a tot ce ţine de ea este tocmai modernitatea ei. Acesta este un lucru bine înţeles în zilele noastre dar părerea opusă, aceea că identificarea naţională este cumva atît de naturală, primitivă şi permanentă încît precede istoria, este susţinută de atîţia, încît ar fi, poate, util să ilustrăm modernitatea vocabularului legat de acest subiect. Dicţionarul Academiei Spaniole Regale, ale cărui diverse ediţii au fost cercetate amănunţit în acest scop[1], nu foloseşte termenii de „stat", „naţiune" şi „limbă" în accepţia lor modernă decît începînd cu ediţia din 1884. De aici aflăm, pentru prima dată, că *lengua nacional* înseamnă „limba oficială şi literară a unei ţări, aceea vorbită de toţi locuitorii naţiunii". Definiţia dată dialectului stabileşte o relaţie identică între acesta şi limba naţională. Înainte de 1884, cuvîntul *nación* însemna pur şi simplu „totalitatea locuitorilor unei provincii, ai unei ţări sau ai unui regat", dar şi „străin". Însă, în ediţia din 1884, naţiunea este definită ca „un stat sau un organism politic care recunoaşte un centru suprem de guvernare comună", şi de asemenea ca „teritoriu constituit de statul respectiv şi de locuitorii săi individuali consideraţi ca un întreg". De acum înainte, noţiunea de stat comun şi suprem va fi elementul central al unor asemenea definiţii, cel puţin în lumea iberică. *Nación* este „conjunto de los habitantes de un pais *regido por un*

[1] Lluis García i Sevilla, *Llengua, nació i estat al diccionario de la real academia espanyola*, în *L'Avenç*, 16 mai 1979, p. 50-55.

mismo gobierno" (totalitatea locuitorilor unei țări conduse de același guvern — în l. spaniolă în original, n. tr.).[2] Cuvîntul „nação" din recenta *Enciclopédia Brasiliera Mérito*[3] înseamnă comunitatea de cetățeni ai unui stat, care trăiesc sub același regim sau guvern și au interese comune; colectivitatea formată din locuitorii unui teritoriu care au tradiții, aspirații și interese comune, *și care sînt subordonați unei puteri centrale ce își asumă sarcina de a menține unitatea grupului.* De altfel, în *Dicționarul Academiei Spaniole* versiunea finală a cuvîntului „națiune" nu este dată decît în 1925, cînd este definit drept „colectivitatea persoanelor care au aceeași origine etnică și care, în general, vorbesc aceeași limbă și au o tradiție comună".

Gobierno, guvernul, nu este deci legat în mod specific de conceptul de *nación* pînă în 1884. Pentru că într-adevăr, așa cum sugerează filologia, primul sens al cuvîntului „națiune" indică originea sau descendența: „naissance, extraction, rang" pentru a cita un dicționar de limbă franceză veche care redă cuvintele lui Froissart: „Je fus retourné au pays de ma nation en la conté de Haynnau" (M-am întors în țara nașterii/ originii mele în ținutul lui Hainault").[4] Și, în măsura în care originea sau descendența sînt legate de un grup de oameni, n-ar fi putut fi ei aceia care formau un stat (în afară de cazul suveranilor sau al celor din familia regală). În măsura în care sensul cuvîntului era legat de un teritoriu, era vorba numai accidental de o unitate politică, și niciodată de una cu adevărat mare. Cît despre dicționarul spaniol din 1726 (prima ediție), cuvîntul *patria* sau, în forma lui cea mai populară, *tierra*, „țara natală" însemna numai „locul, orașul sau ținutul în care s-a născut cineva" sau „orice regiune, provincie sau district al oricărui domeniu sau stat". Sensul restrîns al cuvîntului *patria* (sens pe care spaniola modernă a trebuit să-l diferențieze de acela, mai larg, de *patria chica* — „mica țară natală" este aproape universal înainte de secolul al XIX-lea, cu excepția cazului în care era folosit de cei cu educație clasică, avînd cunoștințe despre

[2] *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, Barcelona, 1907-1934, vol. 37, p. 854-867: „nación".

[3] (São Paulo-Rio-Porto Alegre 1958-1964), vol. 13, p. 581.

[4] L. Curne de Sainte Pelaye, *Dictionnaire historique de l'ancien langage françois* (Niort n.d.), 8 vol.: „nation".

Roma antică. Nu înainte de 1884 *tierra* a ajuns să fie legată de noțiunea de stat, și nu înainte de 1925 aflăm despre nota emoțională de patriotism modern care definește *patria* ca „propria noastră națiune, cu suma totală de lucruri materiale și imateriale, trecute, prezente sau viitoare, care se bucură de iubitoarea loialitate a patrioților."

Este indiscutabil că Spania secolului al XIX-lea nu a fost chiar în avangarda progresului, dar Castilia — și vorbim despre limba castiliană — a fost unul dintre primele regate europene cărora li se poate aplica eticheta de stat-națiune, fără a fi prin aceasta nerealiști. În orice caz, este îndoielnic că în secolul al XIX-lea Britania și Franța au fost „state-națiuni" într-un sens cu totul diferit. O trecere în revistă a vocabularului lor relevant ar putea prezenta un interes general.

În limbile romanice cuvîntul „națiune" este indigen. În alte limbi, în măsura în care există, e un termen străin. Aceasta ne permite să trasăm distincții și mai clare în folosirea lui. Astfel, în germana cultivată și populară cuvîntul *Volk* (popor) are astăzi, în mod clar, ceva din aceleași asociații ca și cuvintele derivate din „natio", dar interacțiunea lor este complexă. Este cert că în germana populară medievală termenul „natie", cînd este folosit — și se poate deduce din originea lui latină că nu era întrebuințat decît în rîndurile celor cultivați sau ale celor cu descendență regală, nobilă sau aristocratică — încă nu are conotația de *Volk*, pe care a început s-o capete în secolul al XIX-lea; înseamnă, pur și simplu, ca și în franceza medievală, grup cu o origine descendentă comună (*Geshlecht*).[5]

Ca și în altă parte, cuvîntul evoluează spre descrierea grupurilor mai mari, de sine stătătoare, cum ar fi breslele sau alte corporații, care se cer a fi diferențiate de altele trăind în același spațiu. De aici, „națiunile" ca sinonim pentru „străini" cum ar fi, în spaniolă, „națiunile" de negustori străini („comunități străine, în special de comercianți, care trăiesc într-un oraș și se bucură de privilegii acolo")[6] sau familiarul termen de „națiune" pentru stu-

[5] Dr. E. Verwijs și Dr. J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, vol. 4, Haga, 1899, col. 2078.

[6] *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, vol. 9, Haga, 1913, col. 1586-1590.

denții din vechile universități. De aici și sensul, mai puțin cunoscut, de „regiment din națiunea Luxemburgului".[7] Totuși, pare clar că evoluția sensului ar tinde să accentueze locul sau teritoriul de origine, *pays natal* dintr-o definiție din franceza veche, care devine fără nici o greutate echivalentul lui „province"[8] în mintea lexicografilor de mai tîrziu, în timp ce alții accentuează mai degrabă sensul de grup cu o descendență comună, deplasîndu-se apoi în direcția etnicității, așa cum se întîmplă în olandeză, în care se insistă asupra sensului primar al nației ca „totalitatea oamenilor" considerați ca aparținînd aceluiași „stam".

Oricum, rămîne deconcertantă problema relației între o „națiune", chiar atît de extinsă, dar indigenă, și un stat, deoarece părea evident că în termenii lingvistici, etnici sau de alt fel, majoritatea statelor, de orice mărime, nu erau omogene, și deci națiunile nu puteau fi echivalate cu statele. Dicționarul olandez scoate în evidență în mod specific, ca pe o particularitate a limbilor franceză și engleză, faptul că ele folosesc cuvîntul „națiune" pentru a desemna poporul care aparține unui stat, chiar atunci cînd cei ce-l constituie nu vorbesc aceeași limbă.[9] O și mai instructivă discuție a acestei confuzii vine din Germania secolului al XVIII-lea.[10] Pentru enciclopedistul Johann Heinrich Zedler, în 1740, națiunea, în sensul ei real și originar, însemna o colectivitate unită de *Bürger* (este mai bine, vorbind despre Germania de la jumătatea secolului al XVII-lea, să-i lăsăm acestui cuvînt ambiguitatea lui notorie) care au în comun o serie de obiceiuri, moravuri și legi. De aici rezultă că termenul nu poate avea nicidecum un sens teritorial, dat fiind că membrii diverselor națiuni (individualizați prin „diferențe în modul de a trăi — *Lebensarten* — și obiceiuri") pot trăi împreună în aceeași provincie, chiar și într-una mică. Dacă națiunile ar avea o legătură intrinsecă cu teritoriul, wenzii (membrii unei populații de origine slavă ce trăiesc în Saxonia și în Prusia — n.tr.) ar trebui

[7] Verwijs și Verdam, *Middelenderlandsch Woordenboek*, vol. 4.

[8] L. Huguet, *Dictionnaire de la langue française du 16e siècle*, vol. 5, Paris 1961, p. 400.

[9] Woordenboek (1913), col. 1588.

[10] John Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges* Universal-Lexicon *aller Wissenschaften und Künste...*, vol. 23, Leipzig-Halle 1740, reeditat de Graz în 1961, col. 901-903.

să fie numiți germani, ceea ce este evident că nu sînt. Ilustrarea vine natural în mintea unui umanist saxon familiarizat cu ultima populație slavă — care încă mai există — din sînul Germaniei lingvistice, fapt care nu îl determină totuși să o eticheteze cu termenul contestat de „minoritate națională". În opinia lui Zedler, cuvîntul cel mai adecvat pentru a descrie totalitatea indivizilor tuturor „națiunilor" care trăiesc în aceeași provincie sau stat este „Volck". Dar din păcate, pentru ordinea terminologică, în practică, termenul „națiune" este adesea folosit ca sinonim pentru „*Volk*", și uneori ca sinonim pentru „starea" societății (*stand, ordo*), ca și, alteori, pentru orice asociație sau societate (*Gesellschaft, societas*).

Indiferent de sensul „propriu și original" sau de oricare altul pe care îl poate avea cuvîntul „națiune", înțelesul său este, în mod clar, încă foarte diferit de acela modern. Putem deci, fără a intra în detalii, să acceptăm că, în sensul său modern și fundamental politic, conceptul de „națiune" este, din punct de vedere istoric, foarte recent. Într-adevăr, acest fapt este subliniat și de un alt moment lingvistic modern, *New English Dictionary*, care arată că, în 1908, vechiul sens al cuvîntului lua în considerare, în primul rînd, unitatea etnică, dar întrebuințarea lui recentă accentuează mai degrabă „noțiunea de unitate și independență politică".[11]

Dată fiind noutatea istorică a conceptului modern de „națiune", credem că cea mai bună cale de a înțelege natura sa este să urmărim părerile acelora care au început sistematic să opereze cu acest concept în discursul lor social și politic în timpul Epocii Revoluției și în special sub numele de „principiul naționalității" de prin 1830 încoace. Acest excurs în *Begriffsgeschichte* (Istoria națiunii — n.tr.) nu este ușor de înfăptuit, pe de o parte pentru că, așa cum vom vedea, contemporanii erau prea puțin conștienți de felul cum utilizăm asemenea cuvinte, și pe de altă parte pentru că același cuvînt însemna, ori putea să însemne simultan, mai multe lucruri cu totul diferite.

Sensul primar al cuvîntului „națiune", și cel mai frecvent vehiculat în literatură, era politic. „Națiunea" era echivalată cu „poporul" și cu statul în maniera Revoluțiilor — Americană și

[11] *Oxford English Dictionnary*, col. VII, Oxford, 1933, p. 30.

Franceză — o asimilare frecventă în sintagma „stat-națiune" sau în retorica președinților de la sfîrșitul secolului al XX-lea. Discursul politic în SUA preferă să vorbească mai înainte despre „popor", „uniune", „confederație", „ținutul nostru comun", „publicul", „bunăstarea publicului" sau „comunitate" astfel încît să evite implicațiile centralizatoare și unitare ale termenului „națiune" împotriva drepturilor statelor federale[12]. Pentru că aceasta a fost, sau, în orice caz, a devenit curînd o parte a conceptului de națiune în Epoca Revoluțiilor, care ar fi putut fi numită, cu o sintagmă franțuzească, una și indivizibilă".[13] „Națiunea", astfel considerată, era ansamblul cetățenilor a căror suveranitate colectivă îi instituia ca stat și care era expresia lor politică. Pentru că, orice altceva era o națiune, elementul cetățeniei și al participării sau alegerii maselor nu a fost niciodată absent din ea. John Stuart Mill nu a definit națiunea numai prin existența, la indivizi, a sentimentului național. El a mai adăugat că membrii unei naționalități „doresc să fie aceeași guvernare și doresc ca aceasta să fie guvernare prin ei înșiși sau numai printr-o parte din ei înșiși exclusiv.[14] Observăm fără suprindere că Mill discută ideea de naționalitate nu într-o publicație separată ca atare, ci caracteristic — și pe scurt — în contextul micului său tratat despre guvernul reprezentativ, sau democrație.

Formula națiune = stat = popor, și, în special, popor suveran, lega fără îndoială națiunea de teritoriu, din moment ce structura și definiția statelor erau la acea dată esențialmente teritoriale. Aceasta implica o multitudine de state astfel constituite, și

---

[12] John J. Lalor (ed.), *Cyclopedia of Political Science*, New York 1889, vol. II, p. 932: „nation". Termenii relevanți sînt reluați pe larg, sau mai degrabă traduși, din cuvinte franțuzești preexistente.

[13] „Ar rezulta din acestă definiție că o națiune este destinată să formeze un stat și că aceasta constituie un întreg indivizibil" (*ibidem*, p. 923). Definiția din care aceasta „ar rezulta" este că o națiune este „un conglomerat de indivizi vorbind aceeași limbă, avînd aceleași obiceiuri, și dotați cu anumite calități morale care îi disting de alte grupuri asemănătoare". Aceasta este unul dintre numeroasele exerciții ale artei de a suscita întrebări spre care discuțiile naționaliștilor erau atît de înclinate.

[14] J.S. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, Everyman edition, Londra, 1910, p. 359-366.

era într-adevăr o consecință necesară a autodeterminării populare. Așa cum afirma Declarația Franceză a Drepturilor din 1795:

> Fiecare popor este independent și suveran, oricare ar fi numărul indivizilor care îl compun și mărimea teritoriului pe care îl ocupă. Suveranitatea este inalienabilă.[15]

Dar această afirmație nu spune prea mult despre ceea ce constituie un „popor". În particular, nu era nici o legătură logică între mulțimea cetățenilor unui stat teritorial, pe de o parte, și identificarea unei „națiuni" pe motive etnice, lingvistice sau de alt fel, ori a altor caracteristici care permiteau recunoașterea colectivă a calității de membru al unui grup. Într-adevăr, s-a afirmat că „Revoluția Franceză a fost complet străină de principiul sau de sentimentul naționalității; era chiar ostilă acestuia".[16] Așa cum lexicograful olandez a observat cu acuitate, limba nu avea nimic de-a face, *în principiu*, cu a fi englez sau francez și, într-adevăr, așa cum vom vedea, experții francezi s-au împotrivit cu îndărătnicie oricărei încercări de a face din limba vorbită un criteriu de naționalitate care, au argumentat ei, era determinat pur și simplu de cetățenia franceză. Limba vorbită de alsacieni și de gasconi rămînea la fel de irelevantă pentru statutul lor de membri ai poporului francez.

Realmente, dacă „națiunea" ar fi avut ceva în comun cu punctul de vedere revoluționar-popular, nu erau, în nici un sens fundamentale, etnicitatea, limba sau ceva asemănător, deși acestea puteau fi și ele indicii ale unei apartenențe colective. Așa cum sublinia Pierre Vilar[17], ceea ce caracteriza poporul-națiune, așa cum reiese din rîndurile de mai jos, era chiar faptul că reprezenta interesul colectiv și nu pe cel individual, bunul comun, și nu

---

[15] Poate fi observat faptul că nu există nici o referință la dreptul popoarelor la suveranitate și independență în Declarația Drepturilor Omului din 1789 sau 1793. Vezi Lucien Jaume, *Le discours jacobin et la démocratie*, Paris, 1989, Appendices 1-3, p. 407-414. Totuși, O. Dann și J. Dinwiddy (ed.), *Nationalism in the Age of French Revolution*, Londra, 1988, p. 34, pentru același punct de vedere în 1793.

[16] Maurice Block, *Nationalities, principle of*, în J. Lalor (ed.), *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 939.

[17] P. Vilar, *Sobre los fundamentos de las estructuras nacionales*, în *Historia*, 16/ Extra V, Madrid, aprilie 1978, p. 11.

privilegiul, așa cum ne-o sugerează într-adevăr termenul american folosit înainte de 1800 pentru a indica, evitînd cuvîntul în sine, calitatea de a fi o națiune separată și independentă. Diferențele etnice de grup erau, din acest punct de vedere democratic-revoluționar, la fel de secundare cum le-au părut mai tîrziu socialiștilor. Evident, ceea ce-i deosebea pe coloniștii americani de regele George și de partizanii săi nu era nici limba, nici etnicitatea, și invers, Republica Franceză nu a văzut nici o dificultate în a-l alege pe anglo-americanul Thomas Paine în Convenția Națională Franceză.

Nu putem vedea deci în revoluționara „națiune" nimic de felul programului naționalist de mai tîrziu, care urmărea să instituie statele-națiune ca pe colectivități diferite din punctul de vedere al unor criterii atît de aprins discutate de teoreticienii secolului al XIX-lea, cum ar fi etnicitatea, limba comună, teritoriul și o memorie istorică obștească (pentru a-l cita din nou pe John Mill).[18] Așa cum am văzut, cu excepția unui teritoriu a cărui întindere nu era definită (și poate la fel și culoarea pielii locuitorilor săi) nici unul dintre acestea nu s-a reunit cu noua națiune americană. De altfel, cum „marea națiune a francezilor" și-a extins frontierele în perioada războaielor revoluționare și napoleoniene pînă la teritorii care nu erau franceze prin nici unul dintre criteriile de mai tîrziu ale apartenenței naționale, era clar că nici unul dintre acestea nu era baza constituirii sale.

Totuși, diversele elemente folosite mai tîrziu pentru a defini o naționalitate non-statală erau, fără îndoială, prezente, fie asociate cu națiunea revoluționară, fie creîndu-i probleme; și cu cît pretindea mai mult a fi una și indivizibilă, cu atît caracterul ei eterogen îi crea probleme. E aproape sigur că, pentru majoritatea iacobinilor, un francez care nu vorbea franceza era suspect și că, în practică, era adesea acceptat criteriul etno-lingvistic al naționalității. Așa cum scria Barère despre limbi în raportul său către Comitetul Securității Publice:

> Cine, din departamentele din susul și din josul Rinului, s-a alăturat trădătorilor pentru a-i chema pe prusaci și pe austrieci la frontierele noastre

[18] John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, p. 359-366.

> invadate? Cine, decît locuitorul țării vecine (Alsaciei), care vorbește aceeași limbă ca și dușmanii noștri, și deci se consideră ca fiind fratele lor și concetățean al lor, mai degrabă decît frate și concetățean al francezilor, care vorbesc cu el în altă limbă și au alte obiceiuri.[19]

Insistența francezilor asupra uniformității lingvistice de la Revoluție încoace a fost într-adevăr semnalată și, pe vremea aceea, era ceva cu totul excepțional. Vom reveni mai departe la această chestiune. Dar este important de observat că, teoretic, nu folosirea nativă a limbii franceze făcea ca cineva să fie francez — cum putea fi posibil acest lucru cînd Revoluția însăși și-a pierdut atît de mult timp demonstrînd cît de puțini o foloseau, de fapt, în Franța?[20] — ci bunăvoința de a învăța această limbă, printre alte libertăți, legi și caracteristici comune ale oamenilor liberi din Franța. Într-un fel, învățarea limbii franceze era una dintre condițiile unei depline cetățenii franceze (și deci a naționalității) așa cum a învăța engleza a devenit o condiție a cetățeniei americane. Pentru a ilustra diferența dintre o definiție lingvistică de bază a naționalității și franceza, chiar în forma ei extremă, vom apela din nou la filologul german pe care-l vom întîlni în cele ce urmează străduindu-se să convingă Congresul Internațional de Statistică de nevoia de a insera o întrebare despre limbă în recensămintele de stat (vezi mai jos, p. 98-99) Richard Böckh, care, în articolele sale atît de influente din 1860, se întreba dacă nu cumva limba era singurul indiciu adecvat al naționalității — un argument care i se potrivea foarte bine naționalismului german, deoarece germanii erau atît de răspîndiți în Europa Centrală și de Est — și s-a văzut obligat să-i clasifice pe evreii aschkenazi (evrei din Europa Centrală și de Est sau descendenții lor, diferiți de evreii sefarzi prin religie și prin pronunțarea limbii evreiești (n.tr.), ca germani, din

---

[19] Citat în M. de Certeau, D. Julia și J. Revel, *Une Politique de la langue. La Révolution Française et le patois: L'enquête de l'Abbé Grégoire*, Paris, 1975, p. 293. Pentru problema generală a Revoluției Franceze și a limbajului național, vezi și Renée Balibar și Dominique Laporte, *Le Français National. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution*, Paris, 1974. Pentru problema specifică a Alsaciei, vezi E. Philipps, *Les Luttes linguistiques en Alsace jusqu'en 1945*, Strasbourg, 1975 și P. Lévy, *Histoire linguistique d'Alsace et de Lorraine*, 2 vol., Strasbourg, 1929.

[20] De Certeau, Julia și Revel, *Une politique de la langue*, passim.

moment ce „idiș" este fără doar și poate un dialect german derivat din germana medievală. Nu era deloc probabil, după cum era el însuși conștient, că această concluzie să fie împărtășită de antisemiții germani. Dar revoluționarii francezi n-ar fi avut nevoie de acest argument — și nici nu l-ar fi înțeles. Din punctul lor de vedere, evreii sefarzi (evreii din Spania sau Portugalia sau descendenții lor — n.tr.), care vorbesc spaniola medievală și cei aschkenazi, care vorbesc idiș — ambele categorii trăind în Franța — erau cu toții francezi, de vreme ce acceptau condițiile cetățeniei franceze, care o include în mod natural și pe aceea de a vorbi limba franceză. Dimpotrivă, argumentul că Dreyfus nu putea „cu adevărat" fi francez pentru că era de origine evreiască, a fost, pe bună dreptate, înțeles ca o provocare la adresa adevăratei naturi a Revoluției Franceze și a definiției pe care o dă ea națiunii franceze.

Cu toate acestea, în chiar acest punct al raportului lui Barère se întîlnesc două concepte cu totul diferite ale națiunii: cel democratic-revoluționar și cel naționalist. Formula stat = națiune = popor se aplică amîndurora, dar pentru naționaliști crearea entităților politice care să le conțină deriva din existența anterioară a unei comunități care se diferenția ea însăși de străini, în timp ce, din punctul de vedere democratic-revoluționar, conceptul central era de „cetățeni suverani" = stat care, în relație cu trăsăturile generale ale rasei umane, constituia „o națiune".[21] N-ar trebui să trecem cu vederea că de aici înainte statele, deși constituite, trebuiau să-i ia în considerare și pe supușii lor, pentru că în Epoca Revoluției aceștia erau mult mai greu de guvernat. Așa cum spunea eliberatorul grec Kolokotrones, nu mai era adevărat că „poporul credea că regii erau zeii pe pămînt și era obligat să spună că ceea ce făceau era bine făcut".[22] Nu mai erau înzestrați de divinitate. Cînd Charles X al Franței a reînviat vechea ceremonie a încoronării la Rheims în 1825 și (fără tragere de inimă) ceremonia vindecării magice, abia o sută douăzeci de oameni au venit să fie vindecați de scrofuloză prin atingerea regelui. La ultima în-

[21] „În raport cu statul, *cetățenii* constituie *poporul*; în raport cu rasa umană, ei constituie *națiunea*", J. Hélie, *Nation, definition of*, în Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 923.

[22] Citat în E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, Londra, 1962, p. 91-92.

coronare, în 1774, fuseseră două mii patru sute de oameni.[23] Așa cum vom vedea, după 1870 democratizarea făcea această problemă a legitimității și a mobilizării cetățenilor pe cît de urgentă, pe atît de acută. Pentru guvernare, elementul central în formula stat = națiune = popor era, fără îndoială, statul.

Dar care era locul națiunii, sau al formulei stat = națiune = popor, indiferent de ordinea termenilor, în discursul teoretic al acelora care, la urma urmei, și-au pus cel mai ferm amprenta pe Europa secolului al XIX-lea, și în special pe perioada în care „principiul naționalității" și-a schimbat forma în cel mai dramatic fel cu putință — perioada dintre 1830 și 1880, a burgheziei liberale și a intelectualilor săi? Chiar dacă ar fi voit-o, ei n-ar fi putut evita să reflecteze la această chestiune în timpul celor cincizeci de ani cînd echilibrul european al puterii a fost schimbat de ridicarea a două mari puteri bazate pe principiul național (Germania și Italia), de împărțirea efectivă a celei de-a treia pe aceleași motive (Austria-Ungaria după Tratatul din 1867), ca să nu mai amintim de recunoașterea unui număr de entități politice mai mici ca state independente cerîndu-și dreptul la un nou statut ca popoare întemeiate național, de la Belgia în est, la statele care au urmat prăbușirii Imperiului otoman în Europa de sud-est (Grecia, Serbia, România, Bulgaria) și două revolte naționale ale polonezilor cerînd reconstituirea lor ca națiune-stat. Nici nu doreau să evite acest lucru. Pentru Walter Bagehot „constituirea națiunilor" a fost conținutul esențial al evoluției secolului al XIX-lea.[24]

Totuși, cum numărul de națiuni-state la începutul secolului al XIX-lea era mic, întrebarea cea mai evidentă pentru spiritele iscoditoare era care dintre numeroasele populații europene ce puteau fi clasificate drept „naționalitate" pe un anumit teritoriu sau pe altul vor constitui un stat (sau o formă mai puțin importantă de recunoaștere politică sau administrativă separată, și care dintre numeroasele state existente vor fi impregnate cu caracterul de „națiune"? Întocmirea unor liste de criterii ale caracterului de națiune potențial sau actual servea în mod esențial acestui scop.

---

[23] Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges*, Paris, 1924, p. 402-404.

[24] Walter Bagehot, *Physics and Politics*, Londra, 1887, cap. III, IV, în *Nation-making*.

Părea evident că nu toate statele coincideau cu națiunile, și nici invers. Pe de o parte, faimoasa întrebare a lui Renan: „De ce Olanda este o națiune, în timp ce Hanovra și Marele Ducat de Parma nu sînt?"[25] a ridicat o serie de soluții analitice. Pe de altă parte, observația lui John Stuart Mill, potrivit căreia întemeierea unui stat național trebuie să fie convenabilă și dorită de națiunea însăși, a ridicat o altă problemă. La fel se întîmpla chiar și cu naționaliștii din epoca victoriană de mijloc, care nu aveau nici o îndoială în privința răspunsului la ambele feluri de întrebări referitoare la propria lor naționalitate sau a statului în care se aflau. Pentru că și lor li s-a întîmplat să privească cu rezerve revendicările altor naționalități și state.

Totuși, cînd trecem de acest punct, întîlnim, în decursul liberal al secolului al XIX-lea, o surprinzătoare lipsă de clarificare intelectuală. Asta nu înseamnă că nu existau reflecții asupra problemei națiunii, dar acestea nici nu se cereau exprimate, din moment ce erau atît de evidente. Prin urmare, multe dintre teoriile liberale asupra națiunii se ivesc numai, ca să zicem așa, pe marginile discursurilor scriitorilor liberali. De altfel, așa cum vom vedea, o arie centrală a discursului teoretic liberal a făcut dificilă considerarea „națiunii" dintr-un punct de vedere deloc intelectual. Sarcina noastră, la sfîrșitul acestui capitol, este să reconstituim o teorie burghez-liberală coerentă despre „națiune", mai degrabă în felul în care arheologii reconstituie itinerariile comerciale după depozitele de monede.

Cea mai bună cale poate fi să începem cu ideea de „națiune", cel mai puțin acceptată, adică în sensul în care Adam Smith folosește acest cuvînt în titlul marii sale opere. Pentru că în acest context cuvîntul înseamnă pur și simplu doar un stat teritorial sau, după expresia lui John Rae, un scoțian cu mintea ascuțită rătăcind prin America de Nord a începutului de secol XIX, care-l critica pe Smith, „orice comunitate, societate, națiune, stat sau popor separat", termeni care, în măsura în care interesează subiectul nostru, pot fi considerați sinonimi.[26] Totuși, gîndul mare-

---

[25] Ernest Renan, *What is a nation?*, în Alfred Zimmern (ed.), *Modern Political Doctrines*, Oxford, 1939, p. 192.

[26] John Rae, *The Sociological Theory of Capital, o nouă ediție completă a lucrării The New Principles of Political Economy by John Rae*, 1834, (ed.) C.W. Mixter, New York 1905, p. 26.

lui economist politic liberal trebuie să fie desigur relevant pentru liberalii din clasa mijlocie, care considerau „națiunea" din alte puncte de vedere, chiar dacă nu erau, ca John Smith Mill, economiști ei înșiși sau, ca Walter Bagehot, editori ai publicației *The Economist*. A fost oare întîmplător din punct de vedere istoric, ne putem întreba, faptul că perioada clasică a liberalismului comerțului a coincis cu „constituirea națiunilor" pe care Bagehot a văzut-o atît de importantă pentru secolul său? Cu alte cuvinte, a avut statul-națiune o funcție specifică, ca atare, în procesul dezvoltării capitaliste? Sau mai degrabă: cum au văzut analiștii liberali contemporani această funcție?

Este evident pentru un istoric că rolul economiilor definite prin frontierele statelor era foarte important. Economia lumii secolului al XIX-lea era mai degrabă *internațională* decît cosmopolită. Teoreticienii sistemului mondial au încercat să arate faptul următor: capitalismul s-a născut ca sistem global pe un anume continent și nu în altă parte, mai precis în pluralismul politic al Europei, care nu a constituit, nici nu a făcut parte dintr-un singur „imperiu mondial". Dezvoltarea economică în secolele XVI-XVIII a pornit pe bazele statelor teritoriale, fiecare tinzînd să ducă o politică mercantilistă ca un întreg unificat. Și numai, evident, cînd vorbim despre lumea capitalistă din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, o facem referindu-ne la unitățile naționale care o compun în lumea țărilor dezvoltate — la industria britanică, la economia americană, la capitalismul german ca diferit de cel francez și așa mai departe. În timpul lungii perioade care a durat din secolul al XVIII-lea pînă în anii ce au urmat celui de-al doilea război mondial, în economia globală, părea a fi foarte puțin spațiu și sferă de influență pentru asemenea unități autentic extrateritoriale și transnaționale sau interstițiale care au avut un rol atît de mare în geneza economiei mondiale capitaliste și care sînt, și astăzi, atît de importante: de exemplu, mini-statele independente a căror însemnătate economică este invers proporțională cu mărimea și resursele lor — Lübeck și Ghent în secolul al XIV-lea, Singapore și Hong Kong în zilele noastre. De fapt, considerînd retrospectiv dezvoltarea economiei mondiale moderne, sîntem înclinați să vedem perioada în timpul căreia dezvoltarea economică era pe de-a-ntregul legată de „economiile naționale" ale unui

număr de state teritoriale dezvoltate, situate între două epoci esențial transnaționale.

Pentru economiștii liberali din secolul al XIX-lea sau pentru liberalii care, așa cum era de așteptat, acceptau argumentele economiei politice clasice, dificultatea consta în faptul că ei puteau recunoaște semnificația economică a națiunilor doar în practică, nu și în teorie. Economia politică clasică, mai ales cea promovată de Adam Smith, se definea ca o critică a „sistemului mercantil", deci chiar a acelui sistem în care guvernele considerau că economia națională este un ansamblu, urmînd a fi dezvoltat prin efortul și politica statului. Comerțul liber și piața liberă erau îndreptate tocmai împotriva acestui concept de dezvoltare economică națională, pe care Smith considera a-l fi denunțat drept antiproductiv. Teoria economică a fost astfel elaborată doar pe baza unităților productive individuale — persoane sau firme — în mod rațional majorîndu-și cîștigurile și minimalizîndu-și pierderile, pe o piață fără vreo extensie spațială specifică. La limită, ea era și nu putea decît să fie economia mondială. În timp ce Smith nu se opunea unor funcții guvernamentale relevante din punct de vedere economic, în ce privea teoria generală a dezvoltării economice, aceasta nu interesa națiunea în nici un fel — sau orice altă colectivitate mai mare decît firma — nefiind, de altfel, prea mult cercetată.

Astfel, J.E. Cairnes, în plină eră liberală, chiar a acordat zece pagini unei analize serioase a afirmației că teoria comercială internațională nu ar fi necesară, ca ceva distinct de orice activitate comercială între indivizi.[27] Concluzia lui era că, în ciuda simplificării constante a tranzacțiilor internaționale, rămîneau destule probleme care să justifice tratarea separată a problemei comerțului între state. Economistul liberal german Schönberg se întreba dacă „venitul național" este un concept cu un sens anume. Cei care nu se mulțumesc să rămînă la un nivel superficial de interpretare ar putea fi tentați să creadă asta, dar se mergea totuși prea departe, chiar dacă estimările „venitului național" în termeni

[27] J.E. Cairnes, *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expoynded*, Londra, 1874, p. 355-365.

bănești erau greșite.[28] Edwin Cannan[29] considera că „națiunea", din punctul de vedere al lui Adam Smith, consta doar într-un grup de indivizi, trăind pe teritoriul unui stat. Se punea atunci întrebarea dacă s-ar mai putea vorbi de „națiune" ca de o entitate cu existență continuă, dat fiind faptul că într-o sută de ani toți acești oameni vor fi morți. Aceasta a generat ideea că numai alocarea resurselor prin intermediul pieței era optimală, deoarece numai în felul acesta interesele individuale le serveau pe cele generale — atîta timp cît era loc în teorie pentru un concept ca interesul general al comunității. Dimpotrivă, John Rae a scris, în 1834, o carte tocmai pentru a demonstra, împotriva lui Smith, că interesele individuale și naționale nu se puteau confunda, că principiile ce-l conduceau pe individ în căutarea propriului interes nu majorau, în mod necesar, bunăstarea națională.[30] Așa cum vom vedea, cei care îl contraziceau pe Smith nu erau deloc de neglijat, dar teoriile lor economice nu puteau concura cu școala clasică. Termenul „economie națională" apare în *Dicționarul de economie politică* al lui Palgrave doar referindu-se la teoria economică germană. Însuși termenul de „națiune" dispăruse din opera franceză echivalentă din anii 1890.[31]

Și totuși, chiar cei mai fermi reprezentanți ai economiei clasice erau obligați să opereze cu conceptul de economie națională. În discursul său inaugural, ca profesor de economie politică la Collège de France, Michel Chevalier, adept al lui Saint-Simon, anunța pe un ton de scuză sau ironic:

> Ni se poruncește să ne preocupăm de interesele generale ale societății umane și nu ni se interzice să studiem o situație particulară din societatea în care trăim.[32]

---

[28] Dr. Gustav Schönberg (ed.), *Handbuch der politischen Oekonomie*, vol. I, Tübingen, 1882, p. 158ff.

[29] Edwin Cannan, *History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848*, London, 1894, p. 10ff.

[30] Rae, *The Sociological Theory of Capital.*

[31] *Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique*, (ed.) Léon Say și Joseph Chailley, Paris, 1892.

[32] Michel Chevalier, *Cours d'économie politique fait au Collège de France*, vol. I, Paris, 1855, p. 43 — curs ținut în 1841.

Așa cum urma să spună lordul Robbins, tot în legătură cu economiștii politici clasici, „nu prea există dovezi că ei treceau peste testul avantajului național ca posibil criteriu în politică — există și mai puține dovezi că ei erau gata să accepte dizolvarea granițelor naționale."[33] Pe scurt, ei nu voiau și nu puteau să se rupă de „națiune", a cărei dezvoltare Porter a înregistrat-o cu satisfacție începînd din 1835 pentru că el credea că e de dorit „să se găsească acele mijloace prin care orice comunitate și-ar putea demonstra valoarea printre națiuni". Prin „orice comunitate" el înțelegea desigur „propria comunitate".[34]

Într-adevăr, cum ar fi putut fi negate funcțiile economice și chiar beneficiile economice ale statului național. Existau în fapt state cu monopol asupra monedei naționale, cu finanțe publice și cu activități fiscale, cu politică fiscală. Aceste activități economice nu puteau fi abolite nici chiar de cei care doreau să elimine intervențiile lor dăunătoare economiei. Chiar cei ce susțineau libertatea de conștiință pînă la extrem, puteau accepta, cu Molinari, că „diviziunea umanității în națiuni autonome este esențialmente economică".[35] În fond, statul — în era postrevoluționară, stat național — garanta siguranța proprietății și contractelor și, așa cum afirma J.B. Say, care nu era deloc partizanul întreprinderilor publice, „nici o națiune n-a ajuns încă bogată fără un guvern stabil."[36] Chiar funcțiile guvernului ar putea fi delimitate în funcție de competiția deschisă din economia liberală. Astfel, Molinari a susținut că „fragmentarea umanității în națiuni este folositoare în măsura în care dezvoltă un principiu foarte puternic al emulației economice".[37] În sprijinul afirmațiilor sale, el a citat marea expoziție din 1851. Dar, chiar fără astfel de justificări, funcția guvernului în dezvoltarea economică era considerată importantă. J.B. Say,

---

[33] L. Robbins, *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy*, ediția a II-a, Londra 1977, p. 9-10. O excepție ar putea fi Bentham, cu tendințele lui globalizatoare.

[34] George Richardson Porter, *The Progress of the Nation, in its various social and economic relations, from the beginning of the nineteenth century to the present time*, 2 pts, Londra, 1836, prefață.

[35] Molinari, în *Dictionnaire d'économie politique*, Paris, 1854, în Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 957: *Nations in political economy.*

[36] *Ibidem*, p. 958-959.

[37] *Ibidem*, p. 957.

care nu vedea o diferență mai mare între o națiune și vecinii ei decît între două provincii vecine, acuza totuși Franța — adică guvernul și statul francez — de neglijarea dezvoltării propriilor resurse și de faptul de a se complace în continuarea cuceririlor în străinătate. Pe scurt, nici un economist, chiar extrem liberal, nu putea să nu ia în calcul economia națională... doar că lor nu le plăcea sau nu știau cum să vorbească despre ea.

În țările ce încurajau dezvoltarea propriei economii față de cea britanică, superioară, comerțul liber teoretizat de Smith părea mai puțin interesant, însă. Aici nu lipseau cei doritori să discute despre economia națională în general. A fost deja menționat un autor canadiano-scoțian — Rae, el fiind însă destul de puțin luat în seamă. Teoriile lui par să fi anticipat doctrinele Comisiei Economice pentru America Latină din 1950, cu privire la substituirea importurilor și importul de tehnologie. Și mai clar, Alexander Hamilton, în Statele Unite, a legat națiunea de stat și economie, folosind această legătură pentru a justifica puternicul guvern național, favorizat de el împotriva tendințelor mai puțin centraliste ale unor politicieni. Lista „marilor măsuri naționale" prevăzute de el și întocmită de autorul articolului „națiune" într-o operă americană ulterioară, de referință, se referă exclusiv la economie: fondarea unei bănci naționale, responsabilitatea națională în cazul datoriilor statului, apariția datoriei naționale, protejarea manufacturilor naționale de tarife prea mari și accize obligatorii.[38] S-ar putea ca, așa cum sugerează autorul, toate aceste măsuri să „fi fost prevăzute pentru a dezvolta germenii naționalității" sau ca Hamilton, asemeni altor federaliști, care se refereau mai puțin la națiune și mai mult la problema economică, să fi considerat că națiunea poate evolua de la sine dacă guvernul federal se ocupă de dezvoltarea economică. Oricum, națiunea implica economie națională și continua ei susținere de către stat, ceea ce în secolul al XIX-lea însemna protecționism.

Economiștii americani ai secolului al XIX-lea erau, în general, prea mediocri pentru a teoretiza cele de mai sus, cum au încercat nefericitul Carey și ceilalți.[39] Meritul acesta este al economiștilor

[38] *Ibidem*, p. 933.

[39] Cf. J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford, 1954, p. 515-516.

germani, care au prezentat cazul cu luciditate și elocvență, conduși fiind de Friedrich List. Acesta și-a dobîndit multe din ideile sale, inspirate de Hamilton, în timpul șederii sale în Statele Unite în anii 1820, cînd a participat efectiv la dezbaterile naționale economice ale perioadei.[40] Pentru List, sarcina economiei, pe care germanii aveau tendința s-o numească „economie națională" (*Nationalekonomie*) sau „economie populară" (*Volkswirtshchaft*) mai degrabă decît „economie politică", era de „a realiza dezvoltarea economică a națiunii și de a pregăti intrarea ei în societatea universală a viitorului".[41] Nici nu mai e nevoie să insistăm asupra faptului că această dezvoltare avea să ia forma industrializării capitaliste, sub impulsul unei burghezii puternice.

Ceea ce ne interesează pe noi în legătură cu List și cu viitoarea „școală istorică" de economiști germani influențați de el — ca și alți economiști naționaliști, cum ar fi Arthur Griffith în Irlanda[42] — este faptul că el a formulat clar o caracteristică a conceptului „liberal" al națiunii, care era de obicei de la sine înțeleasă. Aceasta trebuia să fie suficient de mare pentru a constitui o unitate de dezvoltare. Dacă nu trecea de acest prag, nu avea nici o justificare istorică. Aceasta ținea deja de domeniul evidenței pentru a mai fi necesară o demonstrație. În *Dictionnaire politique* (Garnier-Pagès) din 1843 se considera „ridicol" ca Belgia și Portugalia să fie considerate națiuni separate pentru că erau mult prea mici.[43] John Stuart Mill justifica naționalismul evident al irlandezilor pe motivul că, în cele din urmă, „erau destul de numeroși pentru a putea constitui o națiune respectabilă".[44] Alții,

[40] A scris *Outline of American Political Economy*, Philadelphia, 1827, care anticipează următoarele lui puncte de vedere. Pentru List în America, vezi W. Notz, *Friedrich List in America*, în *Weltwirtschaftliches Archiv*, 29, 1925, p. 199-265 și vol. 22, 1925, p. 154-182 sau *Friedrich List in America*, în *American Economic Review*, 16, 1926, p. 249-265.

[41] Friedrich List, *The National System of Political Economy*, Londra, 1885, p. 174.

[42] Pentru un bun rezumat al părerilor sale, vezi E. Strauss, *Irish Nationalism and British Democracy*, Londra, 1951, p. 218-220.

[43] Națiunea, de Elias Regnault, în *Dictionnaire politique*, cu o introducere de Garnier-Pagès, Paris, 1842, p. 623-625. „Nu e ceva derizoriu să numești Belgia o națiune?"

[44] *Considerations on Representative Government*, în *Utilitarianism*, p. 365.

printre care și Mazzini și Cavour, deși apostoli ai naționalității, nu erau de acord cu asta. Chiar în *New English Dictionary* se definea cuvîntul națiune, altfel decît în maniera introdusă de J.S. Mill, ca un „grup *extins* de persoane" cu anumite caracteristici.[45]

List afirmase clar că:

> O populație numeroasă și un teritoriu extins, posedînd diferite resurse naționale, sînt cerințe de bază pentru națiunea obișnuită... O națiune cu un număr restrîns de indivizi și cu un teritoriu redus, în special dacă posedă o limbă proprie, poate să aibă o literatură sau instituții pentru promovarea artei și științei, dar toate acestea ar fi incomplete. Un stat mic nu poate să-și perfecționeze diferitele linii de producție în limitele granițelor naționale.[46]

Beneficiile economice ale statelor mari (*Grosstaaten*) erau demonstrate de Marea Britanie și Franța, după părerea profesorului Gustav Cohn. Ele erau, desigur, mai puține decît într-o economie globală unitară, dar unitatea nu putea fi, din nefericire, încă atinsă la nivel mondial. Între timp, „toate cele la care umanitatea aspira dintotdeauna, pentru întreaga rasă umană, erau obținute, pe moment (*zunächst einmal*) de o fracțiune importantă a ei — vreo 30-60 de milioane". Astfel „urmează ca viitorul lumii civilizate să ia pentru un timp îndelungat calea creării unor state mari (*Grossstaatbildung*)".[47] Să notăm, în trecere, afirmația constantă, la care ne vom mai întoarce, că „națiunile" ar putea fi o a doua posibilitate, după unitatea lumii.

Din această teză s-au desprins două consecințe (teza fiind acceptată aproape în mod universal de majoritatea celor care au tratat subiectul în mod serios, chiar dacă nu l-au formulat explicit, ca germanii — aceștia avînd anumite motive istorice să o facă).

Mai întîi, se considera că „principiul naționalității" se aplică numai naționalităților de o anumită mărime. Astfel se poate explica de ce Mazzini, cel care a lansat acest principiu, se afla pe o poziție oarecum ciudată: aceea de a nu prevedea libertatea Irlandei. În ceea ce privea națiunile mai mici, reale sau potențiale —

---

[45] Oxford English Dictionary, VII, p. 30.

[46] *Ibidem*, p. 175-176.

[47] Gustav Cohn, *Grundlegung der Nationaloekonomie*, vol. I, Stuttgart, 1885, p. 447-449.

sicilieni, bretoni, galezi — pretențiile lor trebuiau luate și mai puțin în considerație. Cuvîntul însuși — *Kleinstaaterei* (sistemul statelor mici) — era deliberat depreciativ. Tocmai acestui sistem i se opuneau naționaliștii germani. Cuvîntul „balcanizare", apărut în urma împărțirii Imperiului otoman în mici state independente, încă păstrează o conotație negativă. Ambele cuvinte constituiau insulte din punct de vedere politic. Acest „principiu al limitei" este perfect ilustrat de harta viitoarelor națiuni europene, pe care Mazzini însuși a trasat-o în 1857: ea se compunea din aproximativ zece state și federații, din care numai una (Italia, desigur) nu avea să fie clasată drept multinațională, după criterii ulterioare.[48] „Principiul naționalității", în formularea wilsoniană, care a dominat tratatele de pace după primul război mondial, a creat o Europă cu douăzeci și șase de state, chiar douăzeci și șapte, dacă adăugăm statul liber irlandez, gata să se formeze. Un studiu recent al mișcărilor regionaliste din Europa de Vest număra patruzeci și trei astfel de mișcări[49], demonstrînd astfel ce se poate întîmpla cînd „principiul limitei" este abandonat.

Trebuie să notăm, totuși, că în perioada clasică a naționalismului liberal nimeni nu s-ar fi gîndit să abandoneze „principiul limitei". Autodeterminarea era considerată un drept al națiunilor viabile și numai al lor din punct de vedere cultural și desigur economic sau oricare altul capabil să definească viabilitatea. În acest sens, ideile lui Mazzini și Mill erau complet diferite de cele ale președintelui Wilson, în ce privea autodeterminarea națională. Vom studia mai tîrziu cauzele acestei diferențe, dar acum trebuie observat, chiar și în trecere, că „principiul limitei" nu a fost complet abandonat nici chiar în epoca wilsoniană. În perioada interbelică, existența unor zone ca Luxemburg sau Liechtenstein intimida puțin, oricît de binevenită ar fi fost această politică pentru filateliști. Nimeni nu era mulțumit de existența orașului liber Danzig — nu numai în cele două state vecine, care-l doreau fiecare înglobat în propriul teritoriu, ci și printre cei care, în general, înțelegeau că în secolul XX orașele-state nu mai erau viabile ca în

[48] Vezi Denis Mack Smith (ed.), *Il Risorgimento*, Bari, 1968, p. 422.

[49] Jochen Blaschke (ed.), *Handbuch der westeuropäischen Regionalbewegungen*, Frankfurt, 1980.

perioada hanseatică. Locuitorii Austriei fărîmițate doreau aproape unanim integrarea în Germania. Pur și simplu, ei nu puteau să creadă că un stat mic ca al lor putea să fie viabil din punct de vedere economic („lebensfähig"). Abia din 1945 și, mai ales, după decolonizare și-au făcut loc în comunitatea națiunilor entități ca Dominica, Maldivele sau Andorra.

O a doua consecință a fost aceea că apariția națiunilor a fost, inevitabil, privită ca un proces de expansiune. Aceasta a cauzat și ea anomalia cazului irlandez sau a oricărui alt naționalism pur separatist. După cum am văzut, s-a acceptat în teorie că evoluția societății a extins scara grupurilor social-umane de la familie și trib la comitat și canton, de la local la regional, național și, eventual, global. Națiunile mergeau deci în aceeași direcție cu evoluția istorică în măsura în care extindeau societatea umană.

> Dacă doctrina noastră ar trebui rezumată într-o propoziție, am putea spune că principiul naționalităților este legitim cînd tinde să unifice într-un tot compact grupuri împrăștiate de populație și este nelegitim cînd tinde să dividă un stat.[50]

În practică, asta însemna că mișcările naționale ar fi trebuit să fie mișcări de *unificare* națională sau expansiune. Toți germanii, italienii, ca și grecii, sperau să se unească într-un singur stat. Sîrbii și croații ar fi putut forma împreună Iugoslavia, pentru care nu exista totuși nici un precedent, iar visul unei Federații Balcanice îi bîntuia pe cei ce căutau o unificare la nivel chiar mai înalt. Acestea au rămas însă doar angajamente ale mișcărilor comuniste pînă la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. Cehii aveau să se unească cu slovacii, polonezii cu lituanienii și rutenii — ei formaseră deja un stat mare unitar înainte de împărțirea Poloniei — românii din Basarabia cu cei din Valahia și Transilvania și așa mai departe. Toate acestea erau, evident, incompatibile cu definiția națiunii ca fiind formată pe baza comunității de etnie, limbă, istorie. Acestea nu erau însă criteriile decisive în formarea națiunii, din punctul de vedere al liberalilor. Nimeni nu a negat vreodată multinaționalismul, multilingvismul și multiet-

---

[50] Maurice Block, în Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 941.

nicitatea celor mai vechi state naționale, cum ar fi Marea Britanie, Franța sau Spania.

Era un lucru acceptat că „statele-națiuni" puteau fi eterogene, odată ce existau atîtea zone în Europa și în restul lumii unde națiunile se aflau amestecate pe un teritoriu comun și ar fi fost o încercare total nerealistă aceea de a le separa spațial. Aceasta a constituit baza interpretării națiunii de către marxiștii austrieci, care nu o mai legau de un anumit teritoriu, ci de un popor... Și nu întîmplător această inițiativă în rîndurile social-democraților din Austria a aparținut slovenilor, care trăiau într-o zonă în care era greu de delimitat între enclavele slovene și germane.[51] Natura eterogenă a națiunii a fost, totuși, mai ales, acceptată datorită unui fapt destul de clar: națiunile mici și mai înapoiate aveau doar de cîștigat din alipirea lor la state mai mari, contribuind astfel la dezvoltarea umanității în interiorul acestora. Mill a exprimat consensul tuturor observatorilor lucizi cînd a afirmat că „experiența dovedește posibilitatea absorbirii unei națiuni de către alta". Pentru cei aflați la un nivel inferior, aceasta putea fi un cîștig:

> Nimeni n-ar putea considera că un breton, basc sau navarez ar fi dezavantajat de naționalitatea franceză și de toate privilegiile conferite de cetățenia franceză... ar fi oricum mai bine decît să bîntuie ursuz pe stîncile din ținutul natal, printre rămășițele trecutului și să se învîrtească pe propria orbită mentală, fără a participa la interesele generale ale lumii. Acestea toate se aplică și galezilor sau scoțienilor, ca membri ai națiunii britanice.[52]

Dacă se acceptă faptul că o națiune independentă sau „reală" trebuie să fie și viabilă, rezultă că unele națiuni mai mici și limbile lor ar putea fi condamnate la dispariție. Friedrich Engels a fost considerat un mare șovinist german pentru că a prevăzut dispariția cehilor ca popor și a făcut remarci puțin măgulitoare la adresa viitorului cîtorva popoare, în plus.[53] El era, într-adevăr,

---

[51] Pentru contribuția lui Erbin Kristan la congresul de la Brno al partidului, care a elaborat programul național al acestuia, vezi Georges Haupt, Michel Lowy și Claudie Weil, *Les Marxixtes et la question nationale 1848-1914*, Paris, 1937, p. 204-207.

[52] Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, p. 363-364.

[53] Cf. Roman Rosdolsky, *Friedrich Engles und das Problem der „geschichtslosen Volker"*, în *Archiv für Sozialgeschichte*, 4/1964, p. 87-282.

mîndru de a fi german și înclinat să interpreteze orice comparație în favoarea germanilor, cu excepția celor referitoare la tradiția revoluționară. De asemenea, el greșea fundamental în cazul cehilor și al altor cîteva popoare. Totuși, ar fi anacronic să-l criticăm pentru poziția lui, împărtășită de majoritatea observatorilor politici imparțiali din secolul al XIX-lea. Unele națiuni mici și limbile lor nu aveau nici un viitor și acesta era un fapt acceptat chiar și de cei ce nu erau deloc ostili eliberării naționale, în principiu sau în practică.

În această atitudine generală nu era nici urmă de șovinism și ea nu implica nici un fel de ostilitate față de limbile sau cultura unor astfel de victime colective ale legilor progresului (cum ar fi putut fi numite pe atunci). Dimpotrivă, acolo unde nu existau conflicte din cauza naționalității sau a limbii statului național, națiunea majoritară putea chiar să încurajeze dialectele și limbile minorităților, tradițiile lor istorice și folclorice, chiar și numai pentru a demonstra bogăția de „culori" la nivel macronațional. Mai mult, națiunile mici sau statele naționale ce și-au acceptat integrarea într-o națiune mai mare ca pe ceva pozitiv — sau care au acceptat, dacă am prefera așa, legile progresului — nu considerau că există vreo diferență majoră între microcultură și macrocultură sau se obișnuiseră cu pierderea a ceva ce nu mai putea fi adaptat la epoca modernă. Nu englezii, ci scoțienii au introdus conceptul de „britanic din nord", după unirea din 1707.[54] La fel, înșiși purtătorii de cuvînt ai galezilor își puneau problema, în secolul al XIX-lea, dacă limba lor, un mediu atît de puternic pentru poezie și religie, putea fi folosită în general, pentru orice scop cultural. Ei au fost cei care și-au însușit bilingvismul, ca pe o necesitate, aducînd și unele avantaje.[55] Ei erau desigur conștienți de posibilitățile nelimitate în carieră ale unui galez vorbitor de limbă engleză, dar asta nu micșora cu nimic atașamentul lor față de tradiție — acesta era evident chiar și în cazul celor care se împăcaseră cu o eventuală dispariție a idiomului, ca reverendul

[54] Vezi Linda Colley, *Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830*, în *Past and Present*, 113, 1986, p. 96-117.

[55] Ieuan Gwynedd Jones, *Language and community in nineteenth-century Wales*, în David Smith (ed.), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980*, Londra, 1980, p. 41-71, esp. p. 59-63.

Griffiths de la Colegiul Disident din Brecknock, ce considera că trebuie lăsat totul să evolueze în mod normal:

> Să o lăsăm să moară ușor, în pace și cu demnitate (limba galeză). Sîntem prea atașați de ea și am vrea să-i mai prelungim eutanasia... Dar nici un sacrificiu nu e prea mare, dacă vrem să o salvăm de la a fi ucisă.[56]

Patruzeci de ani mai tîrziu, un alt membru al unei națiuni minoritare, teoreticianul socialist Karl Kautsky, de origine ceh, vorbea la fel de resemnat, dar nu lipsit de pasiune:

> Limbile naționale se vor restrînge tot mai mult la sfera domestică și chiar acolo vor începe să fie tratate ca mobila veche, moștenire de familie, cu multă venerație, dar ca și cum ar fi lipsită de vreun folos.[57]

Dar toate acestea erau probleme ale națiunilor mici, al căror viitor părea problematic. Englezii nici nu se gîndeau la preocupările scoțienilor sau galezilor, dar îi interesau diferitele forme de exotism din Insulele Britanice. Așa cum aveau să descopere în curînd irlandezii, cei care susțineau mișcările naționalităților mai puțin importante, care nu puteau să-i amenințe pe majoritari în nici un fel, se comportau tot mai ne-englezește, stilul irlandez sau scoțian fiind maimuțărit și accentuat în mod grosolan. Tot astfel, naționaliștii pangermani încurajau literatura în germana vulgară sau frizianã pentru că acestea nu puteau nicidecum să intre în competiție cu germana cultă, iar italienii se mîndreau cu Belli, Goldoni și cîntecele napolitane. Belgia francofonă nu li se opunea belgienilor care vorbeau și scriau în flamandă. Aceștia din urmă li se opuneau francezilor. Au existat și cazuri cînd națiunea majoritară (sau *Staatsvolk*) a încercat să suprime limbile și culturile minorităților, dar în afara granițelor Franței acesta era un lucru destul de rar pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Unele popoare sau naționalități păreau a fi destinate să nu devină niciodată națiuni adevărate. Altele ajunseseră sau urmau să ajungă la acest stadiu. Dar care avea un viitor și care nu? Dezbaterile asupra caracteristicilor națiunii — teritoriu, limbă, etnie — nu erau de prea mare ajutor. „Principiul limitei avea mai

---

[56] *Inquiry on Education in Wales*, în *Parliamentary Paper*, 1847, XXVII, II (Raport asupra comitetelor Brecknock, Cardigan și Radnor), p. 67.

[57] Haupt, Lowy și Weill, *Les Marxistes*, p. 122.

multă valoare practică; el elimina o serie de popoare mici, dar nu era totuși decisiv, odată ce existau națiuni incontestabile de dimensiuni modeste, pentru a nu a mai aminti mișcările naționale, ca cea irlandeză, asupra capacității cărora de a forma state naționale părerile erau împărțite. Referindu-se la Hanovra sau la Marele Ducat de Parma, Renan le compara nu cu *orice* națiune, ci cu alte state-națiuni de aceeași mărime sau importanță — Elveția sau Olanda. După cum vom vedea, mișcările naționale sprijinite de mase se vor impune atenției generale și vor produce schimbări ale acestui mod de a gîndi. Dar în perioada clasică a liberalismului prea puține dintre ele, în afara Imperiului otoman, păreau să pretindă recunoașterea ca state suverane și independente, ca ceva diferit de alte forme de autonomie. Cazul Irlandei a fost, desigur, și de data asta atipic — cel puțin așa a devenit la apariția fenienilor, care cereau o republică irlandeză independentă de Marea Britanie.

În practică, existau doar trei criterii care permiteau unui popor să se considere națiune, cu condiția să dovedească într-un fel că este destul de numeros pentru a trece de „limită". Primul criteriu era asocierea istorică a acestuia cu un stat actual sau cu oarecare tradiție istorică. În acest sens, nu se discuta existența unui stat național englez sau francez, rus sau polonez și nici spaniol, cu anumite caracteristici naționale bine stabilite, dar în afara Spaniei.[58] Dată fiind identificarea națiunii cu statul, era ceva obișnuit pentru străini să presupună că singurul popor al țării era acela identificat cu statul, lucru ce-i supără încă pe scoțieni.

Al doilea criteriu era existența unei elite culturale cu vechi tradiții și cu o limbă populară scrisă, în documente literare și administrative. Acest criteriu a stat la baza pretențiilor naționale ale italienilor și germanilor, deși respectivele popoare nu aveau un stat unic cu care să se poată identifica. În ambele cazuri era o identificare lingvistică foarte puternică, deși nici unii nu foloseau limba națională în situații curente, la nivel global, ci în grupuri restrînse — 2,5% în Italia, în momentul unificării[59] — restul po-

[58] Erau evidente în Spania diferențele culturale, lingvistice și la nivelul instituțiilor dintre Aragon și Castilia. Diferențele erau și mai clare în Imperiul spaniol, de unde Aragonul era exclus.

[59] Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963, p. 41.

pulației vorbind diferite alte idiomuri, adeseori reciproc incomprehensibile.[60]

Al treilea criteriu, din nefericire, era capacitatea de a cuceri. Friedrich List știa că nimic nu-i dă unei populații sentimentul existenței colective mai mult decît imperialismul ei. În secolul al XIX-lea cuceririle dovedeau teoria evoluționistă a lui Darwin la nivel social.

Nu existau candidați excluși *a priori* de la posibilitatea de a deveni națiune, dar nici nu erau *a priori* favorizați pentru asta. Calea cea mai sigură pentru ei era să aparțină vreunei formațiuni politice atipice, anacronice și condamnate de istorie și progres, din punctul de vedere liberal. Imperiul otoman era cea mai mare fosilă de acest tip, dar și Imperiul habsburgic mergea, evident, pe aceeași pantă.

Acestea erau concepțiile asupra națiunii și a statului național ale ideologilor liberalismului burghez în plină ascensiune — să zicem între 1830 și 1880. Ei participau la ideologia liberală în două feluri. Mai întîi, dezvoltarea națiunilor era, incontestabil, o fază a evoluției sau progresului umanității de la grupuri mici spre altele tot mai mari — de la familie la trib, zonă, națiune și, în cele din urmă, la o lume unită a viitorului, în care, pentru a-l cita pe superficialul — deci tipicul — G. Lowes Dickinson, „granițele națiunilor, aparținînd copilăriei umanității, se vor topi și vor dispărea sub soarele științei și artei."[61]

Acea lume va fi unificată chiar și lingvistic. Atît președintele Ulysses S. Grant, cît și Karl Kautsky[62] se gîndeau la o limbă mondială unică, coexistînd, desigur, cu limbile naționale, reduse la un rol domestic și sentimental, de dialecte. Astfel de previziuni nu erau întru totul exagerate, după cum putem ob-

---

[60] „Obwohl sie alle in einem Reich *Deutscher Nation* nebeneinander lebten, darf nichts darüber hinwegtäuschen, dasz ihnen sogar die gemeinsame Umgangssprache fehlte." Hans Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, vol. I, München, 1987, p. 50.

[61] B. Porter, *Critics of Empire. British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895-1914*, Londra, 1968, p. 331, citîndu-l pe G. Lowes Dickinson, *A Modern Symposium*, 1908.

[62] Pentru un citat relevant din „Inaugurala" președintelui Grant, vezi E.J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875*, Londra, 1975.

serva acum. Încercările de a construi limbi universale artificiale, începute pe la 1880, după introducerea codurilor internaționale telegrafice și de semnalizare, au fost, într-adevăr, lipsite de succes, dar esperanto, una dintre ele, încă rezistă, în grupuri de entuziaști și sub protecția unor regiuni născute din internaționalismul socialist al perioadei. Pe de altă parte, scepticismul lui Kautsky și credința lui că una din limbile statelor importante va deveni *de facto* limbă universală s-au dovedit corecte. Engleza a devenit o limbă universală, chiar dacă ea suplimentează, nu înlocuiește limbile naționale.

Astfel, în perspectiva ideologiei liberale, națiunea (cea mare, viabilă) era stadiul evolutiv atins în secolul al XIX-lea. După cum am văzut, cealaltă față a monedei — „națiunea ca progres" — era, în mod logic, asimilarea comunităților și popoarelor mici de către cele mari. Aceasta nu implica în mod necesar abandonarea vechilor loialități și sentimente, deși se putea întîmpla și așa. Cei cu mobilitate socială și geografică, care nu aveau legături prea puternice cu trecutul, erau gata să abandoneze totul. Acesta a fost cazul multor evrei din clasa de mijloc, în țările în care asimilarea a oferit o completă egalitate de drepturi, pînă la sfîrșitul secolului, cînd au început să descopere că dorința de asimilare nelimitată nu era de ajuns, dacă națiunea care-i primea nu era pregătită să-i asimileze complet. Pe de altă parte, să nu uităm că Statele Unite erau singura țară dispusă să ofere cetățenie tuturor celor care și-o doreau, iar „națiunile" acceptau pe cei din afară mult mai ușor decît „clasele". Generațiile dinainte de 1914 sînt pline de mari șovinești, ai căror părinți nu vorbeau limba poporului ales de fiii lor și ale căror nume, germane, slave sau maghiarizate demonstrau această alegere. Răsplata acestei asimilări putea fi substanțială.

Dar națiunea modernă aparținea ideologiei liberale în alt fel. Ea ținea de marile lozinci liberale mai mult printr-o îndelungată asociere, decît printr-o necesitate logică: așa cum libertatea și egalitatea țin de fraternitate. Cu alte cuvinte, pentru că națiunea însăși era ceva nou, era respinsă de conservatori și tradiționaliști, atrăgîndu-i astfel pe oponenții lor. Asocierea celor două linii de gîndire poate fi ilustrată prin exemplul unui pangerman din Austria, născut în zona de conflict acut care era Moravia. Arnold

Pichler[63], care a servit poliția vieneză cu un devotament neîntrerupt de transformările politice din anii 1901-1938, a fost și a rămas toată viața un naționalist german pasionat, anticeh și antisemit, deși s-a împotrivit internării evreilor în lagăre de concentrare, cum sugerează prietenii lui antisemiți.[64] El a fost și un anticleric pasionat și liberal în politică. A colaborat la cele mai liberale cotidiene vieneze în timpul primei republici. Scrierile sale erau o combinație de naționalism, gîndire aristocratică și entuziasm pentru revoluția industrială. Surprinzător, e încîntat de formarea unui grup de „cetățeni ai lumii" (*Weltbürger*), care, „îndepărtîndu-se de provincialismul micilor orașe și de orizontul trasat de turla bisericii", deschideau porțile întregii lumi celor închiși pînă atunci în colțurile lor regionale.[65]

Acesta era deci conceptul de națiune și naționalism în zilele de glorie ale liberalismului burghez, epocă în care „principiul naționalității" a devenit pentru prima oară o problemă în politica internațională. După cum vom vedea, el se va diferenția dintr-un punct de vedere fundamental de principiul wilsonian al autodeterminării, care este teoretic unul leninist și care a dominat în orice dezbatere pe această temă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea înainte. El nu era total lipsit de condiții. Din acest punct de vedere, se deosebea și de punctul de vedere democrat radical al Declarației Revoluției Franceze citată mai înainte, care respingea „principiul limitei". Totuși, în practică, popoarele mici, ale căror drepturi la suveranitate și autodeterminare erau astfel consfințite, erau împiedicate de vecinii lor mai mari și mai lacomi să-și exercite aceste drepturi. Multe dintre ele nici nu aveau, printre cetățenii lor, mulți simpatizanți ai principiilor de la 1795. Ne putem gîndi aici la acele cantoane de munte (conservatoare) din Elveția, care nu se puteau îndepărta de opiniile cititorilor lui Rousseau, care schițau declarații ale drepturilor omului în epocă. Zilele mișcărilor de stînga, autonomiste sau de eliberare, nu veniseră încă în astfel de comunități.

---

[63] Franz Pichler, *Polizeihofrat P.Ein treuer Diener seienes ungetreuen Staates. Wiener Polizeidienst 1901-1938*, Viena, 1984. Îi mulțumesc lui Clemens Heller pentru această referință.

[64] *Ibidem*, p. 19.

[65] *Ibidem*, p. 30.

Din punctul de vedere al liberalismului și nu numai al lui — cum o arată exemplul dat de Marx și Engels — „națiunea" reprezenta un stadiu în dezvoltarea istorică a societății umane și stabilirea unui anumit stat național, independent de sentimentele membrilor naționalității vizate sau de simpatiile observatorului, depindea de posibilitatea de a demonstra că acesta se potrivea cu progresul istoric sau chiar îl favoriza.[66] Admirația burgheză generală pentru scoțienii din munți nu a determinat nici un scriitor să ceară ca ei să constituie o națiune separată; nici măcar cei care deplîngeau eșecul restaurării familiei Stuart la tron, sub Bonnie Prince Charlie, ai căror suporteri erau tocmai cei din clanurile din nord (zona de munte), nu cereau dreptul de a fi o națiune separată.

Dacă singurul naționalism justificat istoric era acela potrivit progresului, capabil să extindă, nu să restrîngă cîmpul de acțiune al economiei și al culturii în societate, ce era atunci mișcarea de apărare a popoarelor mici, a limbilor minoritare și a tradițiilor lor, în majoritatea cazurilor, decît expresia rezistenței conservatoare la evoluția inevitabilă a istoriei? Popoarele, limbile sau culturile mici se adaptau progresului în măsura în care acceptau un statut subordonat față de o entitate superioară sau se retrăgeau din luptă, devenind un tărîm al nostalgiei și al sentimentalismului, acceptînd astfel situația vechilor mobile de familie, pe care le-o prevedea Kautsky (multe comunități și culturi mici ale lumii chiar păreau să o accepte). Un observator liberal educat s-ar fi putut întreba de ce ar trebui un vorbitor al dialectului gaelic să gîndească separat de unul al dialectului din Northumberland. Nu-i oprea nimic să vorbească ambele limbi. Scriitorii în dialectul englez nu îl aleseseră pe acesta *împotriva* limbii naționale standard, ci fiind conștienți că amîndouă își aveau locul și valoarea lor. Și dacă, în decursul timpului, dialectul local trebuia să se retragă

[66] Cf. Friedrich Engels — scrisoare către Berstein, 22-25 febr. 1882, în *Werke*, vol. 35, p. 278ff., despre slavii din Balcani. Și chiar dacă acești indivizi merită aceeași admirație cu care Walter Scott a vorbit despre scoțienii munteni — o altă adunătură de hoți de vaci înspăimîntători, tot ce putem face este să condamnăm modul în care aceștia sînt tratați astăzi în societate. Dacă am fi noi la putere, și noi am fi fost siliți să luptăm cu tîlhăria care le-a fost lăsată moștenire.

din fața celui național sau chiar să dispară, cum s-a și întîmplat cu anumite limbi celtice în secolul al XVIII-lea (cea din Cornwall și cea din insula Man), acestea erau, desigur, lucruri regretabile, dar inevitabile. Nu aveau să moară neplînse, dar o generație care a inventat conceptul și termenul de folclor știa să facă diferența între prezentul viu și rămășițele trecutului.

Pentru a înțelege „națiunea" liberalismului clasic, nu trebuie să uităm că crearea națiunii, oricît de importantă pentru istoria secolului al XIX-lea, se aplică numai cîtorva popoare: pretenția de aplicare a „principiului națiunii" nu era universal extinsă. Atît din punct de vedere internațional, cît și intern, această problemă afecta doar un număr limitat de popoare sau regiuni, chiar în cazul statelor cu mai multe limbi și etnii, ca Imperiul habsburgic, unde era deja o dominantă în politică. Am putea afirma fără exagerare că după 1871 — cu excepția Imperiului otoman, care se dezintegra încet —, puține popoare se mai așteptau la schimbări majore pe harta Europei. În afara problemei poloneze, nu existau prea multe mișcări generatoare de posibile schimbări. Într-adevăr, în afara Balcanilor, singura schimbare, între crearea Imperiului german și cel dintîi război mondial, a fost separarea Norvegiei de Suedia. Mai mult, după mișcările naționale dintre 1848 și 1767, din Austro-Ungaria, se putea presupune că spiritele se vor liniști chiar și aici. Așa sperau, cel puțin, oficialitățile habsburgice cînd au hotărît (cam împotriva voinței lor) să accepte rezoluția Congresului Internațional de Statistică de la St. Petersburg, în 1873, de a include o întrebare asupra limbii în viitoarele recensăminte, dar au propus aplicarea horătîrii abia după 1880, ca să lase timp oamenilor să se liniștească.[67] Dar ei nici nu puteau să facă o speculație mai greșită în acest sens.

De asemenea, în această perioadă, națiunile și naționalismul nu erau probleme majore de politică internă pentru entitățile politice, ajunse la statutul de stat național, oricît ar fi fost acestea de eterogene, conform standardelor moderne, deși ele erau probleme extrem de spinoase pentru imperiile non-naționale, neclasificabile (anacronic) drept „multinaționale". Nici unul din statele europene

[67] Emil Brix, *Die Umgangsprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910*, Vienna-Cologne-Graz, 1982.

la vest de Rin nu avea probleme serioase în această privință, cu excepția Marii Britanii, din partea mereu diferiților irlandezi. Asta nu înseamnă că politicienii nu erau conștienți de mișcările catalane, basce, bretone, flamande, scoțiene sau galeze, dar ele erau privite ca adăugiri sau lipsuri ale forței politice a unui stat. Scoțienii și galezii accentuau liberalismul, bretonii și flamanzii — catolicismul. Sistemele politice ale statelor naționale beneficiau încă de lipsa democrației electorale, care avea să submineze teoria și practica liberală, în secolul al XIX-lea, nu numai în problema națiunii.

Poate de aceea literatura serioasă despre naționalism, la nivel teoretic, este destul de restrînsă și ocazională, în epoca liberalismului. Observatori ca Mill și Renan priveau destul de relaxat elementele constitutive ale „sentimentului național": etnicitate — în ciuda preocupărilor victorienilor pentru „rasă" — limbă, religie, teritoriu, istorie, cultură și celelalte. Din punct de vedere politic, nu aveau mare însemnătate, chiar dacă nu toate puteau fi tratate la fel. Din 1880 înainte, problema națională devine însă tot mai dezbătută, mai ales de către socialiști. Forța lozincilor naționaliste asupra mișcărilor politice de masă era acum o chestiune practică. Dezbaterea unor probleme ca, de exemplu, criteriile teoretice ale naționalității devenise ceva foarte important; orice răspuns implica acum o strategie politică de luptă, un program. Aceasta era importantă nu numai pentru guvernele confruntate cu diferite agitații și pretenții naționale, dar și pentru partide care încercau să-și mobilizeze electoratul pe baza sentimentelor naționale, nonnaționale sau alternativ-naționale. Pentru socialiștii din centrul și estul Europei conta foarte mult pe ce bază teoretică se construia națiunea și viitorul ei. Marx și Engels, asemeni lui Mill și lui Renan, considerau aceste probleme marginale. Aceste dezbateri au devenit însă centrale în cadrul Internaționalei a doua și o constelație de figuri eminente sau cu viitor eminent: Kautsky, Luxemburg, Bauer, Lenin și Stalin au contribuit aici cu scrieri importante. Dacă aceste probleme deveniseră importante pentru teoreticienii marxiști, ele aveau și o mare importanță practică pentru croați, sîrbi, macedoneni și bulgari — dacă naționalitatea slavilor din sud era definită într-un fel sau în altul.[68]

[68] Cf. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca și Londra, 1984, p. 76-86.

„Principiul naționalității", dezbătut de diplomați, care a schimbat harta Europei între 1830 și 1878, era diferit de naționalismul ce devenea central în epoca democratizării europene și a politicii de masă. Pe vremea lui Mazzini nu conta dacă pentru majoritatea italienilor Risorgimento nici nu exista. Cum spunea Massimo d'Azeglio: „Am construit Italia, acum să-i formăm pe italieni."[69] Pentru cei preocupați de problema poloneză nici nu conta dacă majoritatea țăranilor polonezi nici nu aveau încă sentimente naționale (pentru a nu mai menționa o treime din populație, care vorbea alte idiomuri înainte de 1772 și Rzecspopolita). Cum și recunoaștea eventualul eliberator al Poloniei, colonelul Pilsudski: „Statul formează națiunea și nu invers."[70] După 1880 a început însă să conteze tot mai mult ce simțeau oamenii obișnuiți, bărbați sau femei, în legătură cu naționalitatea. Trebuie să luăm deci în considerație atitudinile și sentimentele acestor oameni din societățile preindustriale, pe baza cărora s-ar fi putut constitui naționalismul politic — și aceasta vom face în capitolul următor.

[69] Rostită la prima întrunire a Parlamentului de curînd unitei Italii (E. Latham, *Famous Sayings and Their Authors*, Detroit, 1970).

[70] H. Roos, *A History of Modern Poland*, Londra, 1966, p. 48.

Capitolul 2

Protonaționalismul popular

Cum și de ce a reușit „patriotismul național", un concept atît de îndepărtat de experiența umană curentă, să devină atît de repede o forță politică redutabilă? Desigur, nu e de ajuns să ne referim la experiența umană universală, care le permite membrilor unui grup să se recunoască drept membri ai colectivității sau comunității și să-i definească pe ceilalți drept străini. Adevărata problemă este aceea că națiunea modernă, fie că e stat, fie că e doar un grup de indivizi aspirînd să formeze un stat, diferă în funcție de mărime, rang și natură de comunitățile reale existente de-a lungul istoriei și cu care oamenii s-au identificat deja, impunîndu-le anumite cerințe. Ea este, cum o numea Benedict Anderson, o „comunitate virtuală". Ea poate să apară pentru a umple golul emoțional lăsat de retragerea, dezintegrarea sau încetarea valabilității unei comunități sau rețele autentice, dar nu este încă destul de clar de ce simt oamenii nevoia, după pierderea unei comunități reale, să o înlocuiască astfel. Un motiv ar putea fi acela că în multe părți ale lumii, statele și mișcările naționale pot mobiliza astfel de sentimente ale apartenenței la un grup, deja existente, încît ele ar opera la un nivel macro-politic specific statelor și națiunilor moderne. Eu aș numi aceste legături „protonaționale".

Ele sînt de două feluri. Unele sînt forme supralocale de identificare, ce depășesc spațiul real în care locuiesc oamenii mai toată viața lor, așa cum cultul Fecioarei Maria îi leagă pe credincioșii din Neapole cu restul lumii, chiar dacă pentru aceștia separat Sf. Januaris al cărui sînge trebuie (și — printr-un miracol etern — chiar reușește) să se lichefieze an de an, dacă nu cumva nenorocirea urmează să se abată asupra orașului, este mult mai

relevant. Apoi, există legăturile politice și vocabularul anumitor grupuri îndeaproape legate de instituții ale statului, capabile de eventuale generalizări, extensii și popularizări. Acestea au ceva mai mult în comun cu națiunea modernă. Totuși, nici ele nu pot fi, în mod legitim, identificate cu naționalismul modern, care rămîne doar o extensie liniară, pentru că ele nu au nici o relație *necesară* cu unitatea de organizare politică — criteriu crucial a ceea ce înțelegem noi astăzi prin națiune.

Să luăm doar două exemple clare. Pînă în 1945 și, sporadic, chiar pînă în zilele noastre, vorbitori ai unor dialecte germane, ale căror elite foloseau limba germană standard ca limbă de cultură, s-au stabilit nu numai în regiunile lor de bază, în Europa Centrală, ci și în estul și sud-estul Europei, ca stăpîni ai pămînturilor, orășeni sau chiar în mici zone rurale. În cele două Americi, ei au format, de asemenea, colonii — de obicei ale diasporei religioase. Au fost împrăștiați, în valuri succesive de colonizări, cuceriri și migrații, din secolul al XI-lea pînă în al XVIII-lea, ajungînd chiar pe cursul inferior al Volgăi. (Omitem aici fenomenul diferit de migrație în secolul al XIX-lea.) Toți acești oameni se considerau, într-un anumit sens, germani, pentru a se distinge de celelalte grupuri etnice alături de care trăiau. Acum, cînd apar curent dispute între germani și celelalte populații, mai ales unde germanii au monopolizat anumite funcții-cheie (de exemplu, clasa conducătoare din zona Mării Baltice), nu-mi pot aminti de vreun caz similar înainte de secolul al XIX-lea, din cauză că acești germani erau, la rîndul lor, conduși de alte etnii. De asemenea, în timp ce evreii s-au răspîndit prin lume de-a lungul a mii de ani, ei n-au încetat să se considere, oriunde ar fi fost, drept membri ai unui popor deosebit, altfel decît diferitele națiii de necredincioși, printre care trăiau. Totuși, cel puțin de la robia babiloniană încoace, nu s-a pus niciodată în mod serios problema întemeierii unui stat politic evreiesc, ca să nu mai vorbim de cel teritorial, pînă cînd n-a fost inventat naționalismul evreiesc, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, prin analogie cu naționalismul occidental de curînd exaltat. Nu există nici o identificare legitimă între legătura evreilor cu tărîmul ancestral al Israelului și dorința actuală de a-i aduna pe toți evreii într-un stat modern, situat pe vechiul Pămînt Sfînt. Dacă ne referim la numeroasele pelerinaje sau la speranța întoarcerii la pămînturile venirii lui Mesia — pentru evrei el nici

măcar n-a venit — cineva ar putea susține ideea că și credincioșii musulmani, al căror mare ideal este de a ajunge la Mecca, ar putea să se declare prin asta cetățeni ai Arabiei Saudite de astăzi.

Ce anume stă la baza protonaționalismului? Întrebarea este extrem de dificilă pentru că implică descoperirea sentimentelor ce-i animau pe acei indivizi analfabeți care formau majoritatea zdrobitoare a populației lumii înaintea secolului al XX-lea. Cunoaștem ideile celor îndeajuns de cultivați pentru a scrie sau a citi sau, cel puțin, ale cîtorva dintre ei. Dar este total incorect să extrapolăm aceste idei dinspre elite înspre mase, dinspre cei culți înspre cei analfabeți, chiar dacă cele două lumi nu erau complet separate una de alta și cuvîntul scris îi putea influența și pe aceia care puteau doar vorbi.[1] Considerațiile lui Herder despre *Volk* nu pot fi luate drept mărturie pentru modul de a gîndi al țăranilor din Westfalia. Un exemplu ar fi relevant pentru această adevărată prăpastie între culți și inculți. Germanii care au format clasa nobililor feudali, a orășenilor și a celor cultivați din zona Mării Baltice simțeau „răzbunarea națională" a celorlalți „atîrnînd ca o sabie a lui Damocles deasupra capetelor lor" de cînd Christian Kelch a sugerat, în *Istoria Livoniană*, din 1695, că țăranii estoni și letoni aveau destule motive să-i urască. („Selbige zu hassen wohl Ursache gehabt"). Totuși nu există nici o dovadă că țăranii estonieni chiar gîndeau astfel. În primul rînd, ei nu par să se fi considerat ca grup etnolingvistic separat. Termenul de „estonian" a început să fie folosit abia prin 1860. Mai înainte, țăranii își spuneau simplu „maarahvas", adică oameni de la țară. În al doilea rînd, cuvîntul *saks* (saxon) avea *înțelesul de bază* „stăpîn", „domn" și, numai ca un sens secundar, însemna „german". Un eminent istoric estonian chiar a susținut că, acolo unde germanii cultivați citesc termenul „german" în documente, țăranii se referiseră doar la „stăpînii" lor:

> De la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pastorii și funcționarii locali puteau citi operele iluminiștilor, care începuseră să devină influenți în Estonia (țăranii

[1] Vezi Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton, 1987, *Introducere*; de asemenea, E.J. Hobsbawm, *Worlds of Labour*, Londra, 1984, p. 39-42, pentru relațiile între culturile populare și hegemonice.

nu citeau astfel de cărți) și erau tentați să interpreteze cuvintele țăranilor astfel încît să intre în tiparele lor de gîndire.[2]

Să începem deci cu una din puținele încercări de a descoperi felul cum gîndeau cei care rareori se exprimă în probleme publice sistematic și niciodată nu scriu — cartea lui Michael Cherniavsky *Țarul și poporul*.[3] Aici Cherniavsky discută, printre altele, conceptul „Sfintei Rusii" sau al „sfîntului pămînt rusesc", termen pentru care el găsește destul de puține expresii paralele, cea mai apropiată fiind „Sfînta Irlandă". Ar fi putut să adauge și „des heil'ge Land Tirol" (sfîntul pămînt al Tirolului) pentru o comparație interesantă prin contrast.

Dacă-l acceptăm pe Cherniavsky, un ținut nu poate pretinde numele de „sfînt" dacă nu a dovedit că este foarte important în economia mîntuirii, în cazul Rusiei, nu înainte de secolul al XV-lea, cînd s-a încercat reunirea bisericilor și căderea Constantinopolului, marcînd sfîrșitul Imperiului roman, a lăsat Rusia în postura singurei mari țări ortodoxe din lume, iar Moscova a devenit a Treia Romă, deci singura sursă de mîntuire pentru omenire. Cel puțin aceasta era probabil viziunea țarului. Dar aceste reflecții nu sînt strict legate de problema amintită, pentru că expresia nu a devenit pe larg folosită decît în perioada frămîntărilor din secolul al XVII-lea, cînd țarul și statul erau virtual dispărute. Și chiar de n-ar fi fost așa, n-ar fi contribuit la răspîndirea frazei, odată ce nici țarul, nici birocrații și nici Biserica sau ideologii puterii moscovite nu par s-o fi folosit vreodată înaintea vremurilor frămîntate de care vorbeam.[4] Pe scurt, *Sfînta Rusie* este un termen popular, exprimînd probabil o idee populară. El apare în epopeile de la jumătatea secolului al XVII-lea ale cazacilor de pe Don — de exemplu, în *Poemul epic al asediului de la Azov* (de către turci). Și iată ce spuneau cazacii asediați:

---

[2] Date și citate din Juhan Kahk, *„Peasants" movements and national movements in the history of Europe* (*Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia*, 2, 1985: *National movements in the Baltic Countries during the 19th century*, p. 15-16.

[3] Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths*, New Haven și Londra, 1961. Vezi și Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read*, Princeton, 1985, cap. VI, *Nationalism and national identity*, p. 213-232.

[4] Cherniavsky, *Tsar and People*, p. 107, 114.

> Nu vom mai ajunge niciodată în Sfînta Rusie. Păcătoasa noastră moarte ne va prinde în deșert. Murim pentru icoanele tale făcătoare de minuni, pentru credința creștină, pentru numele țarului și pentru întregul regat moscovit.[5]

Sfîntul pămînt al Rusiei este deci acela al sfintelor icoane, al credinței, al țarului și al statului. Este o combinație foarte puternică — și nu numai pentru că icoanele, simboluri vizuale, ca și steagurile, sînt încă metoda cea mai larg folosită pentru a imagina ceea ce nu poate fi imaginat. Sfînta Rusie este deci o forță populară, neoficială, nu una creată la nivelul conducerii țării. Să ne gîndim acum, cu subtilitatea și delicatețea pe care Cherniavsky a învățat-o de la profesorul său, Ernst Kantorowicz[6], la cuvîntul „Rusia". Imperiul țarilor, ca unitate politică, era *Rossiia*, un neologism din secolele XVI-XVII, care a devenit oficial în timpul lui Petru cel Mare. Pămîntul sfînt al Rusiei este anticul *Rus'*. Pînă astăzi rus se spune *russki*. Nici un cuvînt derivat de la oficialul *Rossia* — și au fost încercate cîteva în secolul al XVIII-lea — nu a reușit să fie acceptat pentru descrierea *poporului* rus, a națiunii sau a membrilor ei. A fi *russki*, după cum ne amintește Cherniavsky, era același lucru cu a fi un membru al ciudatului dublet: *kresteanin-hristianin* (țăran-creștin) sau cu a fi „drept-credincios", adică ortodox. Acest sens esențial popular și populist al sfințeniei rusești poate să corespundă sau nu națiunii moderne. În Rusia, identificarea ei atît cu conducătorul statului, dar și cu cel al bisericii, a încurajat o astfel de corespondență. În ținutul sfînt al Tirolului nu se întîmplă acest lucru, odată ce combinația pămînt-icoane-credință-împărat-stat a fost favorabilă împăratului habsburgic (sub această titulatură sau sub aceea de conte de Tirol) împotriva nou vehiculatului concept al apartenenței la națiunea germană, austriacă sau la oricare alta. Să nu uităm că țăranii din Tirol s-au ridicat în 1809 nu atît împotriva francezilor cît împotriva vecinilor lor bavarezi. Oricum, fie că oamenii „pămîntului sfînt" pot fi identificați cu națiunea de mai tîrziu sau nu, conceptul este, oricum, anterior.

---

[5] *Ibidem*, p. 113.

[6] Vezi Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, 1957.

Și totuși observăm omiterea dintre criteriile de recunoaștere a Sfintei Rusii, Sfîntului Tirol și, probabil, a Sfintei Irlande, a două elemente care astăzi se asociază curent cu definițiile națiunii: limba și etnicitatea.

Vorbind de limbă... nu este ea însăși esența distincției între oameni, între noi și ei, între oamenii adevărați și barbarii care nici măcar nu au un limbaj articulat, scoțînd doar sunete de neînțeles? Nu află oare fiecare cititor al Bibliei de Turnul Babel și de felul în care s-au separat prietenii de dușmani prin simpla pronunțare a cuvîntului „shibboleth"? Nu s-au diferențiat oare și grecii la fel, protonațional, de restul omenirii — de barbari? Nu constituie oare necunoașterea limbii unui grup cea mai serioasă barieră pentru comunicare și, în felul acesta, trăsătura definitorie a fiecărui grup? Astfel, însăși vorbirea unui argou special îi poate marca pe oameni drept membri ai unei subculturi, care tinde să se diferențieze de alte subculturi sau de comunitate, în general.

Cu greu ar putea cineva să nege că oameni vorbind limbi reciproc de neînțeles, care se învecinează în teritoriu, s-ar considera de identități diferite, vorbind limbi diferite sau că vorbitorii unei limbi nu s-ar defini drept vorbitori ai alteia și nici măcar drept nevorbitori ai propriei limbi (*barbaroi* sau *nemci* în terminologia slavă). Și, totuși, nu aceasta e problema. Întrebarea care se pune e aceea dacă astfel de bariere lingvistice sînt considerate de ajuns pentru a separa entități, care ar putea fi considerate drept naționalități sau națiuni potențiale și nu numai drept grupuri care au, întîmplător, dificultăți în a-și înțelege cuvintele. Întrebarea aceasta ne duce pe terenul cercetărilor limbilor materne și a folosirii lor ca un criteriu al apartenenței la un grup dat. Să nu uităm însă, din nou, să fim atenți la posibila confuzie între punctul de vedere cultivat, singura noastră sursă, de altfel, și cel al oamenilor necultivați, ca și la aplicarea anacronică a situațiilor secolului al XX-lea în trecut.

Limbile naționale neliterare sînt întotdeauna un complex de variante sau dialecte locale intercomunicînd în grade diferite de ușurință sau dificultate, în funcție de apropierea sau accesibilitatea geografică. Cele din zonele muntoase, care facilitează diferențele, sînt atît de incomprehensibile una pentru alta de parcă ar aparține unor grupuri lingvistice diferite. În țările respective există tot felul de glume despre galezii din Nord care nu se înțeleg cu

galezii din Sud — în Wales (Țara Galilor) — sau despre albanezii gheg, care nu înțeleg dialectul tosk. Pentru filologi poate să aibă o mare importanță faptul că dialectul catalan se aseamănă mult mai mult cu franceza decît cel basc, dar pentru un marinar normand, care se va fi aflat la Bayonne sau Port Bou, limba localnicilor trebuie să fi părut, la început, la fel de incomprehensibilă. Pînă astăzi, vorbitorii cultivați al limbii germane — din Kiel, de exemplu — s-ar putea să aibă mari dificultăți în a-i înțelege pe germanii din Elveția, cînd vorbesc dialectul lor simplu, ca mijloc de comunicare orală obișnuit, chiar pentru cei educați.

Astfel, în perioada precedentă educației elementare, nu poate fi vorba de o limbă „națională" vorbită, ci doar de idiomuri literare sau administrative scrise, adaptate pentru folosirea orală, ori ca un fel de „lingua franca", în care vorbitorii diferitelor dialecte se puteau înțelege, ori — mai probabil — pentru a se adresa unui public de dincolo de granițele dialectale — în cazul predicatorilor sau al poeților, recitînd sau cîntînd opere comune unei arii culturale mai largi.[7] Mărimea acestei arii de comunicabilitate potențială poate să varieze considerabil. Ea este, în mod sigur, mai largă pentru elite, ale căror orizonturi sînt mai puțin localizate decît ale țăranilor, de pildă. O „limbă națională" originală, vorbită, formată pe o bază pur orală, altfel decît un anumit jargon (sau „lingua franca"), ce s-ar putea, desigur, transforma într-o limbă folosită în general, este greu de asociat cu o anumită arie geografică de o mărime oarecare. Cu alte cuvinte, „limba maternă", idiomul învățat de copii de la mamele lor necultivate, pentru folosirea zilnică, nu era, în nici un caz, o „limbă națională".

Aceasta nu exclude, așa cum am sugerat deja, o anumită identificare *culturală* a poporului cu o limbă dată sau cu un complex de dialecte, evident legate între ele, specifice unui grup de

---

[7] Cea mai bună introducere pentru aceste întrebări este a lui Einar Haugen, *Dialect, language, nation*, în *American Anthropologist*, 68, 1966, p. 922-935). Pentru domeniul recent al sociolingvisticii, cf. J.A. Fishman (ed.), *Contribution to the Sociology of Language*, 2 vol., Haga-Paris, 1972, în special articolul editorului „Sociologia limbii, o abordare socială interdisciplinară a limbii în societate" din vol. 1. Pentru studiul concret al dezvoltării limbii — Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950*, München, 1952.

comunități și distingîndu-le de vecinii lor — cum este cazul vorbitorilor limbii maghiare. În acest caz, naționalismul de mai tîrziu poate avea rădăcini lingvistice populare, protonaționale. S-ar putea întîmpla așa și la albanezi, care au trăit, încă din perioada antică, în mijlocul unor influențe culturale rivale și au fost împărțiți în funcție de patru mari religii (dacă includem aici și cultul islamic local Bektashi): islam, ortodoxie și romano-catolicism. Era deci normal ca pionierii naționalismului albanez să caute identitatea națională în limbă, odată ce religia și orice altceva în Albania părea, mai degrabă, să-i despartă, decît să-i unească.[8] Totuși, chiar și într-un caz atît de clar, trebuie să avem grijă să nu ne bazăm prea mult pe cultura scrisă. În ce sens sau în ce măsură se considerau albanezii din sec. al XIX-lea sau începutul sec. al XX-lea ca atare, sau își recunoșteau anumite afinități comune nu este foarte clar. Ghidul lui Edith Durham, un tînăr muntean din nord, aflînd că albanezii din sud au biserici ortodoxe, a spus: „Ei nu sînt creștini, sînt din etnia Tosk". Asta nu sugerează deloc un sentiment prea puternic al identității colective și nici „nu e posibil să aflăm numărul exact de albanezi sosiți în Statele Unite, pentru că primii imigranți nici nu se identificau drept albanezi".[9] Mai mult, chiar pionierii naționalismului din acea zonă a nobililor feudali au apelat, mai întîi, la alte argumente mai convingătoare pentru solidaritatea lor decît limba. Cum spunea Naim Frasheri (1846-1900): „Toți sîntem un singur trib, o singură familie, de același sînge și de aceeași limbă".[10] Dacă nu este total omisă, limba apare, oricum, pe ultimul loc.

Limbile naționale sînt, în consecință, întotdeauna construite artificial și, uneori, ca ebraica modernă, virtual inventate. Ele sînt cu totul altceva decît se presupune în mitologia naționalistă, adică

---

[8] „Marile personalități ale acestei literaturi... nu celebrează niciodată religia în operele lor; dimpotrivă, ele nu pierd nici o ocazie de a stigmatiza acțiunea ostilă unității naționale a diferitelor culte... Se pare că își caută identitatea culturală mai ales în limba vorbită", Christian Gut, în *Groupe de Travail sur l'Europe Centrale et Orientale. Bulletin d'Information*, nr. 2, iunie 1978, p. 40 (Maison des Sciences de l'Homme, Paris).

[9] Edith Duhram, *High Albania*, 1909, ed. nouă, Londra, 1985, p. 17; S. Thernstrom și al., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge și Londra, 1980, p. 24.

[10] Citat în *Groupe de Travail*, p. 52.

fundamentul culturii naționale și structurile de bază ale mentalității populare. Ele sînt, de obicei, doar încercări de a obține un idiom standard din multele vorbite în mod real, care rămîn, în consecință, la stadiul de dialecte. Problema pare a fi doar aceea a alegerii unui anumit idiom ca bază a limbii standard omogene. Celelalte — cum ar fi standardizarea și omogenizarea gramaticală sau a ortografiei, adăugarea de noi cuvinte la vocabularul existent — sînt cu totul secundare.[11]

Practic istoriile tuturor limbilor europene insistă asupra acestei baze regionale: bulgara literară s-a format pe baza idiomului din vestul Bulgariei, ucraineana pe baza celui din sud-est, ungara apare în sec. al XVI-lea din combinarea mai multor dialecte, letona literară se bazează pe una din trei variante posibile, lituaniana pe una din două și așa mai departe. Acolo unde — așa cum se întîmplă, de obicei, în cazul limbilor devenite literare în sec. XVIII, XIX sau XX — se cunosc numele celor care au contribuit major la formarea limbii, această alegere a idiomului poate fi complet arbitrară (chiar dacă e justificată cu argumente).

Uneori alegerea este politică sau are clare implicații politice. Astfel, croații vorbeau trei dialecte (čakavian, kajkavian, štokavian), dintre care unul era și dialectul de bază al sîrbilor. Două dintre ele s-au transformat în versiuni literare (*kajkavian* și *štokavian*). Marele apostol croat al ilirianismului, Ljudevit Gaj (1809-1872), deși era vorbitor nativ al dialectului kajkavian, a început să scrie în cel štokavian, în 1838, pentru a sublinia unitatea slavilor din sud, asigurîndu-se astfel că: a) sîrbo-croata se va dezvolta, mai mult sau mai puțin, într-o limbă literară (deși croații catolici foloseau caractere latine, iar sîrbii ortodocși

[11] Pentru un sondaj în domeniu, foarte conștient de „artificialitatea" majorității limbilor de cultură, vezi Marinella Lörinczi Angioni, *Appunti per una macrostoria delle lingue scritte de l'Europa moderna*, în *Quaderni Sardi di Storia*, 3 iulie 1981 - iunie 1983, p. 133-156). Este mai ales folositoare pentru limbile mai puțin vehiculate. Pentru diferența dintre flamanda tradițională și limba modernă, dezvoltată începînd cu 1841, vezi E. Coornaert, în *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, 67e anneé*, 8, 1968, p. 5, în discuția despre R. Devleeshower, „Données historiques des problèmes linguistiques belges." Vezi și Jonathan Steinberg, *The historian and the* Questione della lingua, în P. Burke și Roy Porter (ed.), *The Social History of Language*, Cambridge, 1987, p. 198-209.

foloseau caractere chirilice), b) naționalismul croat va fi lipsit de justificarea lingvistică și c) atît sîrbii, cît și croații vor avea o scuză pentru expansiunea lor ulterioară.[12] Pe de altă parte însă, lucrurile nu sînt chiar atît de simple, întotdeuna... Bernolak a ales unul din dialecte ca bază pentru ceea ce se voia a deveni limba slovacă, în jurul anului 1790, dar care nu s-a putut forma. După cîteva zeci de ani doar, Ludovit Štur a ales o altă bază, ce s-a dovedit mult mai viabilă. În Norvegia, naționalistul Wergeland (1808-1845) a cerut o purificare a limbii de influențele daneze, excesive în limba scrisă, și o astfel de limbă pură s-a constituit imediat (Landsmål, cunoscută azi drept Nynorsk). În ciuda sprijinului oficial, după ce Norvegia a devenit independentă, această limbă nu a reușit niciodată să se impună decît asupra unei minorități. Din 1947, scrierea este *de facto* bilingvă, dar Nynorsk se limitează la 20% din norvegieni, mai ales cei din vestul și centrul țării."[13] Desigur că în cîteva din limbile mai vechi, istoria a făcut alegerea necesară, ca atunci cînd dialectele legate de zonele administrației regale au devenit baza limbii literare în Franța și Anglia sau atunci cînd o combinație de folosire comercial-maritimă, prestigiu cultural și sprijin macedonean au ajutat dialectul atic să devină baza acelui *koiné* elenistic sau a idiomului comun grecesc.

Pentru moment, putem lăsa deoparte problema mai puțin importantă, dar la fel de urgentă, a posibilității de a moderniza un idiom „național" vechi, pentru a-l adapta la necesitățile vieții contemporane — situație neprevăzută de Academia Franceză sau de Dr. Johnson. Problema este universală, deși mai complicată în unele cazuri, cum ar fi la olandezi, germani, cehi și islandezi, de ceea ce s-ar putea numi naționalism filologic — insistența asupra purității vocabularului național, care-i obligă pe oamenii de știință

[12] Problema este bine pusă de Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Ithaca și Londra, 1984, de unde sînt culese și aceste date: „Situația Croației, cu cele trei dialecte... e departe de credința romantică ce spune că limba e cea mai profundă expresie a spiritului național. O singură națiune nu poate avea trei spirite și nici un dialect nu poate fi împărțit de două națiuni", p. 81.

[13] Einar Haugen, *The Scandinavian languages: An Introduction*, Londra, 1976.

germani să traducă „oxigen" în „Sauerstoff" și care inspiră astăzi o acțiune franceză retroactivă disperată împotriva ravagiilor jargonului *franglais*. Oricum, inevitabil, problema e și mai complicată în cazul limbilor ce n-au fost purtătoare de culturi majore, dar vor să devină vehicule pentru educația de nivel superior sau pentru comunicațiile tehno-economice moderne. Să nu subestimăm astfel de probleme. În acest fel, pretențiile galezilor, cu o posibilă justificare, de a avea cea mai veche limbă literară încă vorbită, datînd încă din sec. al VI-lea aproximativ, ar putea fi amintite aici. Totuși, în 1847, s-a observat că

> ar fi imposibil să exprimăm în galeză multe din propozițiile banale folosite în politică și știință, în așa fel încît sensul lor să fie clar, chiar pentru un galez cultivat, neobișnuit cu limba engleză.[14]

Este astfel clar — chiar dacă nu și pentru conducătorii politici sau pentru literați — că limba ar putea fi cu greu considerată un criteriu al naționalității. A fost necesar mai întîi să se aleagă un idiom național (într-o formă literară standard) în cazul limbilor de prestigiu, sfinte sau clasice, sau amîndouă, care au fost, pentru elitele restrînse la număr, perfect practicabile ca mijloace de comunicare administrativă și intelectuală, dezbateri publice sau chiar — gîndindu-ne la persana clasică, în Imperiul Mogulilor, la chineza clasică în Japonia — de compoziție literară. Această alegere a fost făcută peste tot, mai devreme sau mai tîrziu, cu excepția, probabil, a Chinei, unde „lingua franca" a celor educați a devenit unicul mijloc de comunicare între etnii cu dialecte mutual incomprehensibile din vastul imperiu și este pe punctul de a deveni o limbă vorbită.

De ce, într-adevăr, ar trebui o limbă să fie un criteriu al apartenenței la un grup acolo unde diferențierea lingvistică nu coincide și cu alte motive de separare a comunității? Căsătoria însăși, ca instituție, nu presupune comunitatea de limbă căci altfel nu s-ar fi putut legaliza exogamia. Nu văd nici un motiv de a-i contrazice pe cei care au studiat o multitudine de limbi și popoare și care susțin că „numai generalizările tîrzii au stabilit că per-

[14] Rapoarte ale Comisiei de cercatare referitoare la starea educației în Țara Galilor (Documente Parlamentare XXVII, 1847, partea III, p. 853.

soanele de aceeași limbă sînt prieteni, iar cele care vorbesc limbi străine sînt dușmani".[15] Acolo unde nu există mai multe limbi la un loc, limba comunității nu este un criteriu care să individualizeze grupul mai mult decît celelalte calități specific umane, cum ar fi faptul că toți oamenii au picioare. Acolo unde mai multe limbi coexistă, multilingvismul poate să devină atît de normal încît identificarea să se facă, arbitrar, cu oricare dintre idiomurile existente. Asta face ca recensămintele, care cer o astfel de identificare exclusivistă, să nu fie surse demne de încredere pentru lingviști.[16] În astfel de zone statisticile lingvistice pot suferi mari modificări de la un recensămînt la altul, odată ce identificarea cu un idiom nu depinde de cunoaștere ci de un alt factor schimbător, cum ar fi în Slovenia sau Moravia sub conducerea habsburgilor. În alte cazuri, oamenii pot vorbi atît propria lor limbă cît și un fel de „lungua franca" nerecunoscută oficial, ca în unele zone din Istria.[17] Aceste limbi nu pot fi însă schimbate între ele. Oamenii din insula Mauritius nu aleg în mod arbitrar dacă vorbesc creola sau oricare din limbile lor domestice pentru că ei folosesc fiecare limbă pentru un scop diferit, cum și elveții germani, care scriu în germana standard, vorbesc Schwyzerdürsch, sau tatăl sloven, din romanul mișcător al lui Jozef Roth, *Radetzkymarsch*, se adresează fiului său, înaintat ofițer, nu în limba lor maternă, cum se așteaptă tînărul, ci în „germana aspră și banală a militarilor slavi"[18], din respect pentru statutul de ofițer al Imperiului habsburgic. De fapt, identificarea mistică a naționalității cu un fel de idee platonică a limbii, existentă dincolo de toate versiunile ei variabile, imperfecte, este caracteristică mai ales construcțiilor ideologice ale intelectualilor naționaliști, al căror profet pare a fi

---

[15] Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte des Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*, 4 vol. în 6 Stuttgart 1957-1963, vol. IV, p. 1913.

[16] Paul M.G. Lévy, *La Statistique des langues en Belgique*, în *Revue de l'Institut de Sociologie*, Bruxelles, 18, 1938, p. 507-570.

[17] Emil Brix, *Die Umgangsprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachstatistik in den zisleithanischen Volksählungen 1880-1910*, Viena-Cologne-Graz, 1982, p. 182, 214, 332.

[18] Josef Roth, *Radetzkymarch*, Harmondsworth, 1974, p. 5.

Herder, și nu vorbitorilor reali ai idiomului. Este un concept literar și nu unul existențial cel în cauză.

Toate acestea n-au fost scrise însă pentru a demonstra că limbile sau familiile lingvistice nu fac parte din realitatea curentă. Pentru majoritatea popoarelor germanice, străinii din vest și sud — de obicei, latini, dar și celți — sînt considerați, în general, *Welsh*, în timp ce popoarele de limbă finlandeză și slavonă, din est și sud-est, sînt *wends;* complementar, pentru majoritatea slavilor, toți vorbitorii de dialecte germane sînt *nemci.* Totuși, a fost întotdeauna clar entru toți că limba și poporul oricum ar fi fost ele diferite, nu coincid. În Sudan, localnicii Fur trăiesc în simbioză cu nomazii Baggara, dar o tabără învecinată de nomazi Fur, vorbind dialectul Fur, e tratată ca și cum ar fi Baggara, pentru că distincția între cele două popoare este în funcție de specificul lor, nu de limbă. Faptul că acești nomazi vorbesc dialectul Fur „nu face decît să ajute puțin ca tranzacțiile obișnuite, de cumpărare a laptelui, găsire a locului de tabără sau obținere a îngrășămintelor naturale, să meargă mai ușor".[19]

În termeni mai „teoretici", din cele 72 de limbi în care a fost împărțită rasa umană după Babel (cel puțin conform comentatorilor medievali ai Genezei) fiecare era folosită de cîteva *nationes* sau triburi, după Anselm de Laon, elevul marelui Anselm de Canterbury. William de Alton, un dominican englez, cercetînd îndeaproape aceste rînduri, pe la jumătatea sec. al XIII-lea, a făcut distincții și mai departe, între grupurile lingvistice (în funcție de idiomul vorbit), între *generationes* (după origine), între locuitorii anumitor zone și între *gentes,* diferiți prin obiceiuri și stil de a vorbi. Aceste clasificări nu coincideau, în mod necesar, și nu puteau fi confundate cu un *populus* sau un popor, care era definit prin voința de a respecta o lege comună și care era astfel mai mult o comunitate istorico-politică decît una „naturală".[20] În această analiză, William de Alton a demonstrat o perspicacitate și un realism admirabile, dar nu deosebit de rare pînă tîrziu, în sec. al XIX-lea.

---

[19] Frederik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries,* Boston, 1969, p. 30.

[20] Borst, *Der Turmbau von Babel,* p. 752-753.

Limba era deci numai unul, și nu neapărat cel mai important, dintre mijloacele de a distinge între ele comunitățile culturale. Herodot susținea că grecii formau un popor, în ciuda fragmentării lor geografice și politice, pentru că aveau o descendență comună, o limbă comună, zei și locuri sacre comune, serbări sacrificiale și obiceiuri, tradiții și stiluri de viață comune.[21] Desigur că limba avea o mare importanță pentru un literat ca Herodot. Ar fi fost ea însă la fel de importantă pentru un țăran din Beoția sau Tesalia? Nu putem ști. Dar ceea ce știm este că luptele naționaliste au fost și mai mult complicate, în vremurile moderne, de refuzul unor fracțiuni de grupuri lingvistice de a accepta unitatea politică cu ceilalți colocuitori. Astfel de cazuri (așa-numiții *Wasserpolacken* din Silezia, în perioada ei germană, și acei *Windische* la granița dintre Austria și Slovenia) au condus la acuzații furioase din partea polonezilor și a slovenilor că aceste categorii au fost inventate de șovinismul german, pentru a-și justifica expansionismul teritorial și, fără îndoială, era aici și un sîmbure de adevăr. Oricum, existența unor grupuri de polonezi și sloveni, care, dintr-un oarecare motiv, preferau să se considere, politic, germani sau austrieci, nu putea fi complet negată.

Limba, în sensul folosit de Herder, de limbă vorbită de *Volk*, n-a fost deci un element central, direct, în formarea protonaționalismului, deși nu putem s-o considerăm irelevantă. Ea avea să devină centrală, indirect, în definiția modernă a naționalității și în perceperea ei de către popor, pentru că, acolo unde există o limbă a elitelor, literară sau administrativă, oricît de puțini vorbitori ar folosi-o, ea poate să devină un element important al coeziunii protonaționale, pentru trei motive, bine subliniate de B. Anderson.[22]

În primul rînd, ea creează o comunitate a acestor elite și, dacă se întîmplă să coincidă cu un anumit teritoriu sau stat,

---

[21] Herodot, *Histories*, VIII, 144. Borst atrage atenția că, în timp ce grecii credeau în general că limba era legată de un anumit popor și că ambele puteau fi numărate, Euripide o considera irelevantă, iar Zenon, stoicul, vorbea atît feniciana, cît și greaca (*ibidem*, 137, 160).

[22] Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections of the Origins and Spread of Nationalism*, Londra, 1983, p. 46-49, mai mult despre limbă în cap. 5.

poate genera un fel de model sau proiect-pilot pentru o posibilă comunitate mai mare, caracterizată prin intercomunicabilitate. În acest sens, idiomurile vorbite nu sînt irelevante pentru viitoarea naționalitate. Limbile clasice, „moarte", rituale, oricît de prestigioase, sînt total nepotrivite pentru a deveni limbi naționale, cum s-a descoperit în Grecia, unde a existat o adevărată continuitate lingvistică între greaca antică și cea modernă. Vuk Karadziè (1787-1864), marele reformator al sîrbo-croatei literare moderne, avea, fără îndoială, dreptate să se opună încercărilor mai vechi de a crea o astfel de limbă literară din slavona bisericească, de către cei care anticipau crearea ebraicei moderne prin adaptarea celei vechi, și să o construiască, dimpotrivă, pe baza dialectelor vorbite de poporul sîrb.[23] Atît impulsul care a dus la crearea ebraicei moderne, cît și condițiile care au contribuit la impunerea ei, erau prea speciale pentru a impune o regulă generală.

În același timp, odată stabilit că dialectul care constituie baza viitoarei limbi naționale trebuie să fie unul viu, vorbit, nu mai contează dacă e vorbit doar de o minoritate, atîta timp cît această minoritate este destul de importantă politic. Franceza, de exemplu, a fost esențială pentru Franța, chiar dacă, în 1789, doar 50% din populația țării o vorbea, dintre care doar 12-13% în mod corect. În afara regiunilor centrale nu era, de obicei, vorbită, chiar în zona acelei *langue d'oui*, decît în orașe, și nici aici, în suburbii. În nordul și sudul Franței, virtual, nimeni nu vorbea franceza.[24] Iar, dacă franceza avea cel puțin un stat a cărui limbă națională putea deveni, singura bază pentru unificarea Italiei era însăși limba italiană, care lega elitele educate ale peninsulei — cititori și scriitori (1860), numai 2 1/2% din populație folosea limba în

[23] Pentru un demers similar, în legătură cu limba slovacă, vezi Hugh Seton-Watson, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Londra, 1977, p. 170-171.

[24] Sursa de bază aici este Ferdinand Brunot (ed.), *Histoire de la langue française*, 13 vol., Paris, 1927-43, vol. IX sau M. de Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue: La Révolution Française et les patois: l'enquête de l'Abbé Grégoire*, Paris, 1975. Pentru problema extinderii limbii unei minorități într-o limbă națională în timpul și după Revoluția Franceză, vezi Renée Balimar, *L'Institution du français: essai sur le co-linguisme des Carolingiens à la politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution*, Paris, 1974.

scopuri utilitare, zilnice.[25] Acest mic grup era însă, realmente, *un* popor și, potențial, *poporul* italian; nimeni altul nu putea fi. La fel, Germania sec. al XVIII-lea era un concept pur cultural, dar numai astfel Germania putea lua ființă, distingîndu-se din multitudinea de state și principate mari și mici, administrate și divizate de religie și ambiții politice, prin intermediul limbii germane. Erau cel mult 3-500.000 de cititori[26] ai operelor scrise în limba maternă și un număr și mai mic de vorbitori, efectiv, ai acelei „Hochsprache" (sau limbă cultă) pentru scopuri utilitare[27], printre care trebuiesc amintiți actorii ce jucau noile piese, devenite ulterior clasice. În lipsa unei limbi standard, de stat (cum era engleza de la curte), standardul de corectitudine se stabilea, în Germania, în teatre.

Al doilea motiv este acela că o limbă, tocmai pentru că nu e naturală, ci construită și mai ales cînd e tipărită, obține o anume stabilitate, care o face să pară cumva permanentă și mai eternă decît este în realitate. De aici urmează importanța inventării tiparului (mai ales acolo unde versiunea în limba națională a unei cărți sfinte a devenit baza limbii literare, cum a și fost cazul de multe ori), dar și a apariției marilor corectori și formatori de limbă, specifici istoriei fiecărei limbi de cultură, după apariția cărții tipărite. Această epocă apare, de obicei, între sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XX-lea, cu excepția cîtorva limbi europene.

În al treilea rînd, limbajul oficial sau cultural vorbit de conducători și elită de obicei devenea prin intermediul educației publice și al altor mecanisme administrative limbajul curent al

---

[25] Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, 1963, p. 41.

[26] Pînă la începutul sec. XIX toate operele lui Goethe și ale lui Schiller se vindeau în număr de pînă la 100.000 de copii în 30-40 de ani, H.U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1815*, München, 1987, p. 305.

[27] În afară de situația Elveției, este probabil exagerat să afirmăm că „pînă și azi, germana și italiana sînt limbi artificiale de cultură, supradialectale..." (Lörinczi Angioni, *Appunti*, p. 139), dar acesta era un adevăr în sec. XIX. Astfel, Manzoni, al cărui *I Promessi sposi* a creat limba italiană literară în proză, nu o vorbea curent, vorbind franceza cu soția lui franțuzoaică (poate mai bine ca italiana), iar cu alții în dialectul său natal milanez. În prima ediție a marelui său roman se mai văd încă urme ale acestui dialect. Sînt îndatorat prof. Conor Fahy pentru această informație.

statelor moderne. Dar toate acestea sînt dezvoltări tîrzii. Ele rareori afectează limba vorbită curent de oamenii obișnuiți, în epoca prenațională și, în mod cert, preliterară. Fără îndoială că mandarinii au creat un vast imperiu chinez, ai cărui locuitori nici nu-și înțelegeau uneori limba unii altora, dar crearea lui nu s-a făcut datorită limbii, ci printr-o administrație centralizată, care opera cu un set comun de ideologii și mijloace de comunicare ale elitelor. Pentru majoritatea chinezilor n-ar fi contat dacă mandarinii ar fi folosit limba latină, cum nici pentru majoritatea locuitorilor Indiei n-a contat cînd, în 1830, East India Company a înlocuit limba persană cu engleza. Ambele erau străine și, atîta timp cît ei nu scriau și nici măcar nu citeau, complet nerelevante. Spre disperarea istoricilor naționaliști de mai tîrziu, locuitorii flamanzi ai teritoriilor Belgiei de azi nu s-au mobilizat împotriva galicizării brutale, de către francezi, a vieții publice, în timpul Revoluției și al Imperiului și nici Flandra în sprijinul limbii sau al culturii flamande."[28] Ce motive s-ar fi putut găsi pentru asta? Fanatismul lingvistic nu i-ar fi scutit de concesiile administrative, pe care oricum trebuiau să le facă. Și nu trebuie să ne surprindă că afluxul de străini francofoni în statele Flandrei a fost întîmpinat cu ostilitate mai mult pentru refuzul lor de a participa la slujba duminicală, decît pe criterii lingvistice.[29] Pe scurt, cu cîteva excepții, nu avem un motiv să presupunem că limba era mai mult decît în simplu criteriu, printre altele, care defineau apartenența oamenilor la o anumită colectivitate. E sigur că ea nu avea încă nici un potențial politic. Cum observa un comentator francez, în 1536, referindu-se la Turnul Babel:

> N-au fost mai mult de 72 de limbi pentru că acesta era numărul națiunilor cunoscute atunci pe pămînt.[30]

---

[28] Shepard B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium: A Study in Nationalism*, New York, 1930, repr, 1968, p. 25. Pentru ritmul lent al dezvoltării conștiinței lingvistice, vezi și Val. R. Lorwin, *Belgium: religion, class and language in national politics*, în Robert A. Dahl, *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven, 1966, p. 158ff.

[29] S. B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium*, p. 21-22.

[30] Borst, *Der Turmbau von Babel.*

Numărul limbilor crește odată cu numărul statelor și nu invers.

Ce putem spune însă despre etnicitate? De obicei, aceasta este legată, într-un mod nespecific, cu originea și descendența comună, din care derivă și caracteristicile comune ale membrilor unui grup. „Rudenia" și „relațiile de sînge" sînt întotdeauna un avantaj în legăturile ce se stabilesc între membrii unui grup și în excluderea străinilor. Ele sînt deci foarte importante în naționalismul etnic. „Cultura (Kultur) nu poate fi însușită prin educație. O ai în sînge. Dovada cea mai bună astăzi sînt evreii, care își însușesc civilizația noastră (Zivilisation), dar nu și cultura". Aceasta era părerea conducătorului național-socialist din Innsbruck, în 1938, Hans Hanak — ca o ironie, numele demonstrează origine slavă — felicitîndu-le pe femeile naziste că încercarea evreiască de a le distruge „statutul lor înalt și foarte respectat", prin susținerea egalității între bărbați și femei, nu avusese decît un moment de succes trecător.[31] Totuși, abordarea genetică a etnicității este nerelevantă, odată ce baza unui grup etnic, în calitatea sa de formă a organizării sociale, este culturală și nu biologică.[32]

În plus, populațiile unor state-națiuni întinse teritorial sînt, invariabil, prea eterogene pentru a pretinde că aparțin unei etnii comune, chiar dacă lăsăm deoparte imigrația actuală. În orice caz, istoria demografică a unor zone europene întinse ne demonstrează *cît* de diversă poate fi originea grupurilor etnice mai ales în teritoriile depopulate și recolonizate, de-a lungul timpului, cum ar putea fi cele din centrul, estul și sud-estul Europei sau chiar în anumite părți ale Franței.[33]

Combinația de iliri, romani, slavi de diferite tipuri și valuri succesive de migratori din Asia Centrală — de la avari pînă la turcii otomani — care alcătuiesc etnicitatea popoarelor din sud-estul Europei este un continuu subiect de dezbateri (mai ales în România). Astfel, muntenegrenii, considerați sîrbi inițial, sînt acum o „naționalitate" și au o republică a lor. Se pare că ei sînt o

---

[31] Citat în Leopold Spira, *Bemerkungen zu Jörg Haider*, în *Wiener Tagebuch*, oct. 1988, p. 6.

[32] Urmăresc aici convingătorul argument al lui Fredrik Barth din *Ethnic Groups and Boundaries*.

[33] Theodore Zeldin, *France 1848-1945*, Oxford, 1977, vol. I, p. 46-47.

combinație de țărani sîrbi, urmași ai vechiului regat sîrb, și crescători de animale valahi, care-au înaintat în zona depopulată de cuceririle turcești.[34] Pe de altă parte, nu putem nega că maghiarii din sec. al XIII-lea, de exemplu, se considerau o comunitate etnică de sine stătătoare pentru că erau sau se pretindeau a fi descendenți ai valurilor de invadatori nomazi din Asia Centrală, vorbeau o limbă diferită de a tuturor popoarelor din jur, locuiau într-un spațiu specific, în propriul lor regat și, fără îndoială, aveau propriile lor practici străbune. Dar astfel de cazuri nu sînt foarte des întîlnite.

Oricum, etnicitatea, în sensul folosit de Herodot, este sau poate fi ceva care unește populația trăind pe teritorii întinse sau chiar dispersate, fără a avea o politică unitară, în ceea ce s-ar putea numi protonațiuni. Acesta ar putea fi cazul kurzilor, somalezilor, evreilor, bascilor și al altora. Acest tip de etnicitate nu are, totuși, nici un fel de legătură cu ceea ce ar putea fi considerat centrul însuși al națiunii moderne — formarea unui stat-națiune sau a oricărui alt tip de stat, cum o demonstrează cazul Greciei antice. S-ar putea argumenta aici că tocmai acele popoare cu o mai puternică etnicitate „tribală" n-au reușit să reziste exigențelor statului modern, național sau nu, și nici unui *alt* tip de stat. Mărturie stau, în acest sens, populația Pushtu, din jurul Afganistanului, cea din munții Scoției, dinainte de 1745, berberii din Munții Atlas și oricare alții, de care ne-am mai putea aminti.

Dimpotrivă, atîta timp cît „poporul" este identificat cu un anumit tip de politică, chiar privind de jos în sus, aceasta trece dincolo de orice diferențe etnice sau lingvistice, oricît de pregnante. În rîndurile celor din „sfîntul pămînt al Tirolului" care s-au ridicat împotriva francezilor în 1809, sub conducerea lui Andreas Hofer, se aflau atît germani și italieni, cît și, fără îndoială, vorbitori ai dialectului ladinsch.[35] Naționalismul elvețian este, după

[34] Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 44 — faptele sînt extrase dintr-o amplă și erudită *Istorija Crne Gore*, publicată în 1970 în capitala uneia din republici. Ea se bazează pe ideea că muntenegrenii sînt diferiți de sîrbi și, ca oriunde în istoriografia balcanică, pare să se audă și aici sunet de arme.

[35] John W. Cole și Eric R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York și Londra, 1974, p. 112-113.

cum știm, plurietnic. De asemenea, dacă i-am considera pe muntenii greci, care s-au ridicat împotriva turcilor în timpul lui Byron, naționaliști — ceea ce ar putea să nu fie adevărat — n-am putea să nu remarcăm că unii dintre cei mai vajnici luptători nu erau greci, ci albanezi. În fond, foarte puține din mișcările naționale moderne se bazează cu adevărat pe o conștiință etnică puternică, deși ele adeseori inventează una pe urmă, sub forma rasismului. În concluzie, nu trebuie să ne mirăm cînd cazacii de pe Don nici măcar nu amintesc de etnicitate sau de originea comună cînd se definesc drept fii ai „Sfintei Rusii". Ei s-au dovedit, de fapt, înțelepți făcînd asta, pentru că, asemeni multor grupuri armate de țărani liberi, și ei erau de origini foarte diferite. Mulți erau ucraineni, tătari, polonezi, lituanieni, dar și ruși. Ceea ce-i unea nu erau legăturile de sînge, ci credința.

Este deci și etnicitatea (sau „rasa") nerelevantă pentru naționalismul modern? Nu putem afirma asta definitiv, odată ce diferențele fizice sînt mult prea evidente, adeseori, pentru a fi trecute cu vederea. Ele au fost mereu folosite pentru a sublinia diferența dintre „ei" și „noi", aici fiind inclusă și cea națională. Despre toate aceste diferențe trebuiesc spuse doar trei lucruri. Mai întîi, ele au funcționat, de-a lungul istoriei, și pe verticală și pe orizontală, iar, înaintea naționalismului modern, serveau mai mult ca diferențe între păturile sociale decît între comunități întregi. Folosirea comună a discriminării în funcție de culoare pare să fie, din nefericire, una care asigură o poziție socială mai înaltă celor care au pielea mai deschisă la culoare în interiorul aceleiași comunități (în India, de exemplu), deși atît migrația în masă, cît și mobilitatea socială complică și mai mult lucrările pînă la a inversa relația. Astfel, clasificarea rasială „corectă" aduce și poziția socială „corectă", fără a mai ține cont de aspectul fizic. Așa se întîmplă în zonele din Anzi, unde indienii din clasa de mijloc sînt automat reclasificați drept *mestizos* sau *cholos*, independent de cum arată.[36]

---

[36] Invers, în situația că nu se cunoaște poziția socială a unei persoane, ea poate fi automat declanșată, în funcție de culoare... Resentimentul provocat de această situație pare a fi fost cauza radicalizării politice a studenților din Lima, în anii '60, '70 cînd mulți copii din familii provinciale *cholo* au inundat universitățile în creștere. Îi sînt recunoscător dlui Nicolas Lynch care ne oferă această informație în studiul său nepublicat despre liderii studenților maoiști.

În al doilea rînd, etnicitatea „vizibilă" tinde să fie negativă, în sensul că, de obicei este aplicată pentru a-l defini pe celălalt mai degrabă decît propriul grup. De aici și rolul proverbial al stereotipurilor rasiale („nasul evreiesc"), incapacitatea relativă a coloniștilor de a detecta diferențele de nuanță la cei numiți în bloc „negri" și afirmația că „toți îți par la fel", ce se bazează, probabil, pe viziunea socială selectivă a ceea ce se consideră că „ceilalți" au în comun — de exemplu, ochi oblici și piele galbenă. Omogenitatea etnic-rasială a propriei naționalități e considerată de la sine înțeleasă, cînd e afirmată, chiar dacă o simplă analiză de suprafață ar putea crea îndoieli. Nouă ni se pare evident că membrii propriei noastre naționalități sînt de dimensiuni diferite, de forme și aspecte diferite, chiar atunci cînd unii au aceleași trăsături fizice — cum ar fi același tip de păr negru. Doar pentru „ei" noi semănăm.

În sfîrșit, în al treilea rînd, o astfel de etnicitate negativă nu e relevantă pentru protonaționalism, dacă ea nu poate fi sau n-a fost combinată cu un fel de tradiție de stat, ca în China, Coreea sau Japonia, țări care se află printre rarele exemple de state compuse dintr-o populație care este etnic omogenă aproape total.[37] În astfel de cazuri e foarte posibil ca etnicitatea și loialitatea politică să fie legate. Din cîte știu, rolul dinastiei Ming în răscoalele chineze, de la căderea ei, în 1644 — readucerea ei la putere a fost și încă mai este probabil în programul unor societăți secrete importante — se datorează faptului că, spre deosebire de predecesorii mongoli și de succesori — dinastia Manchu — era o dinastie pur chineză sau Han. Deci cele mai clare diferențe etnice au jucat un rol destul de restrîns în geneza naționalismului modern. Indienii din America Latină au, de la cucerirea spaniolă încoace, un sentiment foarte adînc al diferenței etnice față de albi și metiși, mai ales că această diferență a fost accentuată de sistemul colonial spaniol de a divide populația în caste rasiale.[38] Totuși nu

[37] Dintre statele nearabe asiatice, Japonia și Coreea sînt 99% omogene și 94% din Republica Chineză sînt Han. Aceste țări rămîn, mai mult sau mai puțin, în limitele propriilor frontiere.

[38] Magnus Mörner, *El mestizaje en la historia de Ibero-America*, Mexico-City. 1961; Alejandro Lipschutz, *El problema racial en la conquista de America y el mestizaje*. Santiago de Chile, 1963, cap. 5; Sergio Bagú, *Estructura social de la Colonia*, Buenos Aires, 1952, p. 122.

cunosc nici un caz în care asta să fi declanșat vreo mișcare naționalistă. Printre indieni a inspirat foarte rar un sentiment panindian, distinct de intelectualii „indigenista".[39] Din nou, ceea ce au locuitorii din zona sub-sahariană în comun și diferit de cuceritorii lor cu piele albă este acea culoare relativ închisă. *Négritude* este un sentiment care există cu adevărat, nu numai printre intelectualii și elitele celor de culoare ci ori de cîte ori un grup de oameni cu un pigment mai închis este confruntat cu un altul mai deschis la culoare. Acesta poate fi un factor politic, dar simpla asemănare de culoare și recunoașterea ei nu a creat măcar un singur stat african — nici chiar Ghana sau Senegal, ai căror fondatori au fost inspirați de idei panafricane, nici nu a rezistat statelor africane formate din foste colonii europene, a căror coeziune interioară venea doar din cîteva decade de administrație colonială.

Rămînem deci cu criteriile sfintei Rusii, așa cum le-au descris cazacii din sec. al XVII-lea: religia și regalitatea sau imperiul.

Legăturile între religie și conștiința națională pot fi foarte strînse, așa cum o demonstrează exemplul Poloniei sau al Irlandei. De fapt, legătura devine și mai strînsă cînd naționalismul devine o forță de masă, decît atunci cînd e doar o ideologie minoră și o mișcare a cîtorva activiști. Militanții sioniști din eroicele zile de *Yishuv*, în Palestina, erau mai degrabă în stare să mănînce demonstrativ sandviciuri cu șuncă, decît să poarte pălării rituale, cum fac habotnicii de azi. Naționalismul țărilor arabe se identifică astăzi într-atît cu Islamul încît, prieteni sau dușmani, e greu să-i alături aici pe arabii creștini minoritari; copți, maroniți și grecocatolici, pionieri importanți în Egipt și Siria turcă.[40] Această iden-

[39] Excepția majoră, care confirmă analiza din acest capitol, este amintirea Imperiului incaș din Peru, care a inspirat și mișcări de restaurare a lui și mituri. Vezi antologia *Ideologia mesianica del mundo andino*, ed. Juan M. Ossio, Lima, 1973, și Alberto Flores Galindo, *Buscando un Inca: identidad y Utopia en los Andes*, Havana, 1986. Din excelenta analiză a lui Flores asupra mișcărilor indiene și a suporterilor lor se desprinde clar că: a) mișcările indiene împotriva acelor *mistis* erau sociale în esență; b) nu aveau implicații „naționale" — abia după al doilea război mondial indienii din Anzi au aflat că ei locuiseră în Peru (p. 321) și c) intelectualii *indigenista* ai timpului nu știau mai nimic despre indieni (p. 292).

[40] George Antonius, *The Arab Awakening*, Londra, 1938; Maxime Rodinson, *Développment et structure de l'arabisme*, în *Marxisme et monde musulman*, Paris, 1972, p. 587-602.

tificare crescîndă a naționalismului cu religia este caracteristică și pentru mișcarea irlandeză. Și asta nu trebuie să ne surprindă. Religia este o metodă foarte veche și mult încercată de a stabili comuniunea, prin practica ei curentă, și un fel de fraternitate printre oameni care, în mod obișnuit, nu au prea multe în comun.[41] Unele versiuni ale ei, cum este iudaismul, sînt specific concepute ca un fel de semne distinctive ale unor comunități umane anume.

Și totuși religia este un liant paradoxal pentru naționalism, care are, de obicei (cel puțin în fazele sale militante), o oarecare rezervă față de ea, ca față de o forță ce ar putea pune în primejdie monopolul „națiunii" față de loialitatea membrilor săi. Oricum, religiile tribale operează pe o scară prea mică pentru naționalitățile moderne și nu prea se lasă extinse. Pe de altă parte, religiile lumii, inventate în diferite perioade, între sec. al VI-lea î.e.n. și sec. al VII-lea e.n., sînt universale prin definiție și transcend orice bariere etnice, lingvistice sau politice. Spaniolii și indienii în Imperiu, paraguayenii, brazilienii și argentinienii, de la cîștigarea independenței, erau cu toții copiii deopotrivă de credincioși ai Romei și nu se puteau distinge între ei prin religie. Din fericire, adevărurile universale sînt deseori în competiție și oamenii aflați cumva la granița dintre ele pot oricînd să aleagă altul nou, ca semn etnic — este cazul rușilor, ucrainenilor și al polonezilor, diferențiați în ortodocși, unitarieni și romano-catolici (creștinismul dovedindu-se el însuși un mare izvor de adevăruri universale contradictorii). Faptul că marele imperiu confucianist chinez este împrejmuit, în partea de uscat, de un semicerc de popoare mici, loiale propriilor religii (budism, dar și islam) ar putea să se datoreze aceluiași fenomen. Cu toate acestea, nu are nici o însemnătate că prevalența religiilor transnaționale în regiuni ale lumii unde s-a dezvoltat naționalismul a impus anumite limite identificării etnico-religioase. Nu este o situație universală și, acolo unde apare, nu-i distinge pe oameni de toți vecinii lor, ci numai de unii. De exemplu, lituanienii sînt separați de germanii luterani și de rușii ortodocși prin religia lor romano-catolică, dar nu și de polonezi, care sînt, de asemenea, catolici fervenți. În Europa, nu-

[41] Fred R. Van der Mehden, *Religion and Nationalism in Southeast Asia: Burma, Indonesia, the Philippines*, Madison, 1963.

mai naționaliștii irlandezi, înconjurați de vecini protestanți, sînt exclusiv definiți prin religia lor.[42]

Dar ce înseamnă, de fapt, identificare etnico-religioasă, acolo unde apare? În unele cazuri, o religie este aleasă pentru că un popor se simte diferit de popoarele învecinate, în primul rînd. Iranul și-a urmat calea divină mai întîi ca o țară zoroastriană și apoi, după convertirea la islamism, ca una șiită. Irlandezii s-au identificat cu religia catolică atunci cînd nu au reușit să-i urmeze pe englezi în Reformă, iar colonizarea masivă a pămînturilor lor de către protestanți nu era de natură să-i convertească.[43] Bisericile Angliei și Scoției sînt definite politic, chiar dacă a doua reprezintă calvinismul ortodox. Probabil că poporul din Wales, fără o cale religioasă specifică, s-a convertit în masă la protestantism, în prima jumătate a sec. al XIX-lea odată cu dobîndirea unei conștiințe naționale, de curînd cercetată cu multă perspicacitate.[44] Pe de altă parte, e la fel de clar că o convertire la diferite religii poate ajuta la crearea unor naționalități diferite, cum este cazul croaților și al sîrbilor, divizați de romano-catolicism (cu scrierea latină) și de ortodoxie (cu scrierea chirilică), deși ei au o limbă de cultură comună. Există totuși popoare care posedă o conștiință protonațională, cum ar fi albanezii, divizați în mai multe religii decît se pot întîlni, în mod obișnuit, pe un teritoriu nu mai mare decît Țara Galilor (diferite forme de islamism, ortodoxie și romano-catolicism). Nu e foarte clar aici dacă nu cumva această identitate religioasă diferită, oricît de puternică, nu e considerată, ea însăși, o formă de naționalism. Tendința modernă este ca cele două să fie asimilate, odată ce nu mai sîntem obișnuiți cu modelul statului multicorporat, în care diferite comunități religioase coexistă, sub autoritatea supremă, ca entități oarecum autonome și cu administrație proprie — vezi exemplul Imperiului otoman.[45] Este evident că Pakistanul a apărut ca urmare a unei mișcări naționale a musulmanilor din Imperiul indian, deși ar putea fi

[42] Totuși, în sec. XIX, distincția între credincioși și cei fără de Dumnezeu a creat noi posibilități de a găsi simboluri național-religioase. De aceea Biserica Catolică a simpatizat cu mișcările bretonilor, bascilor, flamanzilor.

[43] Într-o țară ca Antrim se spune că poți afla dacă un teritoriu e locuit de catolici sau protestanți doar pipăind un bulgăre de pămînt.

[44] Cf. Gwyn Alfred Williams, *The Welsh in their History*, Londra și Canberra, 1982; *When was Wales?*, Londra, 1985.

[45] H.A.R. Gibb, H.A. Bowen, *Islamic Society in the West*, Oxford, 1957, vol. 1, pt. 2, p. 219-226.

considerat și o reacție împotriva unei mișcări indiene naționale, care nu a ținut cont de sentimentele și cerințele musulmanilor. Deși în era statelor-națiune moderne, separarea teritorială părea singura formulă posibilă, e departe de a fi clar că Liga Musulmană asta a dorit, pînă tîrziu, dacă n-ar fi fost intransigența lui Jinnah (care era, într-adevăr, un naționalist musulman, pentru că un credincios adevărat nu putea fi considerat). E aproape sigur că marea masă a musulmanilor gîndea numai în termeni comunitari, nu naționali și nici n-ar fi înțeles conceptul autodeterminării naționale ca pe ceva legat de credința în Allah și Profetul său.

Acum, pakistanezii se consideră, desigur, o națiune islamică separată, ca și cei din Bangladesh, care au trăit în alte state perioade diferite de timp. Fără îndoială că musulmanii bosniaci și chinezi se vor considera și ei o naționalitate, odată ce guvernele lor îi tratează ca atare. Totuși, ca majoritatea fenomenelor naționaliste, aceasta a fost sau va fi o dezvoltare „ex post facto". Oricît de puternică ar fi identificarea religioasă a musulmanilor cu islamul, în zona atît de vastă în care acesta se învecinează cu alte religii sînt destul de puține (sau chiar deloc) mișcări protonaționale caracterizate indubitabil prin simboluri islamice, cu excepția, poate, a celei iraniene. Faptul că ei luptă astăzi împotriva Israelului sau a republicilor sovietice din Asia Centrală nu are nici o legătură cu asta. Relațiile între religie și identificarea protonațională sau națională rămîn complexe și extrem de neclare, neputînd nicidecum să fie generalizate.

Totuși, cum arată Gellner[46], legătura unui popor cu niște culturi mari, mai ales literare, mediată adeseori de convertirea la una din religiile lumii, le permite grupurilor etnice să obțină valori care să le ajute, mai tîrziu, să se transforme în națiuni și să se structureze în consecință. Grupurile africane astfel formate, susține el, sînt într-o situație care favorizează naționalismul mai mult decît altele. În Africa s-au format atît creștinii Amhara, cît și musulmanii somalezi, ca state, deoarece ei sînt „popoare din cărți", dar „în ediții diferite", după expresia lui Gellner. Toate astea par destul de plauzibile, deși cineva ar putea fi interesat acum să știe cît influențează discuțiile asupra diferitelor variante de creștinism celelalte fenomene politice cu aparență de naționa-

[46] Gellner, *Nation and Nationalism*, Oxford, 1983.

lism de masă — secesiunea Biafra din 1967 și Congresul Național Sud-African.

Dacă religia nu este o marcă obligatorie a protonaționalismului (deși se poate vedea de ce ea a fost totuși pentru rușii din sec. al XVII-lea, presați atît de Polonia catolică, dar și de turcii și tătarii musulmani, sfintele icoane apar ca o componentă de bază a protonaționalismului ca și a naționalismului modern. Ele reprezintă simbolurile unor ritualuri și practici colective comune care, singure, dau realitate palpabilă unei comunități altfel imaginare. Pentru asta nu avem doar imagini universal acceptate, ca icoanele, dar și practici, ca cele cinci zile de rugăciune ale musulmanilor sau cuvinte rituale, ca Allah Akbar al musulmanilor sau Shema Yisroel al evreilor; pot, de asemenea, să fie imagini identificate cu teritorii întregi, destul de mari pentru a constitui o națiune, cum ar fi Fecioara din Guadalupe în Mexico și Fecioara din Montserrat în Catalonia. Sărbătorile sau concursurile periodice care adună grupuri, altfel împrăștiate, de oameni, ca Jocurile Olimpice și inițiile naționaliste mai noi ca jocurile florale catalane sau festivalul galez Eisteddfods ar mai putea fi amintite și ele aici. Semnificația sfintelor icoane e demonstrată de folosirea universală a unor simple bucăți de pînză colorată — steagurile — ca simboluri ale națiunilor moderne și asocierea lor cu ocazii rituale importante sau cu rugăciuni.

Totuși, ca și în cazul religiei, „sfintele icoane", de orice natură ar fi, au semnificații fie prea largi, fie prea restrînse, pentru a fi considerate simboluri ale protonațiunilor. Imaginea Fecioarei Maria, de exemplu, nu poate fi luată în sens restrîns, pentru o arie limitată a lumii catolice și, pe lîngă fiecare Fecioară locală, devenită simbol protonațional, există sute de alte imagini ale ei, pentru comunități foarte mici, irelevante deci pentru scopul nostru. Icoanele care se adaptează cel mai bine unui scop protonațional sînt acelea asociate unui stat — în faza prenațională, cu un rege sau împărat de origine divină sau de drept divin, al cărui teritoriu coincide cu o viitoare națiune. Conducătorii care sînt din oficiu și capi ai Bisericii (ca în Rusia) favorizează, desigur, această asociere, dar regatele magice ale Angliei și Franței o susțin chiar și atunci cînd Biserica intră într-o fază de disociere.[47] Fiind destul de puține teocrații care au posibilități de formare a națiunilor, e

[47] Tratarea clasică a temei îi aparține lui Marc Bloch în *Les Rois thaumaturges*, Paris, 1924.

greu de judecat pînă unde e de ajuns doar autoritatea divină. Aici trebuie să-și spună cuvîntul istoricii experți în problema mongolilor sau a tibetanilor sau, mai aproape de Occident, a armenilor din Evul Mediu. Autoritatea divină n-a fost, de exemplu, de ajuns în Europa sec. al XIX-lea, cînd neo-guelfii au încercat să construiască un naționalism în jurul Papalității. Ei au eșuat deși Papalitatea era, *de facto*, o instituție italiană și, înainte de 1860, *singura* instituție panitaliană autentică. Sfînta Biserică nu putea însă să se transforme într-o instituție națională, localizată sau chiar naționalistă și mai ales nu sub Pius IX. Nici măcar nu e cazul să ne mai gîndim ce ar fi devenit Italia unită sub stindardul papal.

Aceasta ne aduce la ultimul și, singur, cel mai important criteriu pentru protonaționalism — conștiința apartenenței, trecute sau viitoare, la o entitate politică stabilă.[48] Cel mai bun liant protonațional este să fii ceea ce jargonul sec. al XX-lea a numit „națiune istorică", mai ales dacă statul cadru pentru viitoarea națiune a fost asociată cu un *Staatsvolk* — popor al statului, ca rușii, englezii sau castilienii. Trebuie făcută aici însă o distincție clară între efectele directe și indirecte ale națiunii, în istoria ei.

În majoritatea cazurilor, „națiunea politică", care formulează termenii a ceea ce va deveni ulterior poporul-națiune, nu include inițial mai mult de o fracțiune mică a locuitorilor unui stat — adică elitele privilegiate sau nobilii. Cînd nobilimea franceză a descris cruciadele drept *gesta Dei per francos*, nu aveau intenția să asocieze triumful crucii cu mulțimea norodului și nici măcar cu acea mică parte a hexagonului ce purta acest nume la sfîrșitul sec. al XI-lea. Majoritatea celor ce se considerau descendenți ai francilor, credeau că populația pe care o conduceau provenea din descendenți ai celor cuceriți de franci. Acest punct de vedere a fost răsturnat, în scopuri democratice, de Republică — în toate manualele de școală se accentua ideea că „strămoșii noștri" erau galii, nu francii; ea a fost reafirmată, în scopuri reacționare și eugenice, de astă dată, de către reacționarii postrevoluționari, ca,

[48] Nu trebuie, totuși, să tragem concluzia că această conștiință a afectat toate popoarele în același fel, a acoperit tot teritoriul națiunii moderne, sau a determinat-o. Conștiința populară grecească, bazată pe moștenirea bizantină, probabil, conținea și părți din Imperiul roman (romaiosyne).

de exemplu, contele Gobineau. Acest „naționalism" al nobililor ar putea, desigur, fi considerat protonațional, atîta timp cît „cele trei elemente: *natio, fidelitas* (politică) și *communitas*, deci categoriile de naționalitate, loialitate politică și comunitate politică, erau deja unite în conștiința socio-politică și în sentimentele unui grup existent în societate (*einer gesellschaftlichen Gruppe*)".[49] Aici își au originea și anumite forme ulterioare de naționalism, în țări ca Polonia și Ungaria, unde ideea unei națiuni a maghiarilor sau a polonezilor se împacă foarte bine cu situația că o mare parte a locuitorilor ținuturilor coroanei Sf. Ștefan sau ale Dietei poloneze nu erau maghiari sau polonezi în nici unul din sensurile actuale ale națiunii. Dar acești plebei nu contau cu nimic mai mult decît cei ce erau, întîmplător, maghiari sau polonezi. Ei se aflau, prin definiție, în afara „națiunii politice". Și, oricum, acea națiune nu trebuie nicicum confundată cu naționalitatea modernă.[50]

Evident, conceptul și terminologia „națiunii politice" puteau eventual fi extinse la o națiune ce ar presupune și masa locuitorilor țării, dar aceasta s-a întîmplat, probabil, mult mai tîrziu față de pretențiile acelui naționalism retrospectiv. Legăturile între cele două clase sociale erau, oricum, indirecte. Avem multe mărturii istorice că oamenii obișnuiți se puteau foarte bine identifica, într-un fel, cu țara și poporul, prin intermediul conducătorului suprem, rege sau țar — vezi cazul Ioanei d'Arc — dar e puțin probabil ca țăranii să se fi identificat cu o „țară" constînd din comunitatea nobililor, prin definiție, însăși ținta nemulțumirii lor. Dacă se întîmpla să fie loiali unui anumit nobil și să fie atașați de el ca stăpîn, asta nu însemna că se identificau cu interesele restu-

---

[49] Jenö Szücz, *Nation und Geschichte*, Budapesta, 1981, p. 84-85.

[50] Nobilimea păstra un sistem de comunicații — și era singura clasă care o putea face — printr-o rețea de subdiviziuni administrative și prin Dietă, unde ei, ca „reprezentanți ai națiunii politice croate", dezbăteau probleme și luau decizii. Era o națiune fără naționalitate — fără conștiința ei — pentru că nobilii nu se puteau identifica și cu alți membri ai comunității etnice croate — țărani, orășeni. Patrioții din Evul Mediu își iubeau pămîntul strămoșesc, dar acesta consta în proprietățile nobililor și ale Coroanei. Națiunea politică însemna teritoriul și tradițiile statului de dinainte... Mirjana Gross, *On the integration of the Croatian nation: a case study in nation-building*, în *East European Quarterly*, XV, 2 iunie, 1981, p. 212.

lui nobilimii sau ale unui ținut mai mare decît cel căruia aparțineau direct.

Cînd întîlnim, în epoca prenațională, acele mișcări clasificate azi drept autonome și naționale, de apărare împotriva invadatorilor străini, ca în Europa Centrală în sec. al XV-lea și al XVI-lea, ideologia lor pare să fi fost socială și religioasă, dar nu națională. Țăranii par să se fi considerat trădați de nobili care, în calitate de *bellatores*, erau obligați să-i apere împotriva turcilor. Puteau oare să aibă o înțelegere secretă cu invadatorii? Astfel au fost obligați oamenii de rînd să apere adevărata credință împotriva păgînismului, în cruciade.[51] Astfel de mișcări puteau, în anumite condiții, să creeze baza unui patriotism popular mai larg, ca în Boemia husită — ideologia husită originală nu a aparținut naționalismului ceh — sau la granițele unor state creștine, în rîndurile unei țărănimi înarmate și oarecum eliberate pentru acest scop. Cazacii, după cum am văzut, sînt un astfel de caz. Totuși, acolo unde tradiția statului nu asigura un cadru ferm și permanent, un astfel de patriotism popular, de masă, nu avea cum să evolueze spre patriotismul național modern.[52] Dar guvernele vechilor regiuni nici nu se așteptau la asta. Datoria supușilor lor nu era loialitatea sau zelul, ci obediența și păstrarea liniștii — cu excepția celor care aveau îndatoriri militare speciale. Frederick cel Mare a refuzat indignat oferta berlinezilor să-l ajute să-i înfrîngă pe rușii, gata să-i ocupe capitala, pe motiv că războiul era treaba soldaților, nu a civililor. De asemenea, ne amintim cu toții reacția împăratului Francisc II față de lupta credincioșilor săi tirolezi: „Astăzi sînt patrioți pentru mine, mîine ar putea fi patrioți împotriva mea".

În orice caz, într-un fel sau altul, calitatea de membru al unui stat, istoric sau actual, trecut sau prezent, poate acționa direct asupra conștiinței oamenilor obișnuiți pentru a crea protonaționalismul, sau chiar ceva apropiat de statul modern, ca în cazul Angliei sub dinastia Tudor. Ar fi un gest pedant să refuzi această denumire pieselor shakespeariene propagandistice despre istoria Angliei, dar nu avem, desigur, dreptul să presupunem că mesajul lor originar era cel pe care-l presupunem noi astăzi. N-avem nici

[51] Szücz, *Nation und Geschichte*, p. 112-125.
[52] *Ibidem*, p. 125-130.

un motiv să negăm existența sentimentelor protonaționale la sîrbii din sec. al XIX-lea și asta nu pentru că erau ortodocși, opunîndu-se vecinilor lor catolici și musulmani — asta nu i-ar fi distins de bulgari — ci pentru că amintirea vechiului regat, învins de turci, era păstrată în cîntece și povestiri eroice și, mai mult, datorită liturghiei curente sîrbești, avînd majoritatea regilor canonizați. Faptul că au avut un țar i-a ajutat desigur pe ruși să se considere o națiune. Apelul la o posibilă tradiție populară este evident în cazul naționalismului modern, care încearcă să stabilească națiunea ca stat cu un anumit teritoriu. S-au inițiat chiar mișcări încercînd să meargă în urmă, chiar dincolo de memoria reală a respectivelor popoare, pentru a căuta un stat național destul de impresionant (armenii, al căror ultim regat destul de important a fost în sec. I î.e.n. sau croații, care se considerau urmașii „nobilei națiuni politice croate". Pînă să adere la cauza națională[53], nu știm însă ce gîndeau cu adevărat oamenii obișnuiți, și propaganda naționalistă a sec. al XIX-lea nu este un indiciu serios. Asta nu înseamnă că trebuie să negăm orice identificare protonațională pe care s-ar fi putut construi ulterior naționalismul, la armeni sau, în mai mică măsură, chiar la croații dinaintea sec. al XIX-lea.

În general, se pare că aceste posibile continuări ale protonaționalismului sînt mai mult fictive, totuși. Nu există continuitate istorică între protonaționalismul evreu și sionismul modern. Locuitorii germani ai sfîntului pămînt al Tirolului au devenit o subspecie de naționaliști germani în secolul nostru și suporteri entuziaști ai lui Adolf Hitler. Dar acest proces, excelent analizat în literatură, n-are nici o legătură cu ridicarea poporului din Tirol, în 1809, sub Andreas Hofer, un hangiu german (etnic și lingvistic), deși naționaliștii pangermani sînt de altă părere.[54] Uneori putem observa incongruența dintre protonaționalism și naționalism chiar cînd cele două există simultan și în combinație. Campionii și organizatorii naționalismului grecesc la începutul secolului al XIX-lea au fost, fără îndoială inspirați de gîndul gloriei elene antice, care a trezit, de asemenea, entuziasmul filoelenilor cu o edu-

[53] I. Banac nu reușește să observe corect aceste lucruri, deși lucrarea lui este excelentă și mai puțin interesată de aspectul problemei în Croația.

[54] Cole și Wolf, *The Hidden Frontier*, p. 53, 112-113.

cație clasică de peste hotare. Chiar și limba literară națională creată de către și pentru ei, „Katharevousa", a fost și este un idiom neoclasic cu tendința de a aduce limba descendenților lui Themistocle și ai lui Pericle înapoi la rădăcinile ei, după două milenii de sclavie care au corupt-o. Totuși, grecii adevărați, care au ridicat armele pentru ceea ce s-a dovedit a fi formarea unui nou stat-națiune independent, nu vorbeau greaca veche, cum nici italienii nu mai vorbeau latina. Ei vorbeau și scriau în greaca populară. Pericle, Eschil, Euripide și gloriile Spartei sau Atenei antice însemnau destul de puțin pentru ei și, în măsura în care auziseră de ele, nu le considerau relevante. Paradoxal, susțineau Roma (*romaiosyne*) și nu Grecia, ca și cum se considerau mai degrabă urmași ai Imperiului roman creștinat (adică Bizanțul). Ei au luptat în calitate de creștini împotriva necredincioșilor musulmani.

Totuși este clar — chiar și numai din exemplul grecilor — că protonaționalismul, acolo unde a existat, a ușurat sarcina naționalismului, oricît de mari ar fi fost diferențele între cele două, atîta timp cît simbolurile și sentimentele protonaționale existente au putut fi mobilizate în sprijinul unei cauze moderne sau al unui stat modern. Dar aceasta nu înseamnă că cele două se confundau sau că una ducea logic și inevitabil la cealaltă.

Protonaționalismul singur nu poate să ducă la formarea naționalităților, a națiunilor și, cu atît mai puțin, a statelor. Numărul de mișcări naționale, în interiorul sau în afara unor state, e mult mai mic decît numărul grupurilor umane capabile să determine astfel de mișcări prin criteriile curente ale națiunii potențiale și, desigur, mai mic decît numărul comunităților cu sentimentul apartenenței la o rădăcină comună, într-un mod ce se poate distinge cu greu de protonaționalism... Și asta în ciuda faptului că (lăsînd deoparte problema autodeterminării celor 1800 de locuitori ai insulelor Falkland sau Malvine) au fost înaintate pretenții de independență statală ale unor populații de numai 70.000 de locuitori, care luptau pentru o națiune sahariană sau de către 120.000, care declaraseră virtual independența părții turcești a Ciprului. Aici trebuie să fim de acord cu Gellner că dominația ideologică universală a naționalismului astăzi este doar aparentă — un gen de iluzie optică. O lume a națiunilor nu poate exista, ci numai o lume unde anumite grupuri naționale potențiale, pretin-

zînd acest statut, le împiedică pe altele să aibă pretenții similare. În realitate însă, lucrurile nu stau chiar așa. Dacă protonaționalismul ar fi fost de ajuns, ar fi apărut pînă acum vreo mișcare Mapuche sau Aymara, dar astfel de mișcări ar putea apărea numai prin intervenția unor factori în plus. Pe de altă parte, dacă o bază protonațională ar fi de dorit sau chiar esențială pentru mișcările naționale cu pretenții statale serioase — deși insuficientă prin sine însuși, pentru a le crea — ea nu este esențială în formarea patriotismului național și a loialității, după formarea statului. Cum s-a putut observa adeseori, națiunea este consecința formării unui stat, nu fundamentul lui. Statele Unite și Australia sînt exemple clare de state naționale, ale căror caracteristici naționale și criterii ale naționalității au fost stabilite *toate* începînd cu secolul al XVIII-lea și nu ar fi putut exista înaintea apariției respectivelor state. Totuși, nu trebuie să uităm că simpla înființare a unui stat nu e suficientă pentru a crea o națiune.

În final, e necesar să atragem atenția asupra cîtorba lucruri. Știm prea puțin despre ceea ce încă se întîmplă în mințile majorității oamenilor pentru a vorbi cu prea multă încredere despre gîndurile și sentimentele lor față de naționalitățile și statele naționale care le pretind loialitate. Relațiile adevărate între identificarea protonațională și patriotismul național rămîn adeseori neclare din acest motiv. Știm la ce se referă Nelson cînd a cerut flotei sale, în ajunul bătăliei de la Trafalgar, să-și facă datoria pînă la ultimul om, cum aștepta țara de la ei, dar nu putem ști ce gîndeau marinarii lui Nelson în acea zi, deși ar fi lipsit de sens să ne îndoim de patriotismul lor. Știm la ce se referă partidele și mișcările naționaliste cînd fac tot felul de promisiuni celor care le susțin, dar nu și ceea ce gîndesc aceștia cînd au în față pachetul de promisiuni al acelora care practică o politică naționalistă. Uneori poate fi destul de clar ce anume nu le convine din acest conținut — de exemplu, în cazul irlandezilor, folosirea universală a limbii gaelice — dar astfel de sondaje de opinie selective sînt rareori posibile. Ne confruntăm mereu cu riscul de a da note oamenilor la niște materii pe care nu le-au studiat și la un examen pe care nu-l susțin.

Să presupunem, de exemplu, că luăm faptul de a fi gata să mori pentru țară ca un indiciu de patriotism, așa cum pare normal și cum au și făcut-o guvernele naționale și naționaliste dintot-

deauna. Ar trebui deci să considerăm că soldații lui Wilhelm al II-lea sau ai lui Hitler, cu tendințe naționaliste mai accentuate, au luptat cu mai mult curaj decît niște mercenari din secolul al VIII-lea, care nu erau, probabil, la fel de motivați. Dar oare așa să fie? Și au luptat ei oare mai bine decît turcii, în primul război mondial, cînd nici nu puteau fi considerați patrioți? Sau populația Gurkha, care nu era motivată nici de patriotismul britanic, nici de cel nepalez?... Astfel de întrebări absurde nu sînt formulate pentru a găsi răspunsul sau a stimula cercetarea, ci pentru a indica ceața totală în care ne aflăm cînd discutăm problema conștiinței naționale a oamenilor obișnuiți, mai ales înainte ca naționalismul modern să devină o forță politică de masă. Și aceasta s-a întîmplat destul de tîrziu, în sec. al XIX-lea, chiar în țările vest-europene. Atunci alegerea a devenit clară, chiar dacă nu și conținutul ei.

Capitolul 3

Perspectiva guvernamentală

Să ne întoarcem acum de la mase la acele culmi de pe care cei ce au guvernat state și societăți, de la Revoluția Franceză încoace, au privit problemele națiunii și naționalității.

Statul modern caracteristic, primindu-și forma sistematică în epoca Revoluției Franceze, deși în multe cazuri anticipat de evoluția principatelor europene din secolele XVI-XVII, este, din anumite puncte de vedere, nou. A fost definit inițial ca un teritoriu (de preferință unitar) asupra locuitorilor căruia statul avea autoritate, separat de frontiere distincte de alte teritorii. Politic, statul conducea și administra direct, nu prin intermediul unor sisteme sau rețele de conducători sau corporații autonome. Se caută, în măsura posibilului, să se impună aceleași legi și măsuri administrative pe întregul teritoriu, deși, după epoca Revoluției, au început să difere legile religioase și ideologice. Statul a fost nevoit să țină cont din ce în ce mai mult de părerile supușilor sau cetățenilor, odată ce aranjamentele politice le-au oferit posibilitatea de exprimare (în general, prin diferiți reprezentanți aleși) și pentru că statul avea nevoie de consimțămîntul sau activitatea lor practică — de contribuabili sau posibili recruți, de exemplu. Pe scurt, statul conducea un popor definit teritorial, influența sa exercitîndu-se la nivel „național", reprezentanții săi ajungînd progresiv pînă la cel mai umil locuitor din cel mai mărunt sat.

De-a lungul secolului al XIX-lea aceste intervenții au devenit atît de generale și de rutiniere în statele „moderne" încît o familie trebuia să locuiască într-un loc complet inaccesibil ca să nu intre în contact direct cu statul național și reprezentanții săi: poștașul, polițistul sau jandarmul și, eventual, profesorul, lucrătorii de la căile ferate, acolo unde acestea se aflau în proprietatea statului,

pentru a nu mai aminti garnizoanele și fanfarele militare. Încet-încet, statul a început să țină evidența fiecărui supus sau cetățean prin recensăminte periodice (care n-au devenit generalizate pînă la mijlocul secolului al XIX-lea), prin frecventarea, teoretic obligatorie, a școlii primare și, în unele locuri, prin recrutări. În statele cu o birocrație și un sistem polițienesc bine stabilite, locuitorul intra în contact și mai direct cu mașinăria administrativă printr-un sistem de documentare și înregistrare personală, mai ales dacă persoana se muta dintr-un loc în altul. În statele care aveau o alternativă civilă a sărbătorii ecleziastice a marilor momente umane — și erau multe în această situație — locuitorii aveau de-a face cu reprezentanții statului și în aceste momente de încărcătură emoțională; erau întotdeauna înregistrați în cazul nașterilor, căsătoriilor și morților, aceste registre suplimentînd recensămintele. Guvernul și supusul (sau cetățeanul) erau inevitabil legați prin situații zilnice, mai mult decît oricînd. Revoluțiile în transporturi și comunicații din secolul al XIX-lea — calea ferată și telegraful — au strîns și mai mult legăturile între autoritatea centrală și locurile cele mai îndepărtate.

Din punctul de vedere al statelor și al claselor conducătoare aceste transformări au creat două tipuri majore de probleme politice, dacă lăsăm deoparte schimbarea relației între guvernul central și elitele locale, care — în Europa, unde federalismul era extrem de rar și atipic — s-a modificat constant în favoarea centrului național.[1] Mai întîi au apărut probleme tehnico-administrative în legătură cu modul optim de introducere a noii forme de guvernămînt, în care fiecare adult (bărbat) și, ca supus al administrației, fiecare locuitor indiferent de sex și vîrstă, era legat direct cu guvernul statului. Acestea toate ne interesează aici doar în măsura în care ele implicau construirea unui sistem administrativ și de reprezentare, compus din numeroși funcționari, și

[1] Abolirea parlamentului irlandez, revocarea autonomiei „Congresului polonez", dominația ex-Germaniei federale de către un membru hegemonic (Prusia) și un parlament unic multinațional, transformarea Italiei într-un stat centralizat, formarea unei forțe polițienești de stat, unice în Spania, independentă de interesele locale, sînt exemple numeroase ale acestei tendințe. Guvernele centrale puteau să lase loc, ca în Marea Britanie, inițiativei locale dar singurul guvern federal în Europa înainte de 1914 a fost cel elvețian.

care ridica automat problema limbii sau limbilor de comunicare scrisă sau orală pe teritoriul statului astfel încît alfabetizarea putea să aibă influenţă politică. În timp ce procentul reprezentanţilor guvernamentali era, la început, destul de mic — în jurul anului 1910 era cam de 1 la 20 din populaţia ocupată — el a crescut destul de repede, reprezentînd un număr considerabil de angajaţi, în unele locuri: cca 700.000 în Cisleithanian, Austria (1910), peste o jumătate de milion în Franţa (1906), 1,5 milioane în Germania (1907), 700.000 în Italia (1907), pentru a cita doar cîteva exemple.[2] Să notăm, în trecere, că în ţările respective aceştia constituiau cel mai mare grup de angajaţi care ştiau să scrie şi să citească.

Apoi, au apărut probleme politice mai complexe, cum ar fi loialitatea cetăţeanului şi identificarea lui cu statul şi cu sistemul de conducere. În zilele dinaintea confruntărilor între conducătorii statului, loialitatea şi identificarea ori nu erau pretinse omului obişnuit — ca să nu mai vorbim de femei — ori erau asigurate prin intermediul acelor instanţe autonome şi intermediare, denunţate şi demontate de Revoluţie: religia şi ierarhia socială („Dumnezeu să-l binecuvînteze pe stăpîn şi familia lui şi să ne ţină pe noi la locul nostru potrivit"), ori prin acele autorităţi autonome, inferioare conducătorilor sau prin comunităţile de sine stătătoare, care stăteau ca un ecran între supus şi împărat sau rege, lăsînd monarhia liberă să reprezinte virtutea şi justiţia. Era un fel de loialitate asemănătoare celei pe care o aveau copiii faţă de părinţi, femeile faţă de bărbaţi, care acţionau „în numele lor". Ca o alternativă, liberalismul clasic al regimurilor din Franţa şi Belgia, după 1830 sau epoca reformistă, de după 1832, în Marea Britanie au evitat problema politicii cetăţenilor, limitînd drepturile politice la cei educaţi sau posesori de proprietăţi.

În ultima parte a secolului al XIX-lea, însă, a devenit din ce în ce mai clar că democratizarea sau cel puţin o politică electorală fără limite erau de neevitat. De asemenea, era clar, cel puţin după 1880, că oriunde i se oferise omului obişnuit o participare politică nominală (cu excepţii foarte rare, femeile erau încă excluse), nu i

[2] Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, vol. I, cap. 5 (Frankfurt, Londra şi Chicago, 1983).

se mai putea cere loialitate absolută și sprijin necondiționat oferit celor mai buni decît ei sau statului, mai ales cînd aparținea unor clase istorice noi și îi lipsea un loc tradițional în sistemul general. A devenit deci acută nevoia de clase conducătoare, care să concureze pentru loialitatea claselor inferioare.

Și, simultan, cum o demonstrează războaiele moderne, interesele de stat depindeau tot mai mult de participarea cetățenilor de rînd. Fie că armatele erau formate din recruți sau voluntari, dorința oamenilor de a se supune era acum o variabilă de luat în considerare în calculele guvernamentale. La fel era și capacitatea lor fizică sau mentală, pe care guvernele au început s-o cerceteze sistematic — ca în cunoscutul studiu despre „Degradarea fizică" în Marea Britanie, după războiul cu burii. Strategii trebuiau să țină cont acum de gradul sacrificiului care putea fi cerut de la civili — de exemplu, britanicii se opuneau, înainte de 1914, reducerii efectivelor Marinei, garanției securității bunurilor alimentare importate, pentru a întări participarea țării la războiul pe uscat. Atitudinile politice ale cetățenilor, mai ales ale muncitorilor, erau de o importanță vitală, ținînd cont și de avîntul luat de mișcările laburiste și socialiste. Evident, democratizarea politică — extinderea votului (pentru bărbați) și crearea unui stat modern bazat pe mobilizarea cetățenilor, nu numai pe influențarea lor — a plasat problema „națiunii" și a sentimentelor cetățeanului față de ceea ce el considera a fi „națiunea", „naționalitatea" sau altă țintă a loialității, în centrul preocupărilor politice.

Pentru conducători problema nu era deci doar aceea de a obține o nouă legitimare, deși în statele noi și aceasta trebuia rezolvată. Identificarea cu un popor sau „națiune", oricum ar fi fost definită, era un mod comod și modern de rezolvare a acestei probleme, iar în statele care insistau asupra suveranității poporului era, prin definiție, chiar singurul mod. Ce putea legitima însă monarhiile sau statele care nu aveau o tradiție în acest sens, ca Grecia, Italia sau Belgia sau a căror existență se rupsese de toate precedentele istorice, ca Imperiul german din 1871? Nevoia de adaptare a apărut chiar și în regimurile de mult stabilite, din trei motive. Între 1789 și 1815 puține dintre ele nu se schimbaseră — chiar și Elveția postnapoleoniană era, din multe puncte de vedere, o entitate politică nouă. Garanții tradiționali ai loialității, ca legitimitate dinastică, ordinea divină, dreptul istoric și continuitatea

guvernării sau coeziunea religioasă erau sever stabiliți. În ultimul rînd, dar nu cel mai puțin important, toate aceste legitimări tradiționale ale autorității statului erau, din 1789, continuu atacate.

Situația este clară mai ales în cazul monarhiei. Necesitatea de a asigura un fundament nou sau — cel puțin — suplimentar, „național" pentru această instituție a fost resimțită chiar în state neamenințate de revoluție — ca Britania lui George al III-lea sau Rusia lui Nicolaie I.[3] Monarhiile au încercat, desigur, să se adapteze.

Cu toate acestea, dacă adaptarea monarhilor la „națiune" este un indicator al măsurii în care instituțiile de guvernare ereditară au trebuit să se adapteze sau să dispară în epoca postrevoluționară, instituția guvernării ereditare însăși, cum s-a dezvoltat ea în Europa secolelor XVI-XVII, nu avea o relație necesară cu națiunea. De fapt, majoritatea monarhilor Europei în 1914 — cînd monarhia era încă aproape universală pe continent — erau susținuți de relații familiale, naționalitatea personală (dacă ei considerau că au una) fiind complet irelevantă pentru funcția lor de conducători ai statului. Prințul Albert, soțul reginei Victoria, îi scria regelui Prusiei ca german, cu sentimentul că Germania era țara lui natală. Totuși, politica pe care a reprezentat-o ferm și fără ambiguitate a fost cea britanică.[4] Corporațiile transnaționale de la sfîrșitul secolului al XX-lea sînt mult mai apte să-și aleagă directorii dintre membrii națiunii unde au luat ființă sau unde își au sediile centrale decît erau statele naționale din secolul al XIX-lea să-și aleagă regi locali. Pe de altă parte, statul postrevoluționar, condus de un rege sau nu, a avut o relație organică, necesară cu „națiunea" — locuitorii teritoriului său fiind considerați o colectivitate, un „popor", datorită atît structurii sale, cît și transformărilor politice care l-au schimbat într-un grup de cetățeni „mobilizați", cu drepturi și îndatoriri politice. Chiar atunci cînd statul nu era confrun-

---

[3] Linda Colley, *The apotheosis of George III: loyalty, royalty and the British nation*, în *Past & Present*, 102, 1984, p. 94-129. Pentru propunerea contelui Uvarov (1832) ca guvernarea țarului să se bazeze nu numai pe principiile autocrației și ortodoxiei, ci și pe „național'nost'" cf. Hugh Seton-Watson, *Nation and States*, Londra, 1977, p. 84.

[4] Cf. *Revolutionsbriefe, 1848: Ungedrucktes aus dem Nachlass König Friedrich Wilhelms IV von Preussen*, Leipzig, 1930.

tat cu o amenințare serioasă a legitimității sau coeziunii sale și cînd nici un fel de forțe subversive nu erau destul de puternice, vechile legături socio-politice degradate impuneau formularea a noi forme de loialitate civică („religia civică", în termenii lui Rousseau), odată ce alte loialități potențiale erau acum capabile de expresie politică. Ce stat se putea considera însă în deplină securitate în perioada revoluțiilor, liberalismului, naționalismului, democratizării și mișcărilor clasei muncitoare? Sociologia care s-a dezvoltat în ultimii 20 de ani ai secolului era, în primul rînd, sociologie politică și problema coeziunii socio-politice a statelor se afla în centrul atenției ei. Dar statele pretindeau o „religie civică" (patriotismul), odată ce ele cereau mai mult decît pasivitate simplă de la cetățenii lor. „Anglia", după cum le-a spus Nelson marinarilor săi înaintea luptei de la Trafalgar, „aștepta ca fiecare om să-și facă datoria".

Și dacă, din întîmplare, un stat nu reușea să-și convertească cetățenii la noua religie înainte ca ei să-i asculte pe evangheliștii rivali, putea să se considere pierdut. Irlanda, cum a înțeles Gladstone, a fost pierdută de Imperiul britanic îndată ce democratizarea votului, în 1884-1885 a demonstrat că totalitatea virtuală a locurilor în parlamentul catolic din insulă ar putea aparține unui partid irlandez (deci naționalist). Regatele Unite s-au menținut totuși pentru că celelalte naționalități au acceptat naționalismul statal al Marii Britanii, care a evoluat spre binele lor în secolul al XVIII-lea și care încă îi uimește pe teoreticienii unui naționalism mai ortodox.[5] Imperiul habsburgic, o combinație de „Irlande", n-a fost atît de norocos. Aici stă marea diferență între ceea ce Robert Musil numea Kakania (de la literele „K" și „K", prescurtări ale cuvintelor germane „imperial și regal") și ceea ce Tom Nairn, imitîndu-l, numește Ukraina (de la inițialele UK, ale Regatelor Unite).

---

[5] Pentru evoluția conștiinței britanice, vezi Raphael Samuel (ed. *Patriotism: The Marking and Unmarking of British National Identity*, 3 vol., Londra, 1989, dar și Linda Colley, *Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830*, în *Past & Present*, 113, noiembrie 1986, p. 97-117 și *Imperial South Wales*, în Gwyn A. Williams, *The Welsh in their History*, Londra și Canberra, 1982, sau Tom Nairn, *The Enchanted Glass: Britain and its Monarchy*, Londra, 1988, partea a II-a.

Un patriotism statal nu este neapărat ineficient — însăşi existenţa şi funcţiile statului modern implică locuitorii respectivului stat în afacerile lui şi, inevitabil, creează un „peisaj" procedural sau instituţional diferit de orice alt cadru de acelaşi tip şi specific pentru vieţile locuitorilor, pe care le şi determină. Simplul fapt că el există doar pentru cîteva decade, mai puţin chiar decît lungimea unei vieţi omeneşti, poate să fie de ajuns pentru a stabili o identificare cel puţin pasivă cu un nou stat naţional. Dacă n-ar fi aşa, ar fi trebuit să ne aşteptăm ca fundamentalismul şiit revoluţionar din Iran să aibă repercusiuni asemănătoare în Irak, ca şi în Libanul divizat, pentru că majoritatea populaţiei musulmane, neaparţinînd grupului kurzilor, care deţine şi majoritatea locurilor sfinte, aparţine aceleiaşi credinţe ca şi iranienii.[6] Totuşi simpla idee a unui stat naţional laic şi suveran în Mesopotamia este chiar mai recentă decît aceea a statului evreu teritorial. Un exemplu extrem de eficacitate potenţială a patriotismului de stat este loialitatea finlandezilor faţă de Imperiul ţarist, pentru o mare parte din secolul al XIX-lea, pînă cînd politica rusificării, după 1880, a produs o reacţie antirusească. În timp ce în Rusia nu găseşti prea uşor monumente ale familiei Romanov, o statuie a ţarului Alexandru al II-lea, liberatorul, încă se află în piaţa cea mai mare din Helsinki.

S-ar putea merge şi mai departe. Ideea originală, popular-revoluţionară de patriotism, se referă mai degrabă la stat decît la naţiune, fiind legată de însuşi poporul suveran, adică de statul care îşi exercita puterea în numele lui. Etnicitatea sau alte elemente ale continuităţii istorice erau nerelevante pentru „naţiune" în acest sens, iar limba conta mai ales din punct de vedere pragmatic. „Patrioţii", în sensul original al cuvîntului, erau opusul celor care credeau în „ţara mea, fie ea bună sau rea", numiţi de Dr. Johnson, ironic, „răzvrătiţi care împiedică funcţionarea normală a guvernului".[7] Revoluţia Franceză, care pare să fi folosit termenul în maniera americanilor şi, mai ales, a revoluţiei olan-

[6] Represiunea a descurajat, fără îndoială, exprimarea unor astfel de simpatii în Irak. Pe de altă parte, succesul temporar al armatelor revoluţionare iraniene invadatoare nu au reuşit să le încurajeze.

[7] Cf. Hugh Cunningham, *The language of patriotism, 1750-1914*, în *History Workshop Journal*, 12, 1981, p. 8-33.

deze din 1783[8], îi considera pe patrioți ca fiind aceia care-și arătau dragostea de țară prin dorința de a o reînnoi și reforma prin revoluție. Acea *patrie* căreia îi erau loiali era opusul uneia existente sau preexistente; ea era națiunea creată prin alegerea politică a membrilor ei care, în acest proces, renunțau la sau își schimbau vechile loialități. Cei 1200 din Gărzile Naționale, veniți din Languedoc, Dauphiné și Provence, la 19 noiembrie 1789, lîngă Valencia, au făcut un jurămînt de credință națiunii, legii și regelui, declarînd că, de atunci înainte, nu mai aparțineau provinciilor sus-numite, ci numai Franței.[9] Cum remarca Lavisse[10], faptul că „națiunea a consimțit ea însăși" a fost contribuția Franței la istoria universală. Conceptul revoluționar al națiunii constituit de opțiunea politică deliberată a cetățenilor potențiali este, desigur, încă păstrat în forma lui pură în Statele Unite, pentru că americanii înșiși vor așa. Nici conceptul francez al „națiunii" ca analog unui plebiscit („un plebiscit de fiecare zi", cum îl numea Renan) nu și-a pierdut caracterul său esențial politic. Naționalitatea franceză însemna cetățenie franceză: etnicitate, istorie, limbă vorbită acasă erau toate nerelevante pentru definiția „națiunii".

Mai mult, națiunea în acest sens — ca grup de cetățeni, ale căror drepturi le confereau un rol important în țară și determinau statul să devină, într-o anumită măsură, „al nostru" — nu era doar un fenomen al regimurilor revoluționare și democratice, deși regimurile antirevoluționare și nedemocratice o recunoșteau destul de greu. De aceea guvernele beligerante au fost atît de mirate în 1914 cînd popoarele lor s-au grăbit să ridice armele, într-un acces de patriotism.[11]

Însuși actul democratizării politicii, al transformării supușilor în cetățeni, tindea să producă o conștiință populistă care, văzută dintr-o anumită lumină, e greu de deosebit de patriotismul

---

[8] J. Godehot, *La Grande Nation: l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789-1799*, Paris, 1956, vol. I, p. 254

[9] *Ibidem*, I, p. 73.

[10] Citat în Pierre Nora (ed.) *Les Lieux de Mémoire II*, în *La Nation*, Paris, 1986, p. 363.

[11] Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918*, Paris, 1969, p. 23; A. Offner, *The working classes, British naval plans and the coming of the Great War*, în *Past & Present*, 107, mai, 1985, pp. 225-226.

naționalist, chiar șovinist. Dacă „țara" este, într-un fel, „a mea", atunci ea este mult preferată celorlalte țări, ale străinilor, mai ales cînd acolo nu sînt asigurate adevăratele drepturi cetățenești. „Englezii născuți-liberi" ai lui E.P. Thompson, acei britanici ai sec. al XVIII-lea, care nu vor fi niciodată sclavi, se considerau mult diferiți de francezi. Aceasta nu însemna că își dovedeau cumva simpatia pentru clasele conducătoare sau pentru guvernele din țara lor, iar acestea puteau foarte bine suspecta loialitatea militanților din clasele inferioare. Pentru ei, bogații și aristocrația, care-i exploatau pe oamenii de rînd, erau mult mai prezenți — și în mod constant — decît cei mai nesuferiți străini. Conștiința de clasă, pe care o dobîndiseră muncitorii din multe țări în ultimii ani dinainte de 1914, implica — nu mai e nevoie s-o amintim — invocarea drepturilor omului și ale cetățeanului și, astfel, un patriotism potențial. Conștiința politică de masă sau conștiința de clasă implicau un concept de „patrie" sau „pămînt strămoșesc", cum o demonstrează istoria iacobinismului, dar și a altor mișcări, ca, de exemplu, chartismul, pentru că mulți chartiști erau atît împotriva celor bogați, cît și a francezilor.

Ceea ce făcea, însă, acest patriotism populist-democratic și iacobin extrem de vulnerabil era condiția subalternă, atît obiectivă, cît și — la clasa muncitoare — subiectivă a acestor mase de cetățeni. În statele în care s-a dezvoltat, agenda politică a patriotismului era stabilită de guverne și de clasele conducătoare. Dezvoltarea conștiinței de clasă și politice printre muncitori i-a învățat să ceară și să-și exercite drepturile politice. Paradoxul tragic a fost aici că tocmai situația care i-a învățat să și le exercite i-a aruncat și în masacrul reciproc din primul război mondial — și asta de bună voie. Dar e semnificativ că guvernele beligerante au apelat la sprijin, în acest război, nu doar pe baza unui patriotism orb, a gloriei și a eroismului, ci printr-o propagandă adresată cetățenilor civili. Toți marii beligeranți au prezentat războiul ca fiind defensiv, ca pe o amenințare din afară a drepturilor civile specifice propriei țări sau zone și au învățat să-și prezinte scopurile (uneori destul de inconsistent) nu numai ca pe încercări de eliminare a acestei amenințări, ci și de transformare socială a țării în interesul cetățenilor mai săraci („case pentru eroi").

Democratizarea putea ajuta astfel la rezolvarea problemei obținerii legitimității de către state în ochii propriilor cetățeni, chiar

dacă aceștia erau nemulțumiți. S-a accentuat, ba chiar s-a putut crea patriotismul. Totuși a avut limite, mai ales în confruntarea cu forțe alternative, mai ușor de mobilizat acum, ce atrăgeau loialitățile pe care numai statul se credea îndreptățit să le primească. Naționalismul scăpat de sub controlul statului era forța cea mai puternică aici. După cum vom vedea, el a crescut și cantitativ și în ce privea revendicările și, în ultima parte a secolului al XIX-lea, formula ambiții ce-l făceau o amenințare crescîndă pentru state. S-a sugerat că însăși modernizarea statelor a stimulat, dacă nu a creat chiar, aceste forțe. Într-adevăr, teorii naționaliste, ca funcții ale modernizării, au devenit foarte proeminente în literatura modernă.[12] Totuși, oricare ar fi fost relația dintre naționalism și modernizarea statelor în sec. al XIX-lea, statul s-a confruntat cu naționalismul ca și cum ar fi fost o forță exterioară lui, distinctă de patriotismul de stat, cu care trebuia să se împace cumva. Putea totuși să devină o foarte puternică achiziție pentru guvern, dacă putea fi integrat patriotismului, pentru a deveni componenta lui emoțională centrală.

Aceasta s-a și întîmplat, de multe ori, prin simpla proiecție a sentimentelor de identificare naturală, existențială cu „patria mică" asupra „patriei mari", observată și la nivel filologic, prin expansiunea sensului unor cuvinte ca: „pays", „paese", „pueblo" sau „patrie" — cuvînt definit de Academia Franceză în termeni încă locali, pe la 1776. „Țara unui francez era zona în care, întîmplător, se născuse".[13] Devenind un „popor", cetățenii unei patrii au ajuns să se considere o comunitate, chiar dacă era una imaginară, și să înceapă să-și caute și să-și găsească apoi lucruri în comun, locuri, practici, personaje, memorii, semne și simboluri. În același timp, moștenirile diferitelor zone — regiuni și localități — care au format „națiunea" se puteau combina într-una comună, astfel încît pînă și vechile conflicte au ajuns să simbolizeze reconcilierea, pe un plan mai înalt și mai amplu. Astfel, Walter Scott a creat Scoția unitară pe teritoriul scăldat în sîngele războinicilor

[12] Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge MA, 1953; Ernest Gellner, *Nation and Nationalism*, Oxford, 1983; John Breuilly, *Reflections on nationalism*, în *Philosophy and Social Sciences*, 15/1 martie 1985, p. 65-75.

[13] J.M. Thompson, *The French Revolution*, Oxford, 1944, p. 121.

din nord și din sud, al regilor și al presbiterienilor și a făcut-o tocmai accentuînd vechile diferențe. Într-un sens mai general, problema teoretică, atît de bine prezentată de Vidal de la Blache în *Tableau de la géographie de la France* în 1903[14] trebuia rezolvată practic pentru fiecare stat național — cum adică „un teritoriu de pe suprafața pămîntului, care nu e nici insulă, nici peninsulă și care nu poate fi considerat, din punct de vedere geografic, o unitate de sine stătătoare, a ajuns o țară separată politic și, în final, un pămînt strămoșesc (*patrie*)", odată ce orice națiune, independent de mărimea ei, a trebuit să-și construiască unitatea pe baza unor diferențe evidente.

Statele și regimurile aveau toate motivele să consolideze, dacă puteau, patriotismul față de stat cu sentimentele și simbolurile unei „comunități imaginare", de oriunde ar fi pornit ele, și să se concentreze asupra lor. Așa cum s-a întîmplat, momentul cînd democratizarea politică a impus necesitatea „educării stăpînilor noștri", „creării italienilor" sau „transformării țăranilor în francezi" și atașării la națiune și la steagul național a fost, de asemenea, momentul cînd sentimentele popular-naționaliste și xenofobe și acelea ale superiorității naționale, predicate de noua pseudoștiință a rasismului, au devenit mai ușor de mobilizat. Perioada dintre 1880 și 1914 a fost perioada celor mai mari migrații în masă cunoscute, în și între state, a imperialismului și a rivalităților internaționale crescînde, soldate cu izbucnirea primului război mondial. Toate acestea au subliniat diferențele între „noi" și „ei". Nici nu există, de altfel, metodă mai bună de a uni grupuri disperate de oameni nemulțumiți decît aceea de a-i uni împotriva străinilor. Nu e nevoie să acceptăm acel *Primat der Innenpolitik* absolut pentru a recunoaște că guvernele aveau un interes considerabil de a mobiliza naționalismul cetățenilor lor. De asemenea, nimic nu stimula mai mult naționalismul, de ambele părți, ca un

[14] A fost scris ca prim volum al operei *Histoire de la France* editată de Ernest Lavisse, un monument al științei pozitiviste și al ideologiei republicane. Vezi și J.Y. Guiomar, *Le Tableau de la géographie de la France*, de Vidal de la Blanche, în Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire II*, p. 569 ff.

conflict internațional. Rolul disputei din 1840 asupra Rinului este clar atît în cazul clișeelor naționaliste franceze, cît și germane.[15]

Desigur, statele foloseau mașinăria, din ce în ce mai puternică, a comunicațiilor cu locuitorii lor pentru a răspîndi imaginea și moștenirea „națiunii" și pentru a introduce atașamentul față de ea, pentru a-i aduce pe toți alături de țară și de steag, adeseori inventînd tradiții sau chiar națiuni în acest scop.[16]

Autorul cărții își amintește că a fost supus unei astfel de invenții politice (fără succes) în Austria, pe cînd se afla în școala primară, prin anii '20. Se încerca, cu disperare, să li se impună copiilor, prin mijlocirea unui nou imn național, că vreo cîteva provincii rămase deoparte, în urma scindării Imperiului habsburgic, formau un tot coerent, demn de dragoste și devoțiune patriotică; sarcina aceasta nu era ușurată de faptul că singurul lucru pe care-l aveau în comun era ceea ce-i făcea pe majoritatea cetățenilor să vrea să se unească cu Germania. „Austria germană", acest imn ciudat, cu viață foarte scurtă, începea cam așa: „Te iubim, pămînt magnific (herliches)..." și continua cu o lecție de geografie, urmărind torentele alpine de la ghețari pînă în valea Dunării și la Viena, terminîndu-se cu afirmația că această nouă Austrie era „patria mea" (*mein Heimatland*).[17]

Guvernele erau conștient și deliberat angajate în această influențare ideologică, dar nu putem să o considerăm o simplă formă de manipulare de sus în jos. Aveau, într-adevăr, mult suc-

---

[15] De partea franceză, a apărut frecvent tema „frontierelor naturale", termen care, contrar mitului istoric, aparține secolului al XIX-lea (Cf. D. Nordmann, *Des Limites d'état aux frontières nationales*, în P. Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire, vol. II*, p. 35-62. De partea germană, campania publică din toamna lui 1840 a produs „izbucnirea naționalismului german modern ca fenomen de masă", recunoscut pentru prima dată de prinți și guverne. Cf. H.U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, 1815-1845/49*, vol. II, München, 1987, p. 399... A produs și un imn cvasinațional.

[16] E.J. Hobsbawm, *Mass-producing traditions: Europe 1848-1914*, în E.J. Hobsbawm și T. Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983, cap. 7; Guy Vincent, *L'Ecole primaire française: Etude sociologique*, Lyons, 1980, cap. 8, „L'École et la nation", esp. p. 188-193.

[17] Imnul a fost înlocuit ulterior de unul mai general dar — odată ce austriecii credeau mai puțin în Austria, accentuîndu-i germanitatea — s-a ajuns la melodia lui Haydn pe care atît imnul habsburgic, cît și „Deutschland über alles" o foloseau.

ces cînd puteau construi pe sentimentele naționaliste deja prezente, neoficiale, de xenofobie sau chiar *șovinism* — cuvîntul însuși, ca și „jingoismul", apare prima dată în music-hall-ul sau vaudeville-ul demagogic[18] — sau, mai degrabă, pe naționalismul claselor sărace și de mijloc. În măsura în care, însă, aceste sentimente nu erau create, ci doar împrumutate și întreținute de guverne, cei care făceau asta deveneau un fel de ucenici vrăjitori. Ei nu mai puteau controla forțele pe care le puseseră în mișcare și, în cazul cel mai rău, deveneau chiar prizonierii lor. Este de neconceput ca guvernul britanic din 1914 sau clasa conducătoare britanică să fi dorit cu adevărat orgia de xenofobie antigermană care a bîntuit țara după declarația de război și care a forțat familia regală să-și schimbe venerabilul nume dinastic de Guelph în acela de Windsor, care suna mai puțin german. Tipul de naționalism apărut spre sfîrșitul secolului al XIX-lea nu se asemăna deloc cu patriotismul, chiar cînd se combina cu acesta. Loialitatea fundamentală nu era către „țară", ci către versiunea particulară a ei: o construcție pur ideologică.

Combinația dintre patriotismul față de stat și naționalismul non-statal era riscantă din punct de vedere politic pentru că primul avea criterii comprehensive, ca în cazul tuturor cetățenilor Republicii Franceze, iar al doilea avea criterii exclusiviste — de exemplu, doar acei cetățeni ai Republicii Franceze care vorbeau franceza sau erau blonzi etc.[19] Costurile potențiale ale unirii celor două erau deci mari acolo unde identificarea cu o naționalitate îi elimina pe cei care refuzau să fie asimilați sau eliminați de către ea. În Europa erau destul de puține state naționale omogene — de exemplu, Portugalia — deși spre sfîrșitul secolului al XIX-lea un mare număr de grupuri, clasificabile potențial drept „naționalități", nu candidau la rolul oficial de „națiune" dominantă și o

[18] Gérard de Puymège, *Le Soldat Chauvin*, în P. Nora, *Les Lieux de Mémoire, II*, p. 51 ff. Șovinii inițiali păreau a fi mîndri de cucerirea Algeriei.

[19] Pentru elementul rasist puternic în dezbaterile asupra naționalismului francez vezi Pierre André Taguieff, *La Force du préjugé: Essai sur le racisme et ses doubles*, Paris, 1987, p. 126-128. Pentru noutatea rasismului social-darwinist, vezi Günter Nagel, *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936). Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialdarwinismus in Frankreich*, Freiburg im Breisgau, 1975.

mulțime de indivizi acceptau asimilarea cu una sau alta dintre naționalitățile dominante și limbile lor de cultură.

Totuși, dacă identificarea statului cu o națiune crea riscul contranaționalismului, simplul proces al modernizării sale accentua și mai mult acest risc pentru că implica omogenizarea și standardizarea populației mai ales prin mijlocirea unei „limbi naționale" scrise. Atît administrarea directă a unui număr mare de cetățeni de către guvernele moderne, cît și dezvoltarea tehnico-economică pretindeau asta pentru că apărea necesitatea alfabetizării și a educației elementare de masă. Se modifică nivelul la care operează guvernul, cît și nevoia lui de contacte *directe* cu cetățenii și asta ridică noi probleme. Educația de masă trebuie, din necesități practice, să se desfășoare în limba populară, în timp ce educația unei elite restrînse poate fi ținută într-o limbă neînțeleasă sau vorbită de majoritatea populației sau, în cazul limbilor clasice ca latina, persana sau chineza, neînțelese de nimeni. Tranzacțiile administrative sau politice la nivel înalt pot fi conduse într-o limbă neînțeleasă de mulțime, așa cum nobilimea ungară folosea, înainte de 1840, latina în parlament sau cum engleza e încă folosită în India, dar o campanie electorală trebuie întotdeauna condusă în limba poporului, dacă votul este democratic. Într-adevăr, economia, tehnologia și politica necesită tot mai mult o limbă *vorbită* în masă — necesitate intensificată de film, radio și televiziune — astfel încît limbile apărute sau funcționînd de la început ca „lingua franca", pentru vorbitori ai unor limbi populare reciproc neînțelese sau ca idiomuri culturale pentru cei educați, sînt folosite tot mai mult ca mijloace de comunicare la nivel național: chineza mandarinilor, bahasa în Indonezia, filipineza.[20]

Dacă alegerea limbii naționale „oficiale" ar fi doar o problemă pragmatică, ar fi foarte simplu. Ar fi ales idiomul cel mai vorbit sau înțeles de cît mai mulți cetățeni, acela care ar ușura comunicarea între ei. Alegerea limbii germane de către Joseph al II-lea

[20] Cf. e.g. asupra filipinezei: *Land of 100 tongues but not a single language*, în *New York Times*, 2 dec. 1987. Pentru generalități, vezi J. Fishman, *The sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society*, în T. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, vol. 12, Haga - Paris, 1974.

pentru imperiul său multinațional a fost, în acest sens, pragmatică, ca și alegerea limbii hindi de către Gandhi pentru viitoarea Indie independentă, deși el însuși vorbea gujarati, și, din 1947, alegerea englezei ca mijloc de comunicare la nivel național, care a fost mai bine acceptată de indieni. În statele multinaționale problema putea fi rezolvată doar teoretic, așa cum au încercat habsburgii, în 1848, să confere limbii de „folosire comună" (*Umgangsprache*) o recunoaștere oficială la nivel administrativ. Cu cît se aflau la un nivel mai localizat și erau mai needucate, adică mai apropiate de viața rurală tradițională, cu atît entitățile geografice erau mai ferite de conflicte lingvistice și teritoriale. Chiar în plin conflict între germanii și cehii din Imperiul habsburgic se putea încă scrie:

> Într-un stat multinațional este de la sine înțeles că pînă și aceia ce nu ocupă vreo poziție oficială sînt nevoiți și obligați să învețe o limbă străină — ne referim aici la comercianți, meșteșugari, muncitori. Țăranii sînt cei mai puțin afectați de această necesitate pentru că viața la țară, separată (*Abgeschlossenheit*) și autosuficientă, care persistă pînă în ziua de azi, le oferă rareori ocazia de a observa proximitatea unor așezări de limbi diferite — mai ales în Boemia și Moravia, unde țăranii ambelor națiuni au statuturi economice și sociale asemănătoare. În astfel de zone, frontiera lingvistică poate să rămînă neschimbată secole de-a rîndul, mai ales din cauză că endogamia și dreptul prioritar al membrilor comunității de a cumpăra proprietăți limitează venirea străinilor în sat. Puținii străini care vin totuși sînt imediat asimilați.[21]

Totuși, limba națională este rareori doar o problemă pragmatică și neutră, cum se vede și din opoziția oamenilor în adoptarea unor limbi noi sau din istoricizarea lor și inventarea unor tradiții pentru ele.[22] Cu atît mai puțin a fost ea o problemă prag-

---

[21] Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen im besonderer Anwendung auf Oesterreich*, Leipzig și Viena, 1918, p. 65. Aceasta este ediția a II-a, revăzută, a cărții *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*, 1902, a autorului austro-marxist, care a fost el însuși fiul unui țăran german din Moravia.

[22] „Multe comunități lingvistice creează și cultivă mituri și genealogii referitoare la originea și dezvoltarea dialectelor standarde ale limbilor lor pentru a micșora importanța componentelor mai noi pe care le conțin. O limbă își capătă istoricitatea prin asocierea cu o mișcare ideologică sau națională importantă sau tradițională" — J. Fishman, *The Sociology of Language*, p. 164.

matică și neutră pentru ideologii naționaliști de după 1830, pînă la sfîrșitul secolului. Pentru ei limba era sufletul națiunii și criteriul de bază al naționalității. Limba ce urma a fi vorbită în școlile din Celje (Cilli), unde se aflau atît germani cît și sloveni nu putea să fie doar o problemă administrativă. Această problemă particulară a bulversat politica Austriei în 1895.[23] Majoritatea guvernelor din țări multilinguale au fost conștiente că problema limbii este una foarte explozivă.

Ceea ce o făcea și mai explozivă era faptul că, în anumite condiții, naționalismul, neidentificat încă cu un stat, devenea *politic*. Statul era mașinăria care trebuia manipulată astfel încît o „naționalitate" să devină o „națiune" sau ca statutul ei, deja existent, să fie apărat de eroziunea sau asimilarea istorică. După cum vom vedea, naționalismul lingvistic se referă mai ales la limba educației publice și folosită oficial. Încă din 1848, polonezii, cehii și slovenii n-au încetat să vorbească despre problemele „oficiale" și „ale școlii".[24] În Țara Galilor s-a tot discutat despre posibilitatea unei educații școlare atît în limba galeză, cît și în engleză sau *numai* în galeză, despre necesitatea folosirii numelor galeze chiar pentru locuri neînființate de galezi, pentru semnele de circulație și străzi, despre fonduri publice pentru crearea unui canal de televiziune galez, despre limba folosită în condițiile locale și în care urmau să fie redactate procesele-verbale, permisele auto, chitanțele pentru plata energiei electrice etc. De asemenea, s-a discutat posibilitatea distribuirii unor formulare bilingve pentru situațiile de mai sus sau a unor formulare separate, fiecare în cîte o limbă sau chiar a unora doar în limba galeză. Așa cum scria un autor naționalist:

> În momentul în care galeza era încă în siguranță, Emrys ap Iwan a considerat necesar ca limba lor să fie încă o dată consfințită drept limba oficială și a educației, dacă voiau ca ea să supraviețuiască.[25]

---

[23] W.A. Macartney, *The Habsburg Empire*, Londra, 1971, p. 661.

[24] P. Burian, *The state language problem in Old Austria*, în *Austrian History Yearbook*, 6-7, 1970, I, p. 87.

[25] Ned Thjomas, *The Welsh Extremist: Welsh Politics, Literature and Society Today*, Talybont, 1973, p. 83.

Statele s-au văzut astfel forțate, într-un fel sau altul, să accepte „principiul naționalității" și simptomele lui, fie că îl puteau folosi în propriul interes sau nu. Cea mai bună modalitate de a încheia acest capitol este să trecem în revistă, pe scurt, evoluția atitudinii statelor la mijlocul secolului al XIX-lea față de problemele națiunii și limbii. Aceasta se poate face urmărind dezbaterile experților — statisiticieni guvernamentali — care au încercat să coordoneze și să aducă la o formă standard recensămintele periodice — mijloace de documentare folosite de toate statele moderne sau „dezvoltate". La primul congres internațional de statistică s-a pus întrebarea dacă trebuie introdusă în chestionare problema „limbii vorbite" și ce legătură ar fi între ea și națiune sau naționalitate. Discuția a fost inițiată, cum era de așteptat, de belgianul Quetelet, fondatorul statisticii sociale, dar și membru al unui stat unde relația dintre francezi și flamanzi era o problemă politică actuală. Congresul din 1860 a decis introducerea unei întrebări opționale despre limbă în recensăminte, fiecare stat decizînd dacă ea avea sau nu o semnificație „națională". Congresul din 1873 a recomandat, totuși, ca o astfel de întrebare să fie introdusă în toate recensămintele.

Punctul de vedere inițial al specialiștilor era că „naționalitatea" unui individ nu trebuia stabilită pe baza recensămintelor decît în sensul pe care francezii îl dădeau cuvîntului — acela de cetățenie. În acest sens, însă, limba era nerelevantă pentru „naționalitate", deși, în practică, asta însemna, pur și simplu, că francezii, și toți cei care acceptaseră definiția respectivă, ca maghiarii, de exemplu, acceptau o singură limbă în interiorul granițelor lor. Francezii negau existența celorlalți; maghiarii, care nu puteau proceda la fel, odată ce nici măcar jumătate din locuitorii regatului lor nu vorbeau maghiara, s-au văzut obligați să-i considere pe ceilalți, din punct de vedere juridic, drept „maghiari care nu vorbesc limba maghiară"[26], cum și grecii îi descriau pe locuitorii părților macedonene anexate drept „greci slavofoni". Pe scurt, această definiție nonlingvistică a națiunii ascundea, de fapt, un adevărat monopol lingvistic.

[26] K. Renner, *Staat und Nation*, p. 13.

Naționalitatea era, evident, prea complexă pentru a fi definită doar lingvistic. Statisticienii Imperiului habsburgic, avînd mai multă experiență în domeniu decît oricare alții, considerau că a) ea era un atribut al comunităților, nu al indivizilor și b) cerea un studiu al „situației, demarcațiilor și ale condițiilor climaterice, dar și studii antropologice și etnografice ale caracteristicilor fizice și intelectuale, externe și interne ale oamenilor, ale obiceiurilor, ale moravurilor etc.".[27] Dr. Glatter, fost director al Institutului de Statistică din Viena, a mers chiar mai departe și, în stilul specific sec. al XIX-lea, a decis că nu limba, ci „rasa" hotăra naționalitatea.

Totuși, naționalitatea era o problemă politică mult prea importantă pentru ca recensămintele să nu o ia în considerație. Ea avea, desigur, și o legătură cu limba vorbită, chiar dacă ne-am referi numai la faptul că limba începuse să joace un rol semnificativ în conflictele teritoriale internaționale — cum ar fi cazul Schleswig-Holstein, între danezi și germani[28] — chiar dacă, înaintea sec. al XIX-lea, argumentele lingvistice nu fuseseră folosite în sprijinul pretențiilor teritoriale.[29] În 1842, *Revue des Deux Mondes* observase deja că „adevăratele frontiere nu erau determinate de munți și rîuri, ci mai degrabă de limbă, obiceiuri, moravuri, amintiri, tot ceea ce distinge o națiune de alta", un argument folosit pentru a explica de ce Franța n-ar trebui să ridice pretenții asupra frontierei trasate de Rin; tot astfel, argumentul că „idiomul folosit la Nisa avea o asemănare destul de vagă cu italiana" i-a oferit lui Cavour o scuză oficială de a ceda acea parte a regatului Savoia lui Napoleon III.[30] Acum este un fapt bine stabilit că limba a devenit un factor important în diplomația internațională; în politica internă a anumitor state ea era importantă și mai înainte. Așa cum s-a remarcat la congresul

[27] Emil Brix, *Die Umgangsprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen*, 1880-1910, Viena-Köln-Graz, 1982, p. 76. Relatarea dezbaterilor statistice prezentate aici a fost făcută pe baza acestei lucrări.

[28] Cf. Sarah Wambaugh, *A Monograph on Plebiscites, With a Collection of Official Documents*, Carnegie Endowment for Peace, New York, 1920, p. 138.

[29] Nordmann, în P. Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, vol. II, p. 52.

[30] *Ibidem*, p. 55-56.

de la Petersburg, limba era singurul aspect al naționalității care putea fi, cel puțin, studiat statistic.[31]

Acceptînd limba ca pe un indicator al naționalității, congresul a creat un punct de vedere administrativ asupra problemei, urmînd, în același timp, și argumentele unui statistician german, publicate între 1866 și 1869, că limba era singurul indicator autentic al naționalității.[32] Acesta era punctul de vedere asupra naționalității susținut de intelectualii și naționaliștii germani în momentul în care nu exista un stat unic național german și comunități vorbind dialecte germane se găseau răspîndite prin toată Europa, membrii lor educați folosind germana literară în scris și citit. Această situație nu impunea cu necesitate crearea unui stat unic național, care să-i cuprindă pe toți acești germani — pretenția ar fi fost complet nerealistă.[33] În versiunea pur filologică a lui Böckh, nici nu e foarte clar cîtă conștiință a comunității și cultură comună implica starea respectivă de lucruri. După cum am văzut, el îi includea printre vorbitorii de limbă germană pe cei ce foloseau dialectul idiș, acel dialect german medieval transformat în limba universală a tuturor evreilor din est. Totuși, pretențiile teritoriale deveniseră acum posibile pe baza legăturilor lingvistice — campania germană din 1840 respinsese pretențiile franceze de modificare a graniței Rinului tocmai pe această bază — și, oricare ar fi fost implicațiile limbilor vorbite, ele nu mai puteau fi trecute cu vederea de politicieni.

Dar ce anume trebuia înregistrat din acest punct de vedere? Aparenta analogie, în recensămînt, a limbii cu locul natal, vîrsta sau starea civilă nu mai funcționa. Limba implica o alegere politică. Ficker, statisticianul austriac, a respins, ca om de știință, alegerea limbii din viața publică pentru că ea putea fi impusă indivizilor de către stat sau partide, deși aceasta era complet

---

[31] Brix, *Die Umgangsprachen*, p. 90.

[32] Richard Böckh, *Die statistiche Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalitat*, în *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 4, 1866, p. 259-402; *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europaischen Staaten*, Berlin, 1869.

[33] Pînă și Hitler făcea distincția între germanii din Reich și „naționalii germani" (*Volksdeutsche*) locuind în afara frontierelor, dar cărora li se putea oferi șansa de a se întoarce „acasă" la Reich.

acceptată de colegii săi francezi sau unguri. Pentru același motiv, el a respins și limba din biserică și de la școală. Totuși, statisticienii habsburgi, în spiritul liberalismului din sec. al XIX-lea, au încercat să creeze un loc special pentru fluxul și schimbarea lingvistică și pentru asimilarea lingvistică cerînd cetățenilor să-și noteze nu acea *Muttersprache* (în sensul literal), limba învățată de la mamele lor, ci limba vorbită în familie, care putea fi uneori diferită.[34]

Nimeni nu era mulțumit de această echivalare a limbii cu naționalitatea. Naționaliștii nu erau de acord ca indivizii să fie obligați să-și aleagă naționalitatea în funcție de limba vorbită acasă. Guvernele — desigur, cel habsburgic — recunoșteau aici un punct extrem de fierbinte. În același timp, ele au subestimat forța acestui punct fierbinte. Habsburgii au încercat să eludeze problema lingvistică pînă cînd pretențiile naționale, vizibil răscolite în anii 1860, s-ar fi liniștit. Ei ar fi vrut să facă un recensămînt în 1880. Ceea ce nimeni nu înțelesese, însă, era faptul că însăși întrebarea pusă va genera naționalismul lingvistic. Fiecare recensămînt avea să se transforme într-un teren de luptă pentru diferitele naționalități, și încercările autorităților de a împăca părțile adverse nu puteau decît să eșueze. Recensămintele s-au dovedit importante, pînă la urmă, doar pentru cercetătorii dezinteresați, ca cele din Austria și Belgia, în 1910, atît de valoroase pentru istorici. De fapt, cerînd informații referitoare la limba vorbită, recensămintele au forțat, pentru prima dată, pe toată lumea să-și aleagă nu numai naționalitatea, ci și naționalitatea lingvistică.[35] Cerințele administrației statului modern au favorizat și ele apariția naționalismului, ale cărui transformări le vom urmări în continuare.

[34] Brix, *Die Umgangsprachen*, p. 94.

[35] *Ibidem*, pag. 114.

Capitolul 4

Transformările naționalismului, 1870-1918

> Odată cu atingerea unui anumit grad de dezvoltare în Europa, comunitățile lingvistice și culturale, maturizate în tăcere, de-a lungul secolelor, se ridică din existența lor pasivă ca popoare (*passiver Volkheit*). Ele devin conștiente de forța și destinul lor istoric, cer control asupra statului, ca cel mai înalt instrument al puterii, și luptă pentru autodeterminare politică. Ideea politică a națiunii și această nouă conștiință au apărut mai ales din 1789, anul Revoluției Franceze.[1]

La 200 de ani după Revoluția Franceză, nici un istoric serios și, sper, nici unul dintre cititorii capitolelor anterioare ale acestei cărți nu vor mai considera aceste afirmații, citate mai sus, altceva decît exerciții de mitologie programatică. Totuși, citatul pare reprezentativ pentru „principiul naționalității", care a răvășit politica internațională a Europei după 1830, creînd un număr de state noi. Acestea corespundeau, într-o oarecare măsură, primei jumătăți din formularea lui Mazzini — „pentru fiecare națiune un stat", dar nu și celei de a doua jumătăți — „un singur stat pentru întreaga națiune".[2] Citatul sus-amintit este reprezentativ în cinci moduri: el accentuează comunitatea lingvistică și culturală, invenție a secolului al XIX-lea[3], accentuează naționalismul care aspiră să formeze sau să cucerească state mai degrabă decît „națiuni" ale statelor deja existente, este istoric și are un simț al misiunii istorice, pretinde paternitatea evenimentelor din 1789 și,

---

[1] K. Renner, *Staat und Nation*, p. 89.

[2] *Ibidem*, p. 9.

[3] Cf. Th. Schieder, *Typologie und Erscheinungsformen des Nation-alstaats*, în H.A. Winkler (ed.), *Nationalismus* (Königstein im Taunus), 1985, p. 128.

nu în ultimul rînd, este reprezentativ în ambiguitatea terminologică și retorica lui.

Deși citatul pare, la prima vedere, scris de Mazzini însuși, el a fost scris la 70 de ani după revoluțiile din 1830 de către un socialist marxist din Moravia, într-o carte despre problemele specifice ale Imperiului habsburgic. Pe scurt, el ar putea fi confundat cu „principiul naționalității" care a transformat harta politică a Europei între 1830-1870, dar aparține, de fapt, unei faze mai tîrzii, diferite, a mișcărilor naționaliste din istoria Europei.

Naționalismul din anii 1880-1914 era diferit de faza lui Mazzini în trei puncte diferite. În primul rînd, el a abandonat „principiul originilor" care, așa cum am văzut, era central pentru naționalismul perioadei liberale. De aici se deduce ideea că orice grup de oameni, considerîndu-se o „națiune", puteau să ceară drepturi la autodeterminare, ceea ce, în ultimă analiză, însemna dreptul la un stat suveran, independent pe teritoriul lor. În al doilea rînd, ca o consecință a creșterii numărului de națiuni potențiale „neistorice", etnicitatea și limba au devenit criteriile de bază, decisive ale națiunilor potențiale. Există însă și o a treia schimbare, care nu a afectat atît de mult mișcările naționale nonstatale, devenite din ce în ce mai numeroase și mai ambițioase, ci sentimentele naționale din cadrul statelor naționale deja existente — o trecere bruscă spre drepturile politice la națiune și steag, pentru care termenul „naționalism" a și fost inventat în ultimele decade ale secolului al XIX-lea. Citatul din cartea lui Renner le reprezintă pe primele două, dar (avînd o poziție de stînga) nu și pe a treia.

Există trei motive pentru care nu se recunoaște prea des cît de tîrziu a devenit dominant criteriul etnolingvistic în definirea națiunii. Mai întîi, cele două mari mișcări naționale nonstatale din prima jumătate a secolului al XIX-lea se bazau pe comunități de persoane educate, unite în cadrul unor granițe politice și geografice, de folosirea aceleiași limbi și de o cultură unitară. Pentru germani și italieni, limba lor națională nu era doar un mijloc administrativ sau de comunicare în masă, cum era franceza în Franța, după ordonanța de la Villers-Cotterets, din 1539, și nici un simplu mijloc revoluționar în slujba adevărurilor libertății, științei și progresului, asigurînd permanența egalității între cetățeni și prevenind reîntoarcerea vechii ierarhii, cum era pentru

iacobini.[4] Limba era mai mult decît un vehicul al unei distinse literaturi și al unei expresii intelectuale universale, ea era singurul lucru ce îi făcea să fie germani sau italieni și purta o încărcătură mult mai mare de identitate națională decît, să zicem, engleza. Totuși, dacă pentru germanii și italienii liberali din clasa de mijloc limba se dovedea a fi argumentul principal pentru crearea unui stat național unificat, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, lucrurile nu stăteau la fel și în alte părți. Pretențiile politice de independență ale Poloniei și Belgiei nu se bazau pe limba vorbită și nici ale diferitelor popoare balcanice revoltate împotriva Imperiului otoman, care au dat naștere la cîteva state independente. Nici mișcarea irlandeză din Marea Britanie nu avea limba ca argument central. Pe de altă parte, acolo unde mișcările lingvistice aveau deja o bază politică semnificativă, ca în Cehia, autodeterminarea națională (opusă simplei recunoașteri culturale) nu era încă un punct în litigiu, iar stabilirea unui stat separat nu intra în calcul.

Totuși, de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea (și mai ales sub influență germană) Europa a început să fie bîntuită de pasiunea romantică a redescoperirii acelei țărănimi pure, simple, necorupte, a folclorului popular și, în consecință, a limbii comune. În timp ce această renaștere culturală a stat la baza multor mișcări naționaliste, fiind considerată ca o primă fază (A) a dezvoltării lor, Hroch susține că ea nu a fost, în nici un chip, o mișcare politică și nici nu a implicat existența aspirațiilor sau a programelor politice. De multe ori, descoperirea tradiției populare și transformarea ei în „tradiție națională" a vreunui popor rural, uitat de istorie, a fost

---

[4] „Toți membrii poporului suveran pot să ocupe orice fel de post public; e de dorit ca ei să le ocupe prin rotație, înainte de a se întoarce la ocupațiile lor mecanice sau agricole. Această stare de lucruri ne oferă următoarea alternativă; dacă aceste posturi sînt ocupate de oameni incapabili de a se exprima în scris sau oral în limba națională, cum pot fi păstrate drepturile cetățenilor prin intermediul unor texte cu greșeli de termeni, cu idei imprecise — într-un cuvînt, cu toate semnele ignoranței? Dacă, pe de altă parte, ignoranța ar trebui să excludă oamenii de la aceste posturi publice, am vedea, în curînd, aristocrația renăscută, vorbind cu insolență în acel *patois* neînțeles de „clasele inferioare" (*les petits gens*). Societatea ar fi din nou infectată de persoane *comme il faut*. Între două clase separate se va stabili neapărat o ierarhie. Astfel, necunoașterea limbii ar periclita avutul comun și ar distruge egalitatea". (Din Raportul abatelui Grégoire, citat în Fernand Brunot, *Istoria limbii franceze*, Paris, 1930-48, vol. IX, p. 207-208).

opera vreunui entuziast (străin) din clasa conducătoare sau din elite, ca în cazul germanilor în Țările Baltice sau al suedezilor în Finlanda. Societatea Literară Finlandeză a fost fondată în 1831 de către suedezi, registrele se țineau în limba suedeză și toate scrierile marelui ideolog finlandez al naționalismului cultural, Snellman, par să fi fost în suedeză.[5] Nimeni nu poate nega larga răspîndire a mișcărilor de renaștere lingvistică și culturală din Europa între anii 1780-1840, dar nu trebuie să confundăm faza A, cum o numea Hroch, cu faza B, cînd apar grupuri de activiști politici în favoarea „ideii naționale" și cu atît mai puțin, cu faza C, cînd se poate conta pe sprijinul maselor pentru „ideea națională". După cum se vede în cazul Insulelor Britanice, nu există nici o legătură între renașterea culturală și mișcările politice naționaliste, iar acestea, la rîndul lor, pot avea destul de puține în comun cu renașterea culturală. Societatea folclorică (1878) și revalorificarea cîntecului popular în Anglia nu erau cu nimic mai naționaliste decît societatea „Gypsy Lore".

Al treilea motiv se referă mai degrabă la identificarea etnică decît la cea lingvistică. El constă în absența — pînă spre sfîrșitul secolului — a unor teorii influente de identificare genetică a națiunii. Ne vom întoarce la această idee mai tîrziu. Importanța crescîndă a problemei naționale în cei 40 de ani dinaintea lui 1914 nu poate fi măsurată prin intensificarea ei în cadrul imperiilor multinaționale ca Austro-Ungaria și Turcia. Ea devenise o problemă importantă de politică internă pentru majoritatea statelor europene. Nici în Regatele Unite ea nu se mai limita la problema irlandeză, chiar dacă naționalismul irlandez se dezvolta în continuare — numărul ziarelor „naționale" sau „naționaliste" a crescut de la 1 în 1871 la 13 în 1881 și la 33 în 1891[6] — devenind exploziv în politica britanică a vremii. Adeseori se uită, totuși, că, tot în această perioadă, au fost recunoscute oficial interesele naționale ale galezilor (*The Welsh Sunday Closing Act*, din 1881, a fost considerat primul document parlamentar galez)[7], iar Scoția a obținut o oarecare autonomie în problemele interne, reprezentare

[5] E. Juttikala, K. Pirinen, *A History of Finland*, Helsinki, 1975, p. 176.

[6] Datorez aceste informații, extrase din presa vremii, cercetărilor nepublicate ale lui Mary Lou Legg, de la Birkbeck College.

[7] Vezi Raportul comisiei numite să cerceteze întocmirea sus-amintitului „Sunday Closing (Wales) Act, 1881", (*Parlamentary Papers H.o.C.*, vol. XL/1890); K.O. Morgan, *Wales, Rebirth of a Nation 1880-1980*, Oxford, 1982, p. 36.

în guvern și, conform așa-numitei „formule Goschen", garanția unei părți din cheltuielile publice ale Regatelor Unite. Naționalismul intern putea, de asemenea, ca în Franța, Italia și Germania, să ia termenul de „naționalism" în această perioadă, sau a xenofobiei politice, care și-a găsit expresia cea mai deplorabilă, dar nu singura, în antisemitism. Faptul că un stat relativ liniștit, ca Suedia, a fost zguduit, în această perioadă, de secesiunea națională a Norvegiei (1907), care pînă în 1890 nu fusese propusă de nimeni, e cel puțin la fel de semnificativ ca și agitațiile naționaliste rivale care au paralizat politica habsburgică.

Tot în această perioadă mișcările naționaliste încep să se înmulțească în zone unde nici nu fuseseră cunoscute înainte, printre popoare de care se interesaseră, pînă atunci, doar folcloriștii și, pentru prima dată, în alte părți decît în Occident. Nu e foarte clar în ce măsură pot fi considerate noile mișcări antiimperialiste drept naționaliste, deși nu se poate nega influența ideologiei naționaliste occidentale asupra reprezentanților lor, cum e cazul influenței irlandeze asupra naționalismului indian. Chiar dacă ne limităm la Europa și la împrejurimile ei, găsim în 1914 o mulțime de mișcări care nu existaseră în 1870 — printre armeni, georgieni, lituanieni și alte popoare baltice, printre evrei (sioniști sau nu), printre macedoneni și albanezi, în Balcani, ruteni și croați, în Imperiul habsburgic (naționalismul croat nu trebuie confundat cu sprijinul anterior acordat de croați naționalismului iugoslav sau iliric), printre basci și catalani, galezi, flamanzi — foarte radicali în Belgia — dar și forme neașteptate de naționalism local — în Sardinia, de exemplu. În Imperiul otoman apar primele semne de naționalism arab.

Așa cum am sugerat deja, majoritatea acestor mișcări puneau accent pe elementul etnic sau lingvistic, adeseori nou. Înainte de fondarea Ligii Gaelice (1893), care n-a avut, inițial, scopuri politice, mișcarea națională irlandeză nu ridicase problema limbii irlandeze. Nu apărea nici la O'Connell — deși acesta era un kerry, vorbitor al dialectului gaelic — și la partizanii ruperii unității dintre Marea Britanie și Irlanda, nici în programul fenienilor. Pînă în 1900, nu a existat nici o încercare serioasă de a crea o limbă irlandeză unitară din complexul de dialecte existente. Naționalismul finlandez era legat de obținerea autonomiei față de țar și liberalii finlandezi de după 1848 se considerau reprezentanții unei singure națiuni bilingve. Naționalismul finlandez a devenit

esențial lingvistic abia după 1860 (cînd un act imperial a îmbunătățit situația limbii finlandeze față de suedeză), dar, pînă în 1880, problema lingvistică a fost pusă mai mult în interior, ca luptă de clasă între finlandezii din clasele inferioare și minoritatea suedeză a clasei superioare, între „Fennomen", care susțineau națiunea unică, vorbitoare de finlandeză, și „Svecomen", care considerau că țara e formată din două națiuni și are două limbi. Abia după 1880, cînd țarismul și-a început politica de rusificare, au început și luptele pentru autonomie, limbă și cultură să coincidă.[8]

La fel, mișcarea catalană, conservatoare, nu poate fi considerată o mișcare cultural-lingvistică înainte de 1850, festivalul jocurilor florale, analog galezului Eisteddfodau, fiind reluat abia după 1859. Limba însăși n-a fost adusă la forma ei literară decît în secolul al XX-lea[9], iar regionalismul catalan n-a fost preocupat de problema lingvistică înainte de 1880[10]. Dezvoltarea naționalismului basc a întîrziat cu vreo 30 de ani față de mișcarea catalană deși trecerea ideologică a autonomismului basc de la apărarea privilegiilor feudale la argumentul rasial-lingvistic a fost bruscă. În 1894, la mai puțin de 20 de ani după terminarea celui de al II-lea război carlist, Sabino Arana a pus bazele Partidului Național Basc, inventînd și numele basc al țării („Euskadi"), care nu existase pînă atunci.[11]

La celălalt capăt al Europei, mișcările naționale ale popoarelor baltice abia trecuseră de primele lor faze (culturale) în ultima parte a secolului. În îndepărtații Balcani, unde problema macedoneană se ridicase sîngeros după 1870, ideea că diferitele naționalități locuitoare pe aceste meleaguri ar trebui diferențiate prin *limbile* lor a fost printre ultimele apărute în state ca Serbia, Grecia, Bulgaria sau la Sublima Poartă.[12] Locuitorii Macedoniei se

---

[8] Juttikala și Pirinen, *A History of Finland*, p. 176-186.

[9] Carles Riba, *Cent anys de defensa illustració de l'idioma a Catalunya*, în *L'Avenç*, 71, mai 1984, p. 54-62. Acesta este textul unui curs ținut în 1939.

[10] Francesc Vallverdú, *El català al segle XIX*, în *L'Avenç*, 27, mai 1980, p. 30-36.

[11] H.J. Puhle, *Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext*, în H.A. Winkler (ed.), *Nationalismus in der Welt von Heute*, Göttingen, 1982, p. 61.

[12] Carnegie Endowment for International Peace: Raport al comisiei internaționale de cercetare a cauzelor și desfășurării războaielor balcanice, Washington, 1914, p. 27.

deosebeau prin religia lor; pretențiile asupra unor anumite teritorii se bazau pe istoria lor antică și medievală, pe argumente etnografice despre obiceiuri și practici rituale comune. Macedonia n-a devenit un cîmp de luptă al filologilor slavi decît în secolul al XX-lea, cînd grecii, care nu puteau concura pe acest teren, au găsit un termen compensatoriu în susținerea unei etnicități imaginare.

În același timp — aproximativ în a doua jumătate a secolului — naționalismul etnic a fost mult susținut, în practică, de migrațiile masive ale populației și, în teorie, de transformarea conceptului central al științelor sociale din secolul al XIX-lea — termenul de „rasă". Pe de altă parte, vechea împărțire a umanității în cîteva „rase", în funcție de culoarea pielii, s-a complicat acum printr-un set de distincții separîndu-i pe cei cu piele albă în „arieni" și „semiți", iar pe „arieni" în nordici, mediteraneeni și popoare alpine. Pe de altă parte, evoluționismul darwinist, completat ulterior de ceea ce a devenit cunoscut sub numele de genetică, a oferit rasismului un set puternic de „motive științifice" pentru a-i îndepărta sau chiar a-i ucide pe străini. Dar toate acestea au avut loc relativ tîrziu. Antisemitismul n-a devenit „rasial" (ca o distincție de religios-cultural) înainte de 1880; profeții importanți ai rasismului german și francez (Vacher de Lapouge, Houston Stewart Chamberlain) apar prin 1890, iar nordicii nu se implică în discursul rasist sau în orice alt fel de discurs înainte de 1900.[13]

Legăturile dintre rasism și naționalism sînt evidente. „Rasa" și limba erau ușor de confundat, ca în cazul arienilor și semiților, spre indignarea savanților pedanți ca Max Muller, care a subliniat că „rasa", un concept genetic, nu putea fi dedusă din limbă, care nu era moștenită. Există o analogie evidentă între insistența rasiștilor asupra importanței purității rasiale și a eliminării amestecurilor și insistența majorității formelor de naționalism lingvistic asupra necesității purificării limbii naționale de elemente străine. În secolul al XIX-lea, englezii erau o excepție cînd se

[13] J. Romein, *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900*, Middletown 1978, p. 108. Denumirea de rasă „nordică" apare pentru prima dată în 1898, într-o lucrare de antropologie. Termenul pare să-i fi aparținut lui J. Deniker, în *Races et peuples de la terre*, Paris, 1900, dar a fost preluat de rasiști, cărora li s-a părut potrivit pentru a descrie rasa de oameni blonzi și înalți pe care ei îi considerau superiori.

lăudau cu originea lor hibridă (britoni, anglo-saxoni, scandinavi, normanzi, scoțieni, irlandezi etc.) și cu amestecul filologic al limbilor lor. Totuși, ce a unit „rasa" și „națiunea" mai mult a fost folosuirea lor ca sinonime virtuale, vorbindu-se în general despre „caracterul rasial/ național", cum era moda vremii. Astfel, înainte de „Antanta Cordială" anglo-franceză din 1904, un scriitor francez a observat că înțelegerea perfectă între cele două țări era imposibilă datorită „ostilității ereditare" dintre cele două rase.[14] Naționalismul lingvistic și cel etnic se susțineau astfel unul pe altul.

N-ar trebui să ne surprindă că naționalismul a cîștigat teren atît de repede între 1870 și 1914. El s-a datorat atît schimbărilor social-politice cît și unei situații internaționale ce oferea destule ocazii de manifestare a ostilității față de străini. Din punct de vedere social, au existat trei situații favorabile dezvoltării unor noi forme de comunități, reale sau imaginare, ca naționalități: rezistența grupurilor tradiționale era amenințată de asaltul modernității, clasele noi și netradiționale se dezvoltau rapid în societățile urbane ale țărilor dezvoltate și migrațiile masive, fără precedent, distribuiau o diasporă numeroasă pe tot globul, în care fiecare grup era străin atît față de localnici, cît și față de alte grupuri migratoare, nici unii dintre ei nesupunîndu-se convențiilor și obiceiurilor coexistenței pașnice. Însăși schimbarea curentă a situațiilor în această perioadă ar fi de ajuns ca să explice de ce s-au înmulțit ocaziile de disensiuni între grupuri, chiar dacă ar fi să nu mai ținem cont de spaimele generate de „Marea Criză", care zguduiau atît de des viețile celor săraci, instabili economic. Pentru apariția naționalismului în politică nu era nevoie decît de existența unui grup de oameni care se considerau, să zicem, cetățeni ai Ruritaniei sau erau astfel considerați de alții și care erau gata să accepte ideea că nemulțumirile lor se datorau tratamentului incorect al celor din Ruritania de către sau în comparație cu alte naționalități sau de către un stat străin ori o clasă conducătoare. Oricum, în 1914, se putea observa că popoarele europene nereceptive încă la apelurile naționaliste erau privite cu surpriză, deși asta nu însemna obligativitatea aderării la un program naționalist. Cetățenii americani provenind din imigranți nu pretindeau concesii lingvistice sau de altă natură de la guvernul federal, dar

[14] Jean Finot, *Race Prejudice*, Londra, 1906, p. V-VI.

fiecare politician știa că trebuie să se adreseze irlandezilor într-un fel, polonezilor în alt fel etc.

După cum am văzut, marile schimbări politice care au determinat transformarea unei receptivități potențiale față de problema națională într-o receptare autentică a ei, au fost democratizarea într-un număr din ce în ce mai mare de state și crearea statului modern administrativ, capabil să folosească resursele cetățenilor, dar și să-i influențeze. Politica de masă ne ajută să reformulăm problema sprijinului popular acordat naționalismului. Ceea ce trebuie să aflăm este ce însemnau lozincile naționale în politica vremii, dacă aveau același sens pentru toate clasele sociale, cum s-au schimbat ele și în ce condiții se puteau combina sau erau incompatibile cu alte lozinci, capabile să mobilizeze cetățenii, cum predominau sau nu asupra acestora.

Identificarea națiunii cu limba ne ajută să răspundem la astfel de întrebări, odată ce naționalismul lingvistic cere, în mod esențial, controlul statului sau, cel puțin, recunoașterea oficială a limbii. Aceasta nu este la fel de importantă pentru toate clasele sau grupurile din cadrul unui stat sau naționalitate și nici pentru fiecare stat în parte. Probleme ca puterea, statul, politica și ideologia se află în centrul naționalismului, și nu comunicarea sau chiar cultura. Dacă acestea ar fi fost în centrul atenției, mișcarea naționalistă evreiască (sionistă) n-ar fi ales ebraica modernă, pe care nimeni pînă atunci nu o vorbise, cu o pronunție diferită de aceea folosită în sinagogile europene. Ei au respins dialectul idiș vorbit de 95% din evreii ashkenaze din estul Europei, chiar de cei emigrați în Vest, adică majoritatea evreilor din lume. Se spune că în jurul anului 1935, datorită distinsei și variatei literaturi scrise pentru cei zece milioane de vorbitori, dialectul devenise printre cele mai importante ale literaturii vremii.[15] De asemenea, dacă ar fi contat, în primul rînd, limba și cultura, mișcarea națională irlandeză nu s-ar fi lansat, după 1900, în campania de reconvertire a irlandezei într-o limbă pe care mulți n-o mai înțelegeau și pe care înșiși aceia care o predau poporului abia începuseră s-o învețe — destul de incomplet.[16]

---

[15] Lewis Glinert, *Viewpoint: the recovery of Hebrew*, în *Times Literary Supplement*, 17, iunie 1983, p. 634.

[16] Cf. Declan Kiberd, *Synge and the Irish Language*, Londra, 1979, p. 223.

Pe de altă parte, cum o arată exemplul dialectului idiș sau al epocii de aur a literaturilor dialectale, secolul al XIX-lea confirmă că existența unui idiom vorbit sau chiar scris nu e de ajuns pentru a genera naționalismul lingvistic. Astfel de dialecte sau literaturi pot fi considerate doar ca auxiliare, și nu ca niște concurente autentice pentru o limbă mare de cultură. Elementul politico-ideologic este evident în procesul construcției lingvistice, care se poate întinde de la o simplă „corectare" și standardizare a unei limbi de cultură deja existente pînă la formarea unei astfel de limbi dintr-un complex de dialecte și la reînvierea unei limbi moarte sau pe cale de dispariție, care se aseamănă mai mult cu inventarea unei limbi noi. Contrar mitului naționalist, limba unui popor nu este baza conștiinței naționale ci, după cum spunea Einar Haugen, un „artefact cultural".[17] Dezvoltarea limbii indiene moderne comune ilustrează foarte clar cele de mai sus.

Influența deliberată a sanscritei asupra bengalezei literare, apărută în secolul al XIX-lea ca limbă de cultură, nu numai că a separat populația cultă de masele largi, dar a și creat o influență hinduistă asupra culturii bengali, îndepărtîndu-i și pe musulmanii bengalezi. Reacția a fost încercarea de purificare a limbii din Bangladesh (Bengaluk estic) de orice influență sanscrită. Și mai instructivă este încercarea lui Gandhi de a dezvolta și menține o singură limbă hindi, bazată pe unitatea mișcării naționale, adică de a preveni variantele limbajului comun din nordul Indiei să se îndepărteze prea mult și de a crea o alternativă națională limbii engleze. Totuși, campionilor ecumenismului li s-a opus un grup puternic prohinduist și antimusulman (antiurdu), care, în 1930, a obținut controlul organizației formate de Congresul Național pentru propagarea limbii, aceasta ducînd la demisia din organizație a lui Gandhi, Nehru și a altor conducători ai Congresului. În 1942, Gandhi s-a întors la proiectul creării unei „limbi hindi extinse", dar fără succes. Organizația Hindi Sahitya Samuelan — HSS — crease între timp o limbă hindi standard, conform punctului pro-

[17] Einar Haugen, *Language Conflicts and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*, Haga 1966; de același autor, *The Scandinavian languages as cultural artifacts*, în Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotindra Das Gupta (ed.), *Language Problems of Developing Nations*, New York-Londra-Sydney-Toronto, 1968, p. 267-284.

priu de vedere, construise centre de examinare pentru susținerea diplomelor de liceu și facultate în acea limbă care a fost deci standardizată pentru învățămînt, a fost extinsă, ca vocabular, în 1950, în urma unei „Comisii de Terminologie Științifică", și încoronată de *Enciclopedia hindi*, inițiată în 1956.[18]

Într-adevăr, limbile devin exerciții conștiente de influențare a societății în proporție cu măsura în care semnificația lor simbolică predomină asupra folosirii lor curente. Avem ca martori diferitele mișcări de transformare a vocabularului unor limbi în sensul de a-l face mai „național", mai indigen, exemplul recent cel mai cunoscut este lupta guvernelor franceze împotriva așa-numitei „franglais". Pasiunile stîrnite de problema folosirii unei limbi sau a alteia sînt ușor de înțeles, dar ele nu au nimic de-a face cu vorbirea, scrierea, înțelegerea sau chiar spiritul unei literaturi. Norvegiana influențată de daneză a rămas mijlocul principal al literaturii norvegiene. Reacția împotriva ei, în sec. al XIX-lea, a fost doar una naționalistă. Cazinoul german din Praga a declarat, în anii '90, că învățarea limbii cehe vorbite pe atunci de 93% din populația urbană este *un act de trădare*[19], dar nu a luat nici o poziție oficială în privința comunicațiilor. Partizanii limbii galeze, care mai încearcă și acum să dea nume în limba cimrică (limbă celtică vorbită în Țara Galilor — n. tr.) unor locuri care nu au avut nume niciodată, știu deja foarte bine că nu e nevoie să schimbe nume ca Birmingham, de exemplu, mai mult decît Bamako sau orice alt oraș străin. Oricum, nu contează motivația construirii și planificării lingvistice, manipularea ei și gradul de transformare la care se tinteşte fără o putere statală autentică.

Cum ar fi reușit, fără puterea statului, naționalismul românesc să-și impună, pe la 1863, originile latine (deosebindu-se de

---

[18] J. Bhattacharyya, *Language, class and community in Bengal*, în *South Asia Bulletin*, VII, 1, 2, toamna 1987, p. 56-63; S.N. Mukherjee, *Bhadralok in Bengali Language and Literature: an essay on the language of class and status*, în *Bengal Past and Present*, 95, partea a II-a, decembrie 1976, p. 225-237; J. Das Gupta și John Gumperz, *Language, communication and control in North India*, în Fishman, Ferguson, Das Gupta (ed.), *Language Problems*, p. 151-166.

[19] B. Suttner, *Die Badenischen Sprachenverordnugen von 1897*, 2 vol., Graz-Cologne, 1960, 1965, vol. II, p. 86-88.

slavii și maghiarii dimprejur) și să înceapă să scrie și să tipărească folosind alfabetul latin, în locul celui chirilic, în care scriau înainte? (Contele Sedlnitzky, șeful poliției habsbirgice, în timpul lui Metternich, dusese o politică culturală asemănătoare, sprijinind tipărirea operelor religioase în alfabet roman, nu chirilic, pentru a descuraja tendințele panslave ale popoarelor slave din Imperiul habsburgic.)[20] Cum s-ar fi putut transforma niște idiomuri obscure și rurale sau niște limbi virtual nonexistente în limbi capabile să concureze cu cele importante, de cultură națională sau mondială, fără ajutorul autorităților și recunoașterea publică în educație și administrație? Ce ar fi devenit limbra ebraică fără ordinul britanic din 1919, prin care a fost acceptată ca una din cele trei limbi oficiale din Palestina, într-un moment în care numărul celor care o vorbeau curent era de mai puțin de 20.000? Ce altceva decît sistemul educațional ar fi putut remedia, în Finlanda, faptul constatat că, pe măsură ce ariile lingvistice se definitivau, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, „proporția intelectualilor care vorbeau suedeza era mult mai mare decît a oamenilor obișnuiți" — deci finlandezii educați continuau să considere suedeza mai folositoare decît limba lor maternă?[21]

Oricît de importante simbolic, pentru aspirațiile naționale, ar fi, limbile au un număr considerabil de moduri de folosire practice, social diferențiate, pentru scopuri administrative, educaționale etc. și presupun atitudini diferite, în funcție de situația în care sînt alese ca limbi oficiale. Să nu uităm că elementul controversat este, de obicei, limba *scrisă* sau aceea folosită în scopuri publice. Limbile folosite în sfera privată a comunicării nu ridică probleme serioase — nici măcar atunci cînd coexistă cu limbi *publice*. Fiecare funcționează în sfera proprie și fiecare copil știe că trebuie să treacă de la un idiom la altul cînd vorbește cu prietenii sau profesorii și nu cu părinții.

Mai mult, marea mobilitate socială și geografică a epocii a forțat, sau a încurajat doar, un număr fără precedent de oameni — și, în ciuda unei vieți mai mult legate de sfera privată, de femei

[20] J. Fishman, *The sociology of language: an interdisciplinare approach*, în T.E. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, vol. 12, Haga-Paris, 1974, p. 1755.

[21] Juttikala și Pirinen, *A History of Finland*, p. 176.

— să învețe limbi noi. Acest proces, în sine, nu a ridicat probleme ideologice. Asta s-ar putea întîmpla doar dacă o anumită limbă ar fi *respinsă* și *substituită* cu o alta, în general, și aproape universal, ca un mijloc de acces la o cultură mai importantă sau la un statut social mai înalt identificat cu o altă limbă. Situația a putut fi întîlnită la evreii ashkenaze, din centrul și vestul Europei, care erau mîndri să nu vorbească idiș sau chiar să nu înțeleagă; naționaliștii germani, de-a lungul istoriei, mai ales național-socialiștii din Europa Centrală, ale căror nume indică originea slavonă, par să fi procedat la fel. Oricum, de cele mai multe ori, limbile noi și vechi au fost folosite mereu într-o simbioză perfectă, fiecare în propria sferă. Faptul că venețienii educați, din clasa de mijloc, vorbeau italiana nu însemna că aceștia renunțaseră la dialectul venețian, folosit acasă ori prin piețe, așa cum nici bilingvismul lui Lloyd George nu a însemnat trădarea limbii sale materne — galeza.

Limba vorbită nu crea, deci, nici un fel de probleme politice majore, nici pentru clasele conducătoare și nici pentru majoritatea celor ce munceau. Primii vorbeau o limbă de cultură majoră și, în cazul în care limba lor națională comună nu era una de acest fel, ei învățau una sau mai multe limbi străine — lucru valabil și pentru soțiile lor, pe la începutul sec. al XX-lea. Ei vorbeau limba literară, ca niște oameni „educați", cu sau fără accent specific sau regionalisme, într-un fel care-i identifica drept membri ai stratului lor social.[22] Ei vorbeau sau nu limba comună ori dialectul locului în funcție de originea familiei, locul de reședință, educația, convențiile de clasă și, desigur, măsura în care comunicarea cu straturile inferioare ale populației presupunea cunoașterea limbii sau a jargonului lor. Statutul oficial al acestor limbi nu conta, atîta timp cît își puteau alege limba pe care voiau s-o vorbească.

Pentru cei analfabeți, din clasele inferioare, limba era complet orală. Pentru ei nu conta limba oficială din documentele scrise decît ca să le amintească lipsa de cunoștințe și de putere. Cererea naționaliștilor albanezi ca scrierea lor să nu fie nici în alfabetul

[22] Nici un taximetrist vienez nu s-ar îndoi de poziția socială a vorbitorului, dacă ar auzi dialectul din Ochs von Lerchenau, chiar fără să vadă persoana.

grec, nici în cel arab, ci în cel latin, care nu le crea o poziție de inferioritate nici față de greci, nici față de turci, era complet nerelevantă pentru cei care nu puteau nici să scrie, nici să citească. Pe măsură ce oameni din diferite țări veneau în contact unii cu alții și autosuficiența satului era erodată, problema găsirii unei limbi comune de comunicare devenea tot mai serioasă — mai puțin pentru femei, limitate la un mediu mai restrîns, și pentru agricultori sau crescători de animale — și modul cel mai simplu de a o rezolva era acela de a învăța limba națională destul de bine pentru a te descurca, cu atît mai mult cu cît cele două mari instituții de educație în masă — școala primară și armata — asigurau, cît de cît, cunoașterea limbii în fiecare casă.[23] Nu e de mirare că limbile cu folosință locală sau restrînsă social pierdeau teren în fața celor larg folosite; nici nu avem vreo dovadă că aceste schimbări și adaptări lingvistice ar fi întîlnit vreo rezistență. Era la fel de natural ca, între două limbi, să aibă numai avantaje aceea care era mai larg folosită, cum era și vorbirea limbii materne printre monogloți. Totuși, un breton monoglot era complet neajutorat în afara zonei lui natale și a ocupațiilor tradiționale, cu nimic mai mult decît un animal nearticulat, doar un sac de mușchi. Din punctul de vedere al celor săraci, în căutare de lucru și de o viață mai bună în lumea modernă, nu era nimic rău în a-i transforma pe țărani în francezi sau polonezi sau ca italienii din Chicago să învețe engleza și să vrea să devină americani.

Dacă avantajele cunoașterii unei limbi de circulație erau evidente, a ști să și scrii într-o astfel de limbă era chiar mai avantajos. În America Latină presiunile pentru școlarizarea în limba comună a indienilor, lipsită de documente scrise, nu veneau de la indieni, ci de la intelectualii *indigenista*. A vorbi o singură limbă înseamnă a te simți înlănțuit, dacă aceasta nu este o limbă de largă circulație. Cunoașterea francezei era un avantaj și asta o dovedește și faptul că, între 1846 și 1910, în Belgia, mult mai mulți flamanzi au devenit bilinguali decît francezii, care nu prea s-au obosit să învețe flamanda.[24] Declinul limbilor locale sau de

[23] În 1794, abatele Grégoire nota, cu satisfacție, că „franceza se vorbește în batalioanele noastre" pentru că oamenii de origini diferite erau amestecați aici.

[24] A. Zolberg, *The making of Flemings and Walloons: Belgium, 1830-1914*, în *Jurnal of Interdisciplinary History*, V/2, 1974, p. 210-215.

mică circulație nu trebuie explicat prin opresiunea lingvistică. Dimpotrivă, eforturile admirabile și sistematice de a le menține, deseori cu mari eforturi, nu au făcut decît să le încetinească dispariția — e vorba de retoromană, sorbiană sau gaelică scoțiană. În ciuda amintirilor pline de amărăciune ale unor intelectuali locali, cărora profesori lipsiți de imaginație le interziseseră cîndva folosirea limbii materne în sălile de clasă, unde orele se țineau în engleză sau franceză, nu avem nici o dovadă că părinții copiilor ar fi preferat cu toții o educație exclusiv în limba lor. Desigur că obligația de a fi educat exclusiv în altă limbă de circulație *limitată* — în românește și nu în bulgărește, de exemplu — putea să întîmpine o rezistență destul de serioasă.

În concluzie, naționalismul lingvistic nu a fost primit cu prea mult entuziasm nici de aristocrație sau de marea burghezie, nici de muncitori sau țărani. „Marea burghezie" nu se angajase în nici una din formele de naționalism care apăruseră spre sfîrșitul sec. al XIX-lea — șovinismul imperialist sau naționalismul popoarelor mici și, cu atît mai puțin, în zelul linvgistic al națiunilor mărunte. Burghezia flamandă din Ghent sau Antwerp a fost, și probabil încă este, deliberat francofonă și *antiflamandă* lingvistic. Industriașii polonezi se considerau mai mult germani sau evrei decît polonezi[25] și își vedeau interesele economice mai bine servite pe piața slavă, în general, sau pe altă piață supranațională. Aceasta a indus-o în eroare pe Roza Luxemburg, cînd a subestimat forța naționalismului polonez. Oamenii de afaceri scoțieni, oricît de mîndri ar fi fost de naționalitatea lor, ar fi considerat orice sugestie de a abroga unificarea din 1707 drept o simplă idiotenie sentimentală.

Clasa muncitoare, după cum am văzut, rareori devenea interesată de problema limbii, deși aceasta putea servi foarte bine drept simbol pentru alt fel de conflicte între grupuri. Muncitorii din Ghent și Antwerp nici nu puteau comunica, fără translator, cu cei din Liège și Charleroi, dar asta nu i-a împiedicat să formeze o singură mișcare laburistă. Limba era atît de puțin importantă

[25] Waclaw Dlugoborski, *Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive*, în J. Kocka (ed.), *Bürgertum im 19 Jahrhundert: Deutschland im europäischen Verglecht*, München, 1988, vol. I, p. 266-289.

încît o lucrare asupra socialismului din Belgia nici măcar nu amintea de problema flamandă — situație de neconceput astăzi.[26] În sudul Țării Galilor, atît burghezii, cît și muncitorii liberali s-au unit pentru a rezista atacurilor liberalismului naționalist din nord, al lui Lloyd George, care încerca să identifice sentimentul național galez cu limba și Partidul Liberal cu apărarea ei. În 1890 ei au avut succes.

Clasele mai interesate în folosirea oficială a limbii comune a poporului erau cele de mijloc — oameni modești, dar educați, care urcaseră în clasa de mijloc prin obținerea unor slujbe ce nu mai necesitau muncă manuală, ci studiu. Sociologii vremii, care foloseau rareori cuvîntul „naționalism" fără să adauge și „mic-burgez", știau bine la ce se referă. În linia întîi a luptei naționalismului lingvistic se aflau ziariști de provincie, profesori și funcționari oficiali în devenire. Cînd luptele naționaliste au făcut jumătate din Imperiul habsburgic aproape de neguvernat, luptele politice erau duse pentru naționalitatea șefilor de gară sau pentru limba de predare în școli. La fel, activiștii ultranaționaliști pangermani din imperiul lui Wilhelm al II-lea îi recrutau pe cei educați dar mai degrabă *Oberlehrer* decît *Professors* — și pe jumătate educați într-o societate în expansiune și mobilă.

Nu vreau să reduc naționalismul lingvistic la o problemă de meserii, așa cum o fac liberalii materialiști cînd reduc războaiele la profiturile firmelor de armament. Totuși, el nu poate fi complet înțeles, și opoziția față de el cu atît mai puțin, dacă nu privim limba comună ca, printre altele, un anumit interes al claselor sociale de intelectuali mărunți. Obținînd un statut oficial, din ce în ce mai puternic, limba populară a devenit și limbă de predare, mărindu-se astfel numărul celor legitim interesați de dezvoltarea ei. Crearea unor provincii lingvistice în India, după obținerea independenței, și rezistența la impunerea uneia din limbile populare (hindi) ca limbă națională demonstrează situația amintită: cunoașterea limbii tamil, în zona respectivă, este desigur o deschidere spre cariera publică, iar păstrarea englezei nu-i dezavantajează pe cei educați. Momentul crucial în afirmarea unei limbi

[26] Jules Destrée, Emile Vandervelde, *Le Socialisme en Belgique*, Paris, 1903, p. 48 — bibliografie — conține un singur titlu despre problema flamandă — un pamflet.

nu este admiterea ei, ca mijloc al educației primare (deși asta creează, automat, un grup mare de învățători și susținători ai limbii), ci admiterea ei în educația gimnazială și liceală, așa cum s-a întîmplat în Flandra și Finlanda, în 1880. Numai așa s-a creat legătura — și naționaliștii finlandezi erau conștienți de asta — între mobilitatea socială și limba populară, deci și cu naționalismul lingvistic. „În Antwerp și Ghent, mai ales, s-a format o nouă generație, cu mentalitate laică, educată în licee flamande, în limba națională, care a inițiat și susținut o nouă ideologie *flamandă*".[27]

Crearea acestor straturi sociale medii, vorbind în limba comună, progresul lingvistic însuși au demonstrat totuși inferioritatea, instabilitatea socială și resentimentele specifice acestor oameni și care făceau naționalismul atît de atrăgător pentru ei. Noile clase flamande s-au văzut astfel plasate între masele populare, ale căror elemente mai dinamice erau atrase de limba franceză, din cauza avantajelor practice, și nivelele mai înalte ale administrației belgiene, culturii și afacerilor, rămase, fără îndoială, francofone.[28] Simplul fapt că, pentru același post, un flamand trebuia să știe două limbi în timp ce un francez avea nevoie doar de cunoștințe sumare de flamandă sublinia inferioritatea celei de-a doua limbi, cum s-a întîmplat mai tîrziu, și în Quebec. (Serviciile în care bilingvismul era necesar și erau preferați vorbitorii limbii comune, mai puțin importante, erau cele subalterne.)

Ar fi fost de așteptat ca flamanzii, ca și cei din Quebec, favorizați de creșterile demografice, să privească încrezători spre viitor. Oricum, situația lor era mai bună decît a vorbitorilor unor idiomuri vechi, rurale, ca cel irlandez, breton, basc, frizian, romanșa sau chiar galez, care nu păreau, în sine, concurente eficiente într-o luptă lingvistică pentru existență, pur darwinistă. Flamanda și franceza canadiană nu erau deloc amenințate să dispară, dar folosirea lor nu presupunea o elită socio-lingvistică, iar vorbitorii limbii dominante nu erau, în nici un fel, obligați să-i recunoască pe utilizatorii educați ai limbii comune printre elite. Nu limba era amenințată, ci poziția socială a straturilor de mijloc *flamande* sau

[27] Zolberg, *The making of Flemings and Walloons*, p. 227.
[28] *Ibidem*, p. 209 ff.

din Quebec. Și toate astea puteau fi generate doar de protecția politică.

Situația nu se deosebea substanțial acolo unde problema lingvistică era apărarea unui idiom pe cale de dispariție, ca cel basc sau galez în noile centre urban-industriale. Apărarea unei limbi vechi însemna, desigur, apărarea tradițiilor unei întregi societăți împotriva insinuării tendințelor moderniste — de aici și sprijinul obținut de bretoni, flamanzi, basci și alții din partea Bisericii catolice. În acest caz, ele n-au mai fost simple mișcări ale clasei de mijloc. Naționalismul lingvistic basc n-a fost totuși o mișcare a satului tradițional, unde oamenii încă vorbeau dialectul hispanic, pe care fondatorul Partidului Național Basc, ca și alți militanți de mai tîrziu, a trebuit să-l învețe. Țărănimea bască nu prea se arăta interesată de noul naționalism. Rădăcinile sale se aflau în „mediul mic-burghez, conservator și catolic"[29], care reacționa împotriva industrializării și a socialismului proletar, fără nici un Dumnezeu, pe care-l generase, dar și a marii burghezii basce, legate, prin interese directe, de monarhia spaniolă. Spre deosebire de autonomismul catalan, Partidul Național Basc a avut doar un sprijin trecător din partea burgheziei. Pretenția unicității rasiale și lingvistice, pe care se baza naționalismul basc, este una cunoscută pentru dreapta radicală mic-burgheză: bascii le erau superiori celorlalți; prin *puritatea* lor rasială și unicitatea limbii, care indică refuzul lor de a se amesteca cu alte popoare și, mai ales, cu arabii și evreii. La fel se poate vorbi și de naționalismul croat exclusivist, care a apărut, într-un mediu restrîns, în 1860 (susținut de mica burghezie și, mai ales, de comercianții mărunți), începînd să prindă rădăcini — din nou printre clasele de mijloc, slăbite economic — în timpul Marii Crize de la sfîrșitul sec. al XIX-lea. El „oglindea opoziția dintre mica burghezie și ideea unei Iugoslavii unite, ca ideologie a marii burghezii". Aici, unde nici limba, nici rasa nu puteau fi folosite pentru a-i diferenția pe cei aleși de restul poporului, misiunea istorică a croaților de a apăra creștinismul de invaziile dinspre vest a servit pentru a le oferi celor neîncrezători în forțele lor sentimentul de superioritate necesar.[30]

---

[29] Puhle, *Baskischer Nationalismus*, p. 62-65.

[30] Mirjana Gross, *Croatian national-integrational ideologies from the end of Illyrism to the creation of Yugoslavia*, în *Austrian History Yearbook*, 15-16, 1979-80, p. 3-44.

Aceleași straturi sociale au generat și varianta de naționalism a mișcărilor antisemitismului politic, care au apărut, în ultimele două decade ale secolului, în Austria (Schönerer, Lueger), Franța (Drumont-Afacerea Dreyfus), Germania (Stöcker). Incertitudinea poziției și definirii lor, insecuritatea straturilor largi aflate undeva între fiii și fiicele de muncitori și membrii calselor înalte, compensarea acestora prin pretențiile de unicitate și superioritate amenințate de unii sau alții, toate acestea s-au dovedit legături puternice între clasele modeste, de mijloc, și naționalismul militant, văzut ca o reacție de răspuns la aceste amenințări... din partea muncitorilor, a statelor străine și a indivizilor, a imigranților, a marilor capitaliști și financiari, ușor de identificat cu evreii, considerați și ei agitatori revoluționari. Această clasă de mijloc s-a considerat întotdeauna amenințată și în primejdie. Cuvîntul-cheie în vocabularul politic al dreptei franceze, de la 1880, nu era „familie", „ordine", „tradiție", „religie", „moralitate" sau alt termen similar, ci, după spusele specialiștilor, „amenințare".[31]

Printre clasele de mijloc, naționalismul a devenit astfel, dintr-un concept asociat cu liberalismul și cu mișcarea politică de stînga, unul evoluînd spre dreapta sau spre dreapta extremă, șovinist, imperialist și xenofob, o mișcare deja detectabilă în folosirea ambiguă a unor termeni ca „patrie" și „patriotism" în Franța, prin 1870.[32] Termenul însuși de „naționalism" a început să reflecte această tendință mai ales în Franța și mai tîrziu în Italia, unde încep să se precizeze termenii.[33] La sfîrșitul secolului, totul se transformase. Chiar acolo unde a existat continuitate, la organizațiile sportive de masă „Turner", în Germania, trecerea naționalismului spre dreapta, din 1890, s-a putut observa prin difuzia

---

[31] Antoine Prost, *Vocabulaire des proclamations électorales de 1881, 1885 et 1889*, Paris, 1974, p. 37.

[32] Jean Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*, Paris, 1962, p. 65, 3665. Termenul „naționalism" nu e înregistrat încă și rămîne absent și din *Vocabulaire des proclamations électorales*, al lui A. Prost, care discută trecerea spre dreapta a vocabularului „național" al vremii, p. 52-53, 64-65.

[33] Pentru Franța, Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*, Paris, 1972; pentru Italia, cap. scrise de S. Valtutti și F. Perfetti în R. Lill și F. Valsecchi (ed.), în *Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla Prima Guerra Mondiale*, Bologna, 1983.

antisemitismului austriac înspre filialele germane și înlocuirea tricolorului imperial (negru-alb-roșu) cu tricolorul liberal-național (negru-roșu-auriu) din 1848 dar și prin noul entuziasm pentru expansionismul imperial.[34] Rămîne acum de discutat cît de sus pe scara socială, în interiorul clasei de mijloc, putem găsi centrul de gravitate al acestor mișcări — de exemplu, „revoluția micii burghezii urbane împotriva a ceea ce ei considerau un proletariat ostil și rebel"[35], care a împins Italia în primul război mondial. Studiind compoziția socială a fascismului italian și german, nu mai avem dubii că aceste mișcări își luau forțele din clasa de mijloc.[36]

În statele naționale deja existente, zelul patriotic al acestor clase intermediare era mai mult decît binevenit pentru guvernele angajate în expansiuni imperiale și rivalități naționale cu alte state, dar aceste sentimente erau autohtone și nu prea ușor de manipulat de sus. Puține guverne, chiar înainte de 1914, erau atît de șoviniste pe cît erau conducătorii naționaliști... și nu erau încă guverne create de aceștia.

Oricum, dacă guvernele nu puteau controla noul naționalism complet și nici acesta nu putea încă să controleze guvernele, identificarea cu statul era, însă, necesară pentru mica burghezie naționalistă și pentru clasele de jos. Dacă nu aveau încă nici o poziție, independența națională le-ar fi putut oferi acea poziție pe care considerau că o merită. A propovădui întoarcerea Irlandei la vechea ei limbă nu mai era doar un slogan propagandistic pentru cei ce studiau limba gaelică la cursurile serale, în Dublin, și îi învățau, la rîndul lor, pe ceilalți militanți. Așa cum trebuia să demonstreze istoria statului irlandez liber, aceasta era necesară pentru toți și trecerea unor examene în limba irlandeză urma să devină un criteriu de apartenență la clasele: profesională și in-

---

[34] Hans-Georg John, *Politik und Turnen: die deutsche Turnerschaft gung nationale Bewegung im deutschen Kaisserreich von 1871 bis 1914*, Ahrensberg bei Hamburg 1976, p. 41 ff.

[35] Jens Petersen — W. Schieder (ed.), *Fascismus als soziale Bewegung*, Göttingen, 1983, p. 122, citînd o sursă din 1923.

[36] Michael Kater, *The Nazi Party: a social profile of members and leaders 1919-1945*, Cambridge MA 1983, p. 236; Jens Petersen, *Elettorato e base sociale del fascismo negli anni venti* în *Studi Storici*, XVI/3, 1975, p. 627-669.

telectuală. Dacă ei trăiau deja într-un stat național, naționalismul le putea oferi acea identitate socială pe care proletarii o obțineau din mișcarea de clasă. S-ar putea sugera că autodefinirea clasei de mijloc — atît a meșteșugarilor și micilor comercianți, cît și a structurilor sociale mai noi, ca muncitorii cu acces acum la educația superioară — nu era atît ca o clasă socială, cît ca un grup format din cei mai zeloși și mai loiali, dar și cei mai respectabili fii și fiice ale patriei.

Oricare ar fi fost natura naționalismului afirmat cu 50 de ani înainte de 1914, toate versiunile lui par să fi avut ceva în comun: o respingere a noilor mișcări socialiste de tip proletar, nu numai pentru că erau proletare, dar și pentru că erau, conștient și militant *internaționaliste;* oricum, nu erau naționaliste deloc.[37] Nimic nu pare, deci, mai logic decît să privim apelurile naționaliste și socialiste ca fiind mutual exclusive, înaintarea unora însemnînd retragerea celorlalte. Punctul de vedere obișnuit al istoricilor este că, în această perioadă, naționalismul a triumfat împotriva ideologiilor rivale, a socialismului, cum a demonstrat și izbucnirea războiului în 1914, arătînd că internaționalismul socialist este un concept gol de conținut, iar, în tratatele de pace, de după 1918, „principiul naționalității" a avut un cîștig clar.

Totuși, contrar acestor presupuneri comune, diferitele principii conform cărora se apela la sprijinul politic al maselor — cele socialiste, cele religioase — și principiul naționalității nu erau, în totalitate, reciproc exclusive. Nu exista o linie clară de demarcație între ele — nici chiar în cazul în care ambele părți insistau asupra unor incompatibilități de principiu: religia și socialismul fără Dumnezeu. Oamenii nu-și alegeau modalitățile de identificare colectivă ca pe o pereche de pantofi, știind că pot purta doar cîte o pereche pe rînd. Ei aveau și încă au mai multe atașamente și loialități simultane, incluzînd și naționalitatea, și sînt simultan preocupați de mai multe aspecte ale vieții, devenind pe rînd interesați în mod special de unul dintre ele, după cum e cazul. Aceste diferite atașamente coexistă lungi perioade de timp, fără să pre-

[37] Informații suplimentare în cap. 4 — E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour*, Londra, 1984 și, de același autor, *Internaționalismul clasei muncitoare*, în F. van Holthoon, Marcel van der Linden (ed.), *Internationalism in the Labour Movement*, Leiden-New York-Copenhaga-Cologne 1988, p. 3-16.

tindă o atenție unică din partea persoanei, astfel încît omul poate să considere absolut normal să fie fiul unui irlandez, soțul unei femei germane, să aparțină unei comunități de mineri, să fie suporter al clubului de fotbal Barnsley, să fie liberal, metodist, patriot englez, un posibil republican, rămînînd totuși un supus credincios al Imperiului britanic.

Doar atunci cînd una din loialități intra în conflict direct cu altele se punea problema alegerii între ele. Minoritatea celor angajați politic era, desigur, mult mai sensibilă la aceste incompatibilități: august 1914 a fost mult mai puțin traumatic pentru majoritatea britanicilor, francezilor și germanilor decît pentru conducătorii partidelor socialiste din țările respective pentru că — din motive parțial discutate deja în cap. III (p. 88-89) — muncitorii de rînd considerau susținerea propriului guvern în război perfect compatibilă cu demonstrarea conștiinței de clasă și a ostilității față de patroni. Minerii din sudul Țării Galilor, care își șocaseră conducătorii revoluționari, sindicaliști și internaționaliști prin hotărîrea cu care s-au înrolat, au fost la fel de hotărîți în timpul unei greve generale, un an mai tîrziu, complet nepăsători la acuzația de comportament nepatriotic. Totuși, chiar și militanții puteau combina foarte bine ceea ce teoreticienii considerau incompatibil — de exemplu, naționalismul francez și loialitatea deplină față de URSS pe care au demonstrat-o mulți activiști ai Partidului Comunist Francez.

Într-adevăr, simplul fapt că noile mișcări politice de masă, naționaliste, socialiste, confesionale sau de orice alt fel, erau în continuă concurență pentru aceleași grupuri de oameni sugerează o componență a acestor grupuri care, potențial, putea să răspundă la oricare din aceste apeluri. Alianța dintre naționalism și religie este evidentă — mai ales în Irlanda și Polonia. Dar care este mai importantă? Nu avem un răspuns clar. Mult mai surprinzătoare și greu de observat este suprapunerea nemulțumirilor naționale și sociale, pe care Lenin, cu clarviziunea sa în probleme politice, avea să o transforme în baza politicii comuniste din colonii. Cunoscutele dezbateri internaționalist-marxiste în „problema națională" nu tratează doar ideea lozincilor naționaliste și a interesului pe care îl pot ele genera în rîndul muncitorilor, care ar trebui să fie interesați doar de internaționalism și de clasa lor socială. Ele se referă mai ales la modalitățile de abordare ale

partidelor muncitorești simultan preocupate de pretenții naționaliste și socialiste.[38] Mai mult, chiar dacă nu este întotdeauna specificat în dezbateri, este clar acum că anumite partide, inițial socialiste, au devenit *principalele susținătoare ale mișcării naționale populare* din țările lor. De asemenea, au existat partide țărăniste, de orientare socială, care și-au dezvoltat o dimensiune naționalistă ulterior, ca în Croația. Pe scurt, unitatea dintre eliberarea socială și cea națională, pe care o visa Connolly în Irlanda — și pe care el n-a reușit s-o conducă — a fost obținută în altă parte.

S-ar putea merge chiar mai departe. Combinația de cerințe sociale și naționale s-a dovedit mult mai eficientă în încercările de obținere a independenței decît simplul apel la naționalism, limitat la clasele de mijloc, nemulțumite, pentru care el *înlocuia* — sau părea să înlocuiască — atît un program social, cît și unul politic.

Polonia este un caz relevant. Reîntregirea țării după un secol și jumătate de fărîmițare statală a fost obținută nu prin vreo mișcare politică dedicată exclusiv acestui obiectiv, ci prin lupta Partidului Socialist Polonez, al cărui conducător, colonelul Pilsudski a devenit eliberatorul țării. În Finlanda, Partidul Socialist a devenit, *de facto*, partidul național al finlandezilor, obținînd 47% din votul ultimelor alegeri libere înainte de Revoluția Rusă din 1917. În Georgia, un alt partid socialist a obținut această funcție — menșevicii; în Armenia erau cei din mișcarea Dașnak, afiliați la Internaționala Socialistă.[39] Printre evreii din estul Europei, ideologia socialistă domina organizarea națională atît în versiunile sioniste, cît și în cele non-sioniste. Dar acest fenomen nu se limita la Imperiul țarist, unde orice organizație sau ideologie urmărind schimbarea trebuia să fie, în primul rînd, o mișcare socială și politică. Sentimentele naționale ale galezilor și scoțienilor din Re-

---

[38] Pentru un scurt rezumat, vezi G. Haupt în Haupt, Lowy și Weill, *Les Marxistes et la question nationale*, Paris, 1974, p. 39-43. Situația din Polonia era cea mai importantă, dar nu singura de acest fel.

[39] Despre eșecul naționalismului finlandez în competiția cu Partidul Socialist vezi David Kirby, *Rank-and file attitudes in the Finnish Social Democratic Party 1905-1918*, în *Past & Present*, III, mai 1986, p. 164. Despre georgieni și armeni, vezi Ronald G. Suny (ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*, Ann Arbor, 1983, partea a II-a — eseurile lui R.G. Suny, Anahide Ter Minassion și Gerard J. Libaradian.

gatele Unite nu și-au găsit expresia în cadrul unor partide naționaliste separate, ci prin intermediul tuturor partidelor importante de opoziție — liberali sau laburiști. În Olanda (dar nu și în Germania), sentimentele naționale modeste, dar autentice ale unui popor mic erau reprezentate mai ales de radicalismul de stînga. Frizienii sînt deci reprezentați substanțial în istoria mișcării de stînga olandeze, ca și scoțienii sau galezii în Marea Britanie. Cel mai important conducător al Partidului Socialist, la începuturile sale, Troelstra (1860-1930), și-a început cariera ca poet frizian și conducător al grupului de renaștere națională „Tînăra Frizie".[40] În ultimii ani fenomenul s-a putut observa în continuare, deși era oarecum mascat de tendințele vechilor mișcări și partide naționaliste, mic-burgheze, la început asociate cu ideologii de dreapta dinainte de război, ca în Țara Galilor, Euskadi, Flandra — pentru a se deghiza conform mișcărilor moderne ale revoluției sociale și marxismului. Totuși, MDK, care a devenit principalul mijloc de propagare a tendințelor naționaliste Tamil, a început ca un partid socialist regional în Madras și treceri similare spre șovinismul ceilonez au putut fi detectate și în Sri Lanka, în mișcarea de stînga.[41]

Rostul acestor exemple nu este să afirme relația între elementele naționaliste și socialiste în interiorul unor mișcări ce, în mod justificat, au preocupat și îngrijorat pe membrii Internaționalei Socialiste. Ele demonstrează doar că mișcările populare pot să exprime simultan aspirații pe care noi le considerăm reciproc exclusive și că aceste mișcări, constituind un apel social-revoluționar, pot forma matricea unor eventuale mișcări naționale de masă în viitor.

Într-adevăr, cazul adeseori citat drept dovadă decisivă a supremației intereselor naționale, dincolo de cele de clasă, ilustrează complexitatea relațiilor între cele două. Mulțumită unor cercetări deosebite, sîntem destul de bine informați astăzi despre

[40] A. Fejtsma, *Histoire et situation actuelle de la langue frisonne*, în *Pluriel*, 29, 1982, p. 21-34.

[41] Pentru o scurtă lămurire a radicalismului de stînga transformat în șovinism ceilonez la mișcarea Janatha Vimukti Peramuna, care a condus răscoala „tinerilor" țărani de stînga din 1971, vezi Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka*, Dehiwala, 1985, p. 84-90.

un caz important în judecarea unui astfel de conflict de idei și anume Imperiul habsburgic multinațional.[42] În cele ce urmează voi rezuma pe analiza unui sondaj de opinie al lui Peter Hanák, bazat pe analiza unui mare număr de scrisori ale soldaților sau ale familiilor lor, cenzurate sau confiscate la Viena și Budapesta, în primul război mondial.[43] În primii ani, corespondența nu demonstrează prea mult naționalism sau antimonarhism, cu excepția *iredentiștilor*, cum ar fi *sîrbii* (mai ales cei din Bosnia și Voevodina), care simpatizau cu regatul sîrb și, ca slavi și ortodocși, cu Sfînta Rusie; *italienii* și — după intrarea României în război — românii. Ostilitatea sîrbilor față de Austria venea din partea maselor populare, dar scrisorile italienilor sau românilor veneau, în majoritate, de la clasa de mijloc sau de la intelectuali. O altă disidență națională majoră mai putea fi găsită printre cehi, judecînd după scrisorile prizonierilor de război, care includeau un număr mare de patrioți dezertori. Mai mult de jumătate din inamicii activi ai habsburgilor și voluntarilor pentru forțele cehe din Rusia veneau tot din clasele de mijloc și dintre intelectuali. (Scrisorile din Boemia dovedeau mai multă prevedere din partea autorilor lor și sînt mult mai puțin instructive pentru noi.)

Anii de război dar mai ales Revoluția Rusă au mărit dramatic numărul de scrisori interceptate. Într-adevăr, rapoartele cenzorilor asupra opiniei publice observau unanim că Revoluția Rusă a fost primul eveniment politic, de la izbucnirea războiului, a cărui undă de șoc a pătruns pînă la cele mai joase straturi ale populației. Printre activiștii unora dintre naționalitățile oprimate, cum ar fi polonezii sau ucrainenii, evenimentul a creat mari speranțe de reformă, poate chiar de independență. Totuși, starea de spirit dominantă era dorința de pace și de transformări *sociale*.

Opiniile politice care încep să apară acum și în scrisorile muncitorilor, ale țăranilor sau ale femeilor din clasa muncitoare, pot fi cel mai bine analizate în termenii a trei opoziții binare,

---

[42] Vezi Z.A. Zeman, *The Break-up of the Habsburg Empire,1914-1918*, Londra, 1961, și Colecția de studii *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum Schriftenreihe des österreichischen* Ost-und Sudosteuropainstitüts, vol. III, Viena, 1970).

[43] Peter Hanák, *Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn*, în *Die Auflösung*, p. 58-66.

interdependente: bogat-sărac (stăpîn-țăran, patron-muncitor), război-pace, ordine-dezordine. Legăturile, cel puțin în scrisori, sînt evidente: cei bogați trăiesc bine și nu sînt înrolați, cei săraci trăiesc din mila celor bogați și puternici, a autorităților, armatei etc. Noutatea stă nu numai în frecvența mai mare a plîngerilor, nu în sensul că cei săraci, în uniformă sau acasă, erau la fel de prost tratați, ci în acela că așteptarea unor schimbări fundamentale era acum o alternativă la acceptarea pasivă a destinului.

Tema fundamentală în corespondența celor săraci era războiul, ca o tulburare și distrugere a ordinii *în viață și în muncă.* Dorința de întoarcere la o viață ordonată și decentă implica, din ce în ce mai mult, ostilitatea față de război, de serviciul militar, de economia de război etc. și dorința de pace. Dar încă o dată observăm cum se transformă nemulțumirile într-o formă de rezistență. „Dacă ne-ar aduce bunul Dumnezeu pacea din nou", se transformă în „Ne ajunge!" sau „Se spune că socialiștii vor aduce pacea".

Sentimentele naționale apar aici doar indirect pentru că, citîndu-l pe Hanák, pînă în 1918 sentimentul național nu se cristalizase, pentru masele largi de oameni, într-o componentă stabilă a conștiinței sau pentru că oamenii nu erau încă conștienți de discrepanța între loialitatea față de stat și cea față de națiune sau poate că ei nu făcuseră încă o alegere clară între cele două.[44] Naționalitatea apare adeseori ca un aspect al conflictului între cei bogați și cei săraci, mai ales acolo unde unii aparțin unui grup național și ceilalți altuia. Chiar acolo unde întîlnim tonul naționalist cel mai puternic — în scrisorile cehilor, sîrbilor, italienilor — întîlnim, de asemenea, și o mare dorință de transformare socială.

N-am să urmăresc acum înregistrările, în detaliu, ale cenzorilor, referitoare la schimbarea stării de spirit a oamenilor în anul 1917. Dar analiza lui Hanák, bazată pe un eșantion de 1500 de scrisori trimise între mijlocul lui noiembrie 1917 și mijlocul lui martie 1918, după Revoluția din Octombrie, este foarte instructivă. Două treimi sînt scrise de muncitori și țărani, o treime de intelectuali, respectînd, în mare, proporțiile compoziției naționale a țării. 18% din scrisori reprezintă tema socială, 10% —

[44] *Ibidem*, p. 62.

dorința de pace, 16% — problema națională și atitudinea față de monarhie și 56% — o combinație a acestora, adică: pîine și pace, dacă pot simplifica astfel problema — 29%, pîine și națiune — 9%, pace și națiune — 18%. Tema socială apare astfel în 56% din scrisori, pacea în 57% și tema națională în 43%.

Revendicările sociale sînt deduse, mai ales, din scrisorile cehilor, ungurilor, slovacilor, germanilor și croaților. Pacea, pe care o treime din cei ce scriu speră s-o obțină datorită Rusiei, o altă treime, prin revoluție și alți 20% dintr-o combinație a celor două, era desigur importantă pentru toate popoarele. Din scrisorile referitoare la tema națională, 60% reprezintă ostilitatea față de imperiu și, mai mult sau mai puțin, dorința deschisă de independență, 40% sînt loiali, sau, mai degrabă, 28% sînt loiali, dacă-i omitem pe germani și pe unguri. 35% din scrisorile „naționale" așteaptă independența în urma victoriei aliaților, dar 12% încă mai cred că pot obține ce dorsc în cadrul monarhiei.

După cum ne-am putea aștepta, dorința de pace și de revoluție socială au mers împreună, mai ales la germani, cehi și unguri. Dar pacea și aspirațiile naționale nu erau atît de ușor compatibile doar pentru că independența națională părea să depindă atît de mult de victoria aliaților. Într-adevăr, în timpul negocierilor de la Brest-Litovsk, multe scrisori naționaliste dezaprobau o pace imediată doar pentru acest motiv. Scrisorile elitelor cehe, poloneze, italiene și sîrbe sînt o dovadă în acest sens. Perioada în care Revoluția din Octombrie și-a făcut simțite primele efecte a fost una în care elementul social era extrem de puternic în conștiința publică dar, în același timp, un moment în care elementele naționale și sociale au început să fie divergente, în dorința lor de revoluție, așa cum consideră și Zeman și Hanák. Marile greve din ianuarie 1918 au reprezentat un moment de cotitură. Într-un sens, cum observa Zeman, decizînd să suprime agitația revoluționară și să continue un război pierdut, autoritățile monarhiei habsburgice încercau să se asigure că Europa va fi wilsoniană și nu sovietică. Dar chiar atunci cînd, în cursul lui 1918, tema națională a devenit dominantă în conștiința populară, ea n-a fost separată de sau opusă temei sociale. Pentru majoritatea oamenilor săraci cele două mergeau împreună, pînă la căderea monarhiei.

Ce concluzie am putea trage în final? *În primul rînd*, că știm foarte puține despre ceea ce însemna conștiința națională pentru marea majoritatea a naționaliștilor. Pentru a afla nu e de ajuns să cercetăm scrisori cenzurate așa cum făcea Hanák. Avem nevoie de o analiză rece și demistificatoare a terminologiei și ideologiei ce înconjoară „problema națională" în această perioadă și, mai ales, varianta ei naționalistă. *În al doilea rînd*, trezirea conștiinței naționale nu poate fi separată de alte forme de conștiință socială și politică; ele merg toate împreună. *În al treilea rînd*, progresul conștiinței naționale (în afara cazurilor identificate cu naționalismul intergalist sau de extremă dreaptă) nu este nici liniar, nici în detrimentul altor elemente ale conștiinței sociale. Văzute din perspectiva lunii august 1914, națiunea și statul național par să fi triumfat asupra tuturor rivalităților dintre loialitățile sociale și politice. S-ar fi putut oare spune același lucru din perspectiva lui 1917? Naționalismul a fost victorios în cazul naționalităților anterior independente ale Europei beligerante, astfel încît mișcările ce reflectau, cu adevărat, problemele celor săraci au eșuat în 1918. Clasele de mijloc ale naționalităților oprimate se aflau pe poziția de a deveni clasele conducătoare ale noilor state mic-burgheze wilsoniene. Independența națională fără reformă socială era, sub umbrela victoriei aliaților, un fel de poziție de „la loc comanda" pentru cei care speraseră o combinație a celor două. În majoritatea statelor învinse sau pe jumătate învinse nu a existat o astfel de situație. Sovietele, chiar cele de scurtă durată, nu apăruseră printre cehi sau croați, ci în Germania, Austria germană, Ungaria și umbra lor s-a întins și asupra Italiei. Naționalismul n-a avut acolo rolul de substitut, mai blînd, al revoluției sociale, ci a fost o mobilizare de ex-ofițeri și civili din clasa de mijloc în slujba contrarevoluției — o matrice a fascismului.

Capitolul 5

Apogeul naționalismului, 1918-1950

Dacă a existat un moment în care „principiul naționalității" din sec. al XIX-lea a triumfat, acesta a fost sfîrșitul primului război mondial, chiar dacă nimeni nu se aștepta la asta și nu făcea parte din previziunile viitorilor învingători. A fost, de fapt, rezultatul a două dezvoltări neintenționate: prăbușirea marilor imperii multinaționale din centrul și estul Europei și revoluția rusă, care i-a convins pe aliați să fie de partea lui Wilson și împotriva bolșevicilor. După cum am văzut, revoluția socială a mobilizat masele, în 1917-1918, mai mult decît autodeterminarea națională. Am putea specula asupra efectelor posibile ale unei revoluții paneuropene asupra naționalităților continentului, dar ar fi de prisos. Cu excepția Rusiei Sovietice, Europa n-a fost reconstruită pe baza politicii bolșevice în „problema națională". Continentul a devenit, pentru prima și ultima oară, în existența sa, un labirint de state definite, cu rare excepții, ca state naționale, dar și ca democrații parlamentare burgheze. Această stare de lucruri a fost de scurtă durată.

Europa interbelică a ajuns să vadă triumful celuilalt aspect al națiunii „burgheze", discutat într-un capitol anterior — națiunea ca „economie națională". Deși majoritatea economiștilor, oamenilor de afaceri și a guvernelor occidentale visau la o întoarcere la economia mondială din 1913, acest lucru s-a dovedit imposibil. Lumea nu se putea întoarce la economia concurenței libere a întreprinderilor particulare și la comerțul liber — idealul și — parțial — chiar realitatea economiei mondiale în zilele de glorie ale supremației britanice globale.

În 1913, economiile capitaliste se mișcau deja rapid în direcția unor mari blocuri de antreprize sprijinite, protejate și chiar

conduse uneori de guverne. Războiul însuși accentuase această trecere spre un capitalism planificat și condus de stat. Cînd Lenin a preconizat economia socialistă planificată a viitorului, la care socialiștii dinainte de 1914 nici măcar nu se gîndiseră, a avut ca model economia de război, planificată, a Germaniei din 1914-17. Desigur că întoarcerea la această mare economie nu ar mai fi putut restabili configurația internațională din 1913, avînd în vedere dramatica redistribuire a puterii economice și politice în lumea occidentală de după război. Oricum, orice fel de întoarcere la situația din 1913 era o utopie. Crizele economice interbelice au întărit „economia națională" într-un mod spectaculos. Timp de cîțiva ani, economia mondială părea să fie pe marginea prăpastiei, odată cu „secarea" fluxului migrației, blocarea plăților internaționale de zidul înalt al schimbului monetar, scăderea comerțului internațional și chiar investițiile internaționale au avut momente de cădere. Cînd britanicii înșiși au renunțat la comerțul liber, în 1931, a fost clar că statele se retrăgeau cît de mult puteau într-un protecționism defensiv ce ajungea să pară politică autarhică, ușor atenuată de acorduri bilaterale. Pe scurt, pe măsură ce economia mondială era bîntuită de furtuni, capitalismul mondial se retrăgea, ca într-un iglu, în economia statelor naționale și a imperiilor respective. Era acesta un lucru necesar? În teorie, nu. Pînă atunci nu existase o astfel de retragere nici chiar în anii 1970 sau 1980, cu toate problemele lor economice. S-a întîmplat însă între cele două războaie.

Situația interbelică ne oferă astfel o ocazie foarte bună de observare a limitelor și a potențialului naționalismului și al statelor naționale. Totuși, înainte de a lua toate acestea în considerație, să aruncăm o privire scurtă la configurația statelor naționale impusă în Europa de Tratatul de pace de la Versailles și de tratatele asociate, incluzîndu-l și pe cel anglo-irlandez din 1921. Aceasta ne va dovedi imediat că principiul wilsonian, de a face frontierele statale să coincidă cu cele naționale și lingvistice, era impracticabil. Tratatul de pace de după 1918 a încercat să pună acest principiu în practică, pe cît posibil, cu excepția unor decizii politico-strategice referitoare la granițele Germaniei și a cîtorva concesii făcute, cam fără voie, expansionismului Italiei și Poloniei. O încercare la fel de sistematică nu mai fusese făcută

nicăieri — în Europa sau în lume — de a reface harta politică în funcție de granițele naționale.

Dar, pur și simplu, nu a mers. Inevitabil, conform distribuției reale a popoarelor, majoritatea noilor state, construite pe ruinele vechilor imperii, erau la fel de multinaționale ca și vechile „închisori ale națiunilor" cărora le luaseră locul. Cehoslovacia, Polonia, România și Iugoslavia sînt exemple de acest fel. Minoritățile — germană, slovenă și croată — din Italia au luat locul minorității italiene din Imperiul habsburgic. Schimbarea importantă era aceea că statele aveau acum dimensiuni mult mai mici și „popoarele oprimate" deveniseră „minoritățile oprimate". Implicația logică a încercării de a crea un continent împărțit în state locuite de populații complet diferite, fiecare fiind etnic și lingvistic omogen, a fost expulzarea și exterminarea minorităților. A apărut un fel de *reductio ad absurdum* a naționalismului în versiune teritorială, criminală, care a demonstrat cele de mai sus abia în 1940. Totuși, expulzări în masă și chiar genocidul au început să apară la granițele sudice ale Europei, în timpul primului război mondial și după el, cînd turcii au început exterminarea în masă a armenilor, în 1915, și, după războiul greco-turc din 1922, cînd au expulzat între 1,3 și 1,5 milioane de greci din Asia Minor, unde aceștia locuiau încă de pe vremea lui Homer.[1] La fel, Adolf Hitler, care era un naționalist wilsonian în sensul de mai sus, a organizat aducerea unor germani din afara teritoriului patriei — ca aceia din sudul italian al Tirolului — în Germania, cum a organizat și permanenta eliminare a evreilor. După al doilea război mondial, evreii fiind aproape complet alungați din țările europene aflate între Franța și centrul Uniunii Sovietice, era acum rîndul germanilor să fie expulzați *în masă* — din Polonia și Cehoslovacia, de pildă. Națiunea omogenă teritorial se dovedea un program ce nu putea fi realizat decît de barbari sau cu mijloace barbare.

Un rezultat paradoxal al descoperirii că naționalitățile și statele nu puteau să coincidă a fost acela că granițele stabilite prin Tratatul de la Versailles, stabilite arbitrar conform standardelor

[1] Vezi C.A. Macartney, *Refugees*, în *Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, 1934, vol. 13, p. 200-205; Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Londra, 1931. Pentru corectitudine, ar trebui adăugat că și grecii au expulzat 400.000 de turci.

wilsoniene, totuși, au rămas permanente, cu excepția cazurilor unde interesele unor mari puteri au cerut schimbarea lor — Germania înainte de 1945, URSS după 1940. În ciuda unor scurte încercări de a reface granițele statelor succesoare imperiilor austriac și turc, acestea au rămas cum erau după primul război mondial, cel puțin granițele sudice și vestice al URSS, cu excepția acelor teritorii de la Marea Adriatică preluate, după 1918, de Italia de la Iugoslavia.

Totuși, sistemul wilsonian a avut și unele efecte semnificative deloc așteptate. Mai întîi, a demonstrat că naționalismul naționalităților mărunte era la fel de intolerant cu minoritățile ca și „șovinismul marilor națiuni", cum îl numea Lenin. Aceasta nu era o descoperire inedită pentru observatorii atenți ai Ungariei habsburgice. Mai nouă și mai semnificativă era descoperirea că „ideea națională", formulată de susținătorii ei oficiali, nu coincidea, în mod necesar, cu autoidentificarea propriu-zisă a popoarelor implicate. După 1918, a fost organizat cîte un plebiscit în diferite regiuni cu o compoziție națională mixtă pentru a decide apartenența locuitorilor la state naționale rivale. S-a dovedit că un număr mare de persoane vorbeau o limbă, dar au optat pentru un stat care vorbea altă limbă. Aceasta se putea explica uneori prin presiuni politice și fraudă electorală sau prin ignoranță și imaturitate politică. Dar nici una dintre aceste ipoteze nu era complet plauzibilă. Totuși nu se putea nega existența polonezilor care preferau să trăiască în Germania sau a slovenilor care au ales Austria în locul noii Iugoslavii, deși situația era *a priori* inexplicabilă pentru cei ce credeau în identificarea necesară a membrilor unei naționalități cu statul teritorial ce pretindea să o întrupeze. Aceasta era o teorie ce cîștiga teren cu repeziciune. Douăzeci de ani mai tîrziu ea a determinat guvernul britanic să-i închidă în lagăre pe majoritatea rezidenților germani, printre care și evrei sau emigranți antifasciști, pe motiv că toți cei născuți în Germania trebuie să fie loiali acelei țări.

O divergență și mai serioasă între definiție și realitate a apărut în Irlanda. În ciuda lui Emmet și a lui Wolfe Tone, majoritatea populației din cele șase districte din Ulster a refuzat să se considere „irlandeză", în aceiași manieră ca și locuitorii celor 26 de districte — chiar și a minorității protestante de la granița de sud. Afirmația că în Irlanda unitară există o singură națiune irlandeză

sau că locuitorii insulei împărtășeau aspirația la o Irlandă unică, unită, independentă sub fenieni, s-a dovedit greșită. Cînd, 50 de ani după înființarea statului irlandez liber (și mai tîrziu republică), fenienii și simpatizanții lor au considerat diviziunea țării un complot imperial britanic și pe unioniștii din Ulster niște naivi păcăliți de agenții britanici, ultimii 20 de ani dovediseră că rădăcinile diviziunii Irlandei nu se aflau la Londra.

Tot așa, stabilirea unui regat slav în sud a demonstrat că populația nu avea acea conștiință unică iugoslavă, presupusă de pionierii croați ai ilirismului, la începutul secolului al XIX-lea, și puteau fi mai ușor mobilizați de lozinci destul de puternice pentru a produce masacre — ca croați, sîrbi sau sloveni. Într-adevăr, conștiința națională croată de masă pare să se fi dezvoltat abia după crearea Iugoslaviei și împotriva noului regat sau, mai precis, împotriva pretinsei predominanțe slave din interiorul lui.[2] În noua Cehoslovacie, slovacii se sustrăgeau mereu îmbrățișării frățești a cehilor. Situații similare au devenit și mai evidente în statele apărute în urma eliberării naționale și coloniale, din motive asemănătoare. Popoarele nu se identificau cu „națiunea" în felul prescris lor de conducători și purtători de cuvînt. Congresul Național Indian, reprezentînd un subcontinent unic, a trebuit să accepte separarea Indiei în 1947, așa cum Pakistanul, reprezentînd un singur stat al musulmanilor de pe acest subcontinent, a trebuit să accepte separarea în 1971. Cînd n-a mai fost monopolizată de o elită anglofonă restrînsă, politica indiană s-a confruntat, în mod normal, cu pretențiile statelor lingvistice, pe care mișcarea națională nici nu le luase în seamă, deși unii comuniști indieni începuseră să atragă atenția asupra lor chiar înainte de primul război mondial.[3] Rivalitățile lingvistice aveau să mențină engleza ca limbă oficială în India pînă în prezent, deși ea este vorbită acum de o fracțiune nesemnificativă din cei șapte sute de milioane

[2] Mirjana Gross, *On the integrationof the Croatian nation: a case study in nation building*, în *East European Quarterly*, 15, 2 iunie 1981, p. 224.

[3] G. Adhikari, *Pakistan and Indian National Unity*, Londra, 1942, în diferite pasaje, dar mai ales p. 16-20. Autorul a abandonat Partidul Comunist, care, la fel ca și Congresul, era în favoarea limbii hindustani ca limbă națională unică (R. Palme Dutt, *IndiaTo-day*, Londra, 1940, p. 265-266).

de locuitori ai țării, pentru că alți indieni nu acceptă dominația limbii hindi, vorbită de 40% din populație.

Tratatul de la Versailles a mai dezvăluit un fenomen nou: răspîndirea geografică a mișcărilor naționaliste și divergența celor noi față de modelul european. Dat fiind faptul că puterile învingătoare erau oficial angajate în naționalismul wilsonian, era clar pentru toată lumea că pretenția de a vorbi în numele vreunui popor oprimat și nerecunoscut — și acestea se aflau în număr mare pe lîngă marile puteri — trebuia să fie însoțită de principiul național și de dreptul eficient în dezbatere. Conducătorii și ideologii mișcărilor de eliberare colonială și semicolonială vorbeau cu sinceritate în limbajul naționalismului european, pe care-l învățaseră în sau din Occident, chiar atunci cînd nu se potrivea situației. Și, pe măsură ce radicalismul revoluției ruse îl înlocuia pe al celei franceze, ca ideologie a emancipării mondiale, dreptul la autodeterminare, explicat în textele lui Stalin, ajungea la cei aflați pînă atunci sub influența lui Mazzini. Eliberarea, în ceea ce nu se numea încă lumea a treia, era văzută ca „eliberare națională" sau, printre marxiști, ca „eliberare națională și socială".

Totuși, încă o dată, practica nu coincidea cu teoria. Forța reală și crescîndă a eliberării consta în resentimentul împotriva cuceritorilor, conducătorilor și exploatatorilor, care se întîmpla să fie recunoscuți și drept străini, prin culoare, costume și obiceiuri, sau împotriva celora care acționau în sprijinul lor. Era o forță antiimperială. În măsura în care existau identificări protonaționale, etnice, religioase sau de alt fel decît contribuții de rînd, ele erau mai mult obstacole decît contribuții la trezirea conștiinței naționale și ușor de mobilizat împotriva naționaliștilor de către stăpînii imperialiști. Aici își au originea constantele atacuri la adresa politicii imperialiste „dezbină și stăpînește", împotriva încurajării imperialiste a tribalismului, comunalismului sau oricărei alte forme de diviziune a popoarelor care trebuiau să fie, dar nu erau, unite ca națiuni separate.

Mai mult, cu excepția cîtorva entități politice relativ permanente cum ar fi China, Coreea, Vietnam, Iranul și Egiptul, care ar fi fost recunoscute ca „națiuni istorice" dacă s-ar fi aflat în Europa, teritoriile pentru care așa-numitele mișcări naționale încercau să obțină independența, erau creații ale cuceririi imperialiste, adeseori nu mai veche de cîteva decade, sau reprezentau zone cultural-religioase mai degrabă decît ceea ce se numea „națiune"

în Europa. Cei care luptau pentru eliberare erau „naționaliști" doar pentru că adoptaseră o ideologie occidentală, foarte potrivită pentru răsturnarea guvernelor străine, dar ei reprezentau, de obicei, o minoritate neînsemnată a elitelor indigene. Mișcările culturale sau geopolitice ca panarabismul, panlatinamericanismul sau panafricanismul nu erau naționaliste nici măcar în acest sens restrîns, ci supranaționaliste. Totuși, ideologiile de expansiune imperialistă născute în centrul Europei, ca pangermanismul, sugerau o afinitate clară cu naționalismul. Acestea erau create în totalitate de intelectuali, care nu aveau nimic care să-i apropie mai mult de un stat sau o națiune și asupra căruia să se concentreze. Naționaliștii arabi puteau fi întîlniți la început în Siria otomană, cu o foarte slabă realitate statală în comparație cu Egiptul, unde mișcările erau proegiptene, desigur. În orice caz aceste mișcări exprimau ideea că oamenii educați într-o limbă de largă circulație sînt calificați lingvistic pentru posturi de conducere oriunde în domeniul culturii, ceea ce este încă un noroc pentru intelectualii latinoamericani, dintre care majoritatea se pot aștepta la un exil politic, în cursul vieții lor, și pentru palestinieni, care pot fi angajați oriunde, în zona dintre Golf și Maroc.

Pe de altă parte, mișcările de eliberare teritorială nu puteau evita elementele comune, asigurate, pe respectivul teritoriu de puterea colonială, odată ce aceasta era singura unitate posibilă, și caracterul național pe care viitoarea țară le putea avea. Unitatea impusă prin cuceriri și administrație putea uneori, în timp, să producă un popor care să se considere „națiune", în aceeași măsură în care existența statelor independente a creat uneori un sens al patriotismului civic. Algeria nu are nimic în comun ca țară, cu excepția experienței franceze, începînd cu 1830, și, mai ales, lupta împotriva ei. Cu toate acestea, caracterul ei național este la fel de bine stabilit astăzi ca și în cazul unor entități politice „istorice", ca Magrebul, Tunisia și Marocul. Experiența comună a așezărilor și cuceririlor sioniste a creat — chiar mai evident decît mai sus — naționalismul palestinian, asociat cu un teritoriu care, pînă în 1918, nu avea nici o identitate regională semnificativă, în sudul Siriei, căreia îi și aparținea. Toate acestea nu sînt însă de ajuns pentru a numi toate statele ulterioare decolonizării, mai ales după 1945, „națiuni", sau mișcările care au dus la decolonizare — presupunînd că aceasta a fost un răspuns la presiuni reale sau

anticipate — mișcări „naționaliste". Situații mai recente în lumea dependentă vor fi înfățișate în continuare.

Între timp, să ne întoarcem la punctul de plecare al naționalismului — Europa.

Aici, reconstruirea hărții pe baza granițelor naționale a lipsit naționalismul de conținutul său eliberator și unificator, odată ce, pentru majoritatea națiunilor, aceste scopuri fuseseră deja atinse. Într-un fel, situația europeană anticipa situația „lumii a treia", decolonizată politic după al doilea război mondial, și se asemăna cu acel laborator de neocolonialism prematur din America Latină. Independența politică a statelor fusese, în mare, cîștigată. În consecință, nu mai era atît de simplu ca înainte să fie ascunse sau minimalizate problemele viitoare prin amînarea lor pînă la obținerea independenței sau autodeterminării, care nu le rezolvaseră automat pe toate, cum era deja evident.

Ce rămăsese din vechiul naționalism eliberator și unificator? Pe de o parte, pentru majoritatea naționalităților, rămăseseră minorități în afara frontierelor statului național, ca în cazul ungurilor din România și a slovenilor din Austria. Pe de altă parte, rămăsese și expansiunea națională a statelor în detrimentul străinilor și al minorităților. Mai erau cîteva naționalități fără state atît în Europa de Est, cît și în cea de Vest — de exemplu, macedonenii și catalanii. Totuși, în timp ce, înainte de 1914, mișcarea națională caracteristică fusese direcționată împotriva statelor sau a aglomerărilor politice multinaționale sau supranaționale, ca Imperiul habsburgic și cel otoman, după 1919 ea s-a îndreptat, în Europa, împotriva statelor naționale. Era deci, aproape prin definiție, mai mult separatistă decît unificatoare, deși tendințele separatiste pot fi atenuate de realismul politic sau — în cazul unioniștilor din Ulster — ascunse în spatele atașamentului față de o altă țară. Dar acestea nu erau noutăți. Ceea ce era nou era apariția acestor aspirații în state aparent naționale dar — în fapt — plurinaționale din vestul Europei, în formă politică și nu culturală. Totuși, unul sau două din grupurile naționaliste — de exemplu, partidele naționale scoțian și galez, apărute între cele două războaie — neavînd sprijinul maselor populare, abia intraseră în „faza B" a evoluției lor.

Într-adevăr, lăsîndu-i deoparte pe irlandezi, mișcările naționaliste mai puțin importante din vestul Europei erau destul de

slabe înainte de 1914. Partidul Național Basc, care obținuse oarecare sprijin popular, după 1905, și avusese succes în alegerile locale din 1917-19 (cu excepția muncitorilor din Bilbao) era o excepție. Tinerii săi militanți se inspiraseră din naționalismul revoluționar al irlandezilor, din perioada 1916-22, și substratul său popular fusese întărit sub dictatura centralizatoare a lui Primo de Rivera și, eventual, sub represiunea dură și tot centralizatoare a generalului Franco. Mișcarea catalană aparținea încă claselor de mijloc locale, micilor intelectuali și funcționari provinciali pentru că membrii clasei muncitoare, predominant anarhiști, catalani sau imigranți, erau suspicioși în fața naționalismului din motive de clasă. Literatura mișcărilor anarhiste era publicată conștient și deliberat în Spania. Încă o dată, stînga și dreapta s-au unit la nivel local sub conducerea lui Primo de Rivera, printr-un fel de front popular îndreptat împotriva monarhiei de la Madrid, cerînd autonomie pentru Catalonia. Republica și dictatura lui Franco aveau să întărească mișcarea catalană de masă care, în ultimii ani ai dictaturii și după moartea lui Franco, ar fi putut duce la o schimbare lingvistică majoră în favoarea idiomului — nu numai vorbit astăzi ci instituționalizat ca limbă de cultură. În 1980 catalana putea fi întîlnită mai ales în ziarele intelectualilor și ale clasei de mijloc — doar 6,5% din cotidienele apărute în Barcelona erau în catalană.[4] Totuși, în timp ce 80% din locuitorii Galiciei vorbeau dialectul local, numai 30% din locuitorii ținuturilor basce își vorbeau limba în 1977 — aceste cifre nu par să se fi schimbat[5] în ultimul timp — și această situație poate fi legată de zelul naționaliștilor basci pentru o totală independență și împotriva simplei autonomii. Divergența dintre naționalismul basc și cel catalan s-a accentuat cu timpul mai ales din cauză că mișcarea catalană a devenit o forță de masă doar deplasîndu-se spre stînga, pentru a integra o mișcare muncitorească puternică și independentă, în timp ce naționalismul basc a reușit să izoleze și, practic, să elimine mișcările socialiste tradiționale ale clasei muncitoare, fapt imposibil de ascuns în spatele frazeologiei revoluționare marxiste

[4] *Le Monde*, II, ianuarie 1981.

[5] H.J. Puhle, *Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext*, în H.A. Winkler (ed.), *Nationalismus in der Welt von Heute*, Göttingen, 1982, p. 53-54.

a separatiștilor ETA. Nu e surprinzător probabil că mișcarea catalană a avut mai mult succes în asimilarea imigranților (mai ales muncitori) decît mișcarea bască, caracterizată de xenofobie. În timp ce în 1977, 54% din locuitorii Cataloniei născuți în afara țării vorbeau catalana, numai 8% din bascii locuind în țară, dar născuți în afară, își vorbeau propria limbă — aici trebuie să ținem cont, totuși, și de dificultatea mai mare a acestei limbi.[6]

În privința naționalismului vest-european, care devenea o serioasă forță politică, putem aminti că mișcarea flamandă a inaugurat o fază nouă și mult mai periculoasă în 1914, cînd o parte a ei a colaborat cu germanii, ce cuceriseră și ocupaseră cea mai mare parte a Belgiei. Colaborarea a continuat și mai dramatic în cel de al doilea război mondial. Totuși, abia după 1945, naționalismul flamand a început să pună în primejdie unitatea Belgiei. Celelalte naționalisme vest-europene au rămas neglijabile. Partidele naționaliste scoțian și galez abia începeau să se ridice în anii crizei interbelice și ele rămîneau periferice în politica țărilor lor. Fondatorul mișcării Plaid Cymru era un reacționar cu afinități continentale, de genul lui Charles Maurras, și un romano-catolic.[7] Nici unul din cele două partide nu a obținut sprijin electoral decît după terminarea celui de al doilea război mondial. Majoritatea mișcărilor de același tip nici nu au reușit să treacă de faza tradiționalismului folcloric și a nemulțumirilor provinciale.

Totuși, mai trebuie observat ceva în legătură cu naționalismul de după 1918 și vom fi obligați astfel să trecem dincolo de aria tradițională a disputelor teritoriale, a alegerilor și a pretențiilor lingvistice. Identificarea națională în această perioadă a căpătat mijloace noi de expresie în societățile moderne, urbanizate, cu tehnologie de vîrf. Două exemple importante trebuiesc amintite. Primul, care nu are nevoie de multe comentarii, a fost mass-media și evoluția ei — presă, cinema și radio. Prin aceste mijloace,

[6] Pentru contrastele culturale între practicile lingvistice și opiniile catalane și basce, bazate pe sondaje de opinie, vezi M. García Ferrando, *Regionalismo y autonomías en España*, Madrid, 1982 și López Aranguren, *La conciencia regional en el proceso autonomico español*, Madrid, 1983.

[7] E. Sherrington, *Welsh nationalism, the French Revolution and the influence of the French right*, în D. Smith (ed.), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980*, Londra, 1980, p. 127-147.

ideologiile populare puteau fi standartizate, omogenizate și transformate, dar și exploatate în scopuri propagandistice private sau de stat. (Primul minister pentru propagandă și „iluminare publică" a fost înființat în Germania, în 1933, de noul guvern al lui Adolf Hitler.) Totuși, propaganda deliberată era, desigur, mai puțin semnificativă decît abilitatea mass-media de a aduce simbolurile naționale în viața fiecărui individ și de a înlătura diferențele dintre sfera privată și cea publică, dintre cea publică și cea națională. Transformarea familiei regale britanice într-un simbol public al identității naționale ar fi fost imposibilă fără mijloacele moderne — expresia deliberat rituală, mai întîi prevăzută pentru radio și adaptată ulterior pentru televiziune, a fost discursul tradițional de Crăciun, instituit în 1932, al monarhilor.

Golul dintre viața publică și cea privată a fost, de asemenea, umplut de sport. Între cele două războaie, sportul, ca spectacol de masă, era o succesiune nesfîrșită de concursuri între echipe și persoane, fiecare simbolizînd cîte un stat național. Această evoluție a lui a devenit azi o parte integrantă a vieții cotidiene. La început, Jocurile Olimpice și meciurile de fotbal internaționale captau atenția clasei de mijloc (deși Jocurile Olimpice au început să capete aerul unei competiții naționale chiar înainte de 1914) iar meciurile internaționale erau organizate cu scopul integrării componentelor naționale ale statelor multinaționale. Ele simbolizau unitatea acestor state pentru că rivalitatea prietenească dintre națiuni întărea sentimentul de apartenență la grup prin instituționalizarea unor concursuri de grup, ușor de disipat în pseudolupte simbolice. E greu să nu recunoști acest element aproape ritual în primele meciuri de fotbal internaționale organizate în Europa — și anume acelea dintre Austria și Ungaria.[8] Am putea fi tentați să vedem extinderea internaționalelor de rugby din Anglia și Scoția spre Țara Galilor și Irlanda, în 1880, ca o reacție la intensificarea sentimentului național în Marea Britanie în acea perioadă.

În perioada interbelică sportul internațional a devenit totuși, cum a observat și George Orwell, o expresie a luptei naționale și sportivii, reprezentîndu-și națiunea și statul, expresii ale unor

[8] E.J. Hobsbawm, *Mass-Producing traditions*, în E.J. Hobsbawm și T. Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983, p. 300-301.

comunități virtuale. Aceasta a fost perioada cînd turul Franței a început să fie dominat de echipe naționale, cînd cupa Mitropa le îndemna la întrecere pe echipele cele mai bune din Europa Centrală sau cînd cupa mondială a fost introdusă în fotbal și Jocurile Olimpice din 1936 au devenit ocazii de autoafirmare națională. Ceea ce face ca sportul să devină un mijloc atît de eficient pentru transmiterea sentimentelor naționale — cel puțin, pentru bărbați — este ușurința cu care cel mai semnificativ individ, din punct de vedere politic sau public, se poate identifica și el cu o națiune simbolizată de tineri, excelînd în ceea ce fiecare bărbat dorește sau a dorit vreodată să fie bun. Comunitatea virtuală, de milioane de oameni, pare chiar mai reală decît o echipă de unsprezece oameni cunoscuți. Individul — chiar și cel care nu face decît să se bucure — devine un simbol al națiunii. Autorul își amintește cu cîtă emoție a ascultat la radio transmisia primului meci internațional anglo-austriac, jucat la Viena, în 1929. Eram în casa unor prieteni care promiseseră să se răzbune dacă Anglia învingea Austria, ceea ce părea foarte probabil. Fiind singurul băiat englez de acolo, eu reprezentam Anglia, iar ei, Austria. (Din fericire, a fost meci egal.) În acest fel un băiat de 12 ani își putea reprezenta conceptul de loialitate față de națiune, extinzîndu-l pe cel de loialitate față de o echipă.

Ceea ce a dominat însă naționalismul interbelic în Europa era naționalismul statelor naționale existente și *iredentismul* lor. Printre foștii combatanți, naționalismul fusese accentuat de război, mai ales după ce valul de speranțe revoluționare se stinsese, după 1920. Mișcările fasciste și de dreapta erau gata să exploateze situația. Au făcut-o, în primul rînd, prin mobilizarea claselor de mijloc și altora, care se temeau de revoluția socială, împotriva amenințării roșii, care putea fi — mai ales în forma bolșevică — ușor de identificat cu internaționalismul militant și cu antimilitarismul accentuat de experiența războiului din 1914-1918. Apelurile propagandei naționaliste erau cu atît mai eficiente, chiar și printre muncitori, cu cît îi făceau răspunzători de eșecuri și slăbiciuni pe inamicii din afară și pe trădătorii din interior... Și erau o mulțime de eșecuri și de slăbiciuni ce trebuiau explicate.

Ar fi prea mult să pretindem că acest naționalism militant era doar un reflex al disperării, chiar dacă eșecul, frustrarea și resentimentele i-au împins pe mulți în partidul nazist și în alte mișcări

de dreapta extremiste din Europa, în timpul marii crize. Totuși, a fost o mare diferență între reacțiile germanilor după înfrîngerea din 1918 și acelea de după 1945. În timpul Republicii de la Weimar, aproape toți germanii, chiar și comuniștii, erau profund convinși de nedreptatea intolerabilă a Tratatului de la Versailles și lupta împotriva acestui tratat a fost una din forțele majore de mobilizare a maselor, atît pentru cei de stînga cît și pentru cei de dreapta. Termenii impuși Germaniei după 1945 erau cu mult mai aspri și mai arbitrari decît în 1919. În plus, Germania Federală avea încă milioane de naționaliști, plini de resentimente, expulzați cu brutalitate din Europa Centrală și de Est, neconvinși că aceasta era o pedeapsă dreaptă pentru ororile mult mai mari ale naziștilor germani. Totuși, revizionismul politic nu a jucat decît un rol foarte modest și în rapidă diminuare în politica Germaniei Federale. El nu este nici astăzi un factor major. Motivul diferenței între Weimar și Bonn nu e greu de aflat. În Republica Federală, lucrurile mergeau destul de bine pentru majoritatea cetățenilor, de la sfîrșitul anilor '40, în timp ce Republica de la Weimar era cuprinsă de o criză cumplită abia după cinci ani de la înfrîngere, revoluție, criză economică și inflație galopantă.

Tot astfel, chiar dacă nu considerăm naționalismul militant ca pe un reflex al disperării, el a fost, desigur, ceva care a umplut golul lăsat de eșec, neputință și de incapacitatea altor ideologii, proiecte politice și programe de a realiza speranțele oamenilor. Era utopia celor care pierduseră vechile utopii iluministe, programul celor care își pierduseră încrederea în alte programe, cîrja acelora care pierduseră sprijinul vechilor credințe politice și sociale. Ne vom întoarce la aceste idei mai tîrziu.

Cum a încercat să dovedească ultimul capitol, naționalismul nu poate — și nu a putut nici în această perioadă — fi identificat cu aceia pentru care era doar un imperativ politic exclusiv, atotcuprinzător. Aceasta nu era singura formă luată de sentimentul identificării naționale sau — pentru a ne exprima în termenii drepturilor și îndatoririlor cetățenești — de patriotism. E important să facem distincția între naționalismul extremist al statelor sau mișcărilor politice de dreapta, care se substituie tuturor celorlalte forme de identificare politică și socială, și între combinația de conștiință națională, cetățenească, socială care, în statele moderne, formează baza tuturor celorlalte sentimente politice. În

acest sens, „națiunea" și „clasa" sînt inseparabile. Dacă acceptăm că, în practică, conștiința de clasă avea o dimensiune național-civică și conștiința național-civică sau etnică avea dimensiuni sociale, atunci este posibil ca radicalizarea clasei muncitoare în Europa, după primul război mondial, să fi accentuat conștiința națională potențială.

Cum altfel am putea explica extraordinarul succes al partidelor de stînga în țările nonfasciste, în recîștigarea sentimentelor naționale și patriotice în timpul perioadei antifasciste? Cu greu am putea nega că rezistența în fața Germaniei naziste în al doilea război mondial a avut tendința de a apela atît la sentimentele naționale, cît și la speranțele de eliberare și reînnoire socială. Pe la mijlocul anilor '30 mișcarea comunistă s-a rupt deliberat de tradițiile Internaționalelor a II-a și a III-a, care abandonaseră simbolurile patriotismului — chiar și acelea asociate cu trecutul revoluționar socialist, cum ar fi imnul *Marseillaise*.[9] Încercările ulterioare de recucerire a acestor simboluri și de împiedicare a „armatelor diavolului" să monopolizeze cele mai frumoase marșuri, au avut aspectele lor bizare, mai ales privite din afară și retrospectiv, ca atunci cînd Partidul Comunist din SUA a declarat — fără succes — că mișcarea comunistă este americanismul sec. al XX-lea. Totuși, rolul comuniștilor în rezistența antifascistă a făcut pretențiile lor patriotice destul de plauzibile, mai ales după 1941 — aceasta într-o măsură destul de mare ca să-l sperie pe generalul De Gaulle.[10] Mai mult, atît în interiorul cît și în afara mișcării, combinația de steaguri roșii și naționale era foarte populară.

E greu de spus dacă avem aici o trezire autentică a sentimentului național în mișcarea de stînga sau este doar acel patriotism revoluționar tradițional, de tip iacobin, apărut încă o dată pe scena politică, după ce fusese marginalizat îndelung de antinațio-

[9] Pentru substituirea *Internaționalei* cu *Marseillaise* în Germania și Franța, vezi M. Dommanget, *Eugène Pottier*, Paris, 1971, cap. III. Pentru apelurile patriotice, vezi Maurice Thorez, *France To-day and the People's Front*, Londra, 1936, XIX, p. 174-185, mai ales 180-181.

[10] Charles De Gaulle, *Mémoires de Guerre*, II, Paris 1956, p. 291-292, și Earl Browder, *The People's Front in the United States*, Londra, 1937, p. 187-196, 249-269.

nalismul și antimilitarismul de stînga. Astfel de probleme nu prea au fost cercetate, din păcate, și documentele politice actuale sînt la fel de sărace în informații ca și memoria contemporanilor. Este însă evident că reunirea revoluției sociale și a sentimentului patriotic a fost un fenomen extrem de complex. În așteptarea unor cercetări amănunțite, vom schița măcar cîteva idei.

Mai întîi, naționalismul antifascist a apărut în contextul unui război ideologic *internațional*, în care majoritatea claselor conducătoare naționale păreau să opteze pentru o apropiere politică internațională de dreapta și de statele identificate cu ea. Astfel, partidele de dreapta s-au debarasat de patriotismul xenofob, ce le servise odată atît de bine. Cum spuneau francezii: „Mai bine Hitler, decît Léon Blum". Expresia putea să însemne: mai bine un german decît un evreu, dar se putea interpreta foarte ușor și ca: mai bine o țară străină decît a noastră. Astfel, a fost mai ușor pentru mișcarea de stînga să ia înapoi steagul național, cînd dreapta și-a slăbit strînsoarea. De asemenea, în Marea Britanie, a fost mai ușor pentru mișcarea de stînga să se opună politicii de conciliere cu Hitler, decît pentru conservatori, care nu puteau să nu-l considere ca un bastion împotriva bolșevismului mai mult decît o amenințare la adresa Imperiului britanic. Într-un fel, patriotismul antifascist ar putea fi considerat o parte a triumfului unui anumit fel de internaționalism.

În al doilea rînd, atît muncitorii, cît și intelectualii au ales *internaționalismul*, dar unul capabil să întărească și sentimentul național. Cercetările recente ale comunismului britanic și italian din anii '30, au subliniat rolul mobilizării antifasciste în atragerea tinerilor intelectuali și muncitori și, mai ales, al Războiului Civil din Spania.[11] Ajutorul dat Spaniei n-a fost doar un act de solidaritate internațională, ca acele campanii antiimperialiste din India sau Maroc, mult mai restrînse. În Marea Britanie, lupta contra fascismului îi privea pe britanici, în Franța, pe francezi, dar, după luna iulie 1936, frontul ei principal a devenit Madridul. Problemele interne ale fiecărei țări deveniseră, accidental, discutate într-

[11] Hywel Francis, *Miners Against Fascism: Wales and the Spanish Civil War*, Londra, 1984; Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, vol. III, Torino, 1970, cap IV.

o țară îndepărtată și necunoscută pentru majoritatea muncitorilor, ce nu avea alte determinări pentru britanicul de rînd decît acelea ale luptei duse acolo. În măsura în care fascismul era identificat cu state străine — Germania și Italia — în această luptă era în joc nu numai viitorul Marii Britanii sau al Franței sau pacea și războiul în general, ci și apărarea națiunilor franceză și engleză împotriva celei germane.

În al treilea rînd, naționalismul antifascist era angajat într-un conflict național, dar și social, cum s-a dovedit spre sfîrșitul celui deal doilea război mondial. Atît printre britanici, cît și printre mișcările de rezistență de pe continent, victoria și transformările sociale erau inseparabile. Faptul că războiul s-a terminat, în Marea Britanie, cu înfrîngerea în alegeri a lui Winston Churchill, conducătorul iubit și admirat din timpul războiului, simbol al patriotismului britanic, și cu victoria distanțată a Partidului Laburist demonstrează cele de mai sus, fără îndoială. Oricare ar fi fost manifestările de euforie a eliberării prin alte părți, în Marea Britanie totul era clar în legătură cu opinia mulțimii față de alegerile generale din 1945: atît conservatorii, cît și laburiștii luptaseră pentru victorie, dar numai unii dintre ei luptau, formal, și pentru transformări sociale.

În plus, pentru mulți muncitori britanici, războiul însuși avea o dimensiune socială. Nu e de mirare că atacul german asupra URSS, din 1941, a ridicat un val masiv, filosovietic, printre muncitorii britanici, înrolați sau nu, val neinfluențat de atitudinea URSS și a comuniștilor între septembrie 1939 și iunie 1941. Motivul nu era numai acela că Marea Britanie nu mai lupta de una singură împotriva dușmanului. Pentru cei care au trăit evenimentele respective ca soldați de rînd, în unitățile muncitorești ale Armatei Britanice, este foarte clar că majoritatea soldaților cu o conștiință politică, laburiști sau sindicaliști, din aceste unități, se gîndeau la URSS ca la un „stat al muncitorilor". Chiar un conducător de sindicat ferm anticomunist, ca Ernest Bevin, nu a renunțat la această imagine pînă la sfîrșitul războiului.[12] Chiar

[12] Vezi discursul din 1941, în A. Bullock, *The Life and Times of Ernest Bevin*, vol. II. 1967, p. 77; H. Pelling, *The Labour Government*, 1945-51, Londra, 1984, p. 120.

războiul părea să aibă elemente de luptă între state, dar și între clasele sociale.

Naționalismul s-a asociat astfel cu mișcarea de stînga, în perioada antifascistă, asociere întărită și de experiența luptei antiimperiale în țările coloniale, pentru că lupta colonială era legată cu stînga internațională în multe feluri. Aliații lor politici, din țările de care erau dependente, puteau fi găsiți, invariabil, în mișcarea de stînga. Teoriile asupra imperialismului (sau antiimperialismului) formau de mult o parte organică a gîndirii socialiste. Faptul că Rusia Sovietică era ea însăși o țară, în mare parte, asiatică și privea lumea dintr-o perspectivă noneuropeană — asiatică, mai ales în perioada interbelică — îi uimea, desigur, pe activiștii din așa-numita „lume a treia". De la descoperirea lui Lenin că eliberarea popoarelor coloniale oprimate era un cîștig potențial foarte important pentru revoluția mondială, revoluționarii comuniști au ajutat cît au putut aceste lupte de eliberare, care îi interesau, în primul rînd, pentru că tot ceea ce imperialiștii respingeau trebuie să fie bine primit de muncitori.

Relația între mișcarea de stînga și naționalismul țărilor dependente era, desigur, mult mai complexă. Dincolo de preferințele ideologice proprii, revoluționarii antiimperialiști, oricît de internaționaliști în teorie, erau interesați de obținerea independenței țărilor lor și de nimic altceva. Nu erau receptivi la sugestiile că ar trebui să-și amîne sau să-și modifice obiectivele în interesul unui scop global, mai larg — cum ar fi cîștigarea războiului, care (urmărind un principiu tradițional fenian) erau considerați aliații națiunii lor, mai ales în anii cînd păreau capabili să învingă. Din punctul de vedere al mișcării de stînga antifasciste, cineva ca Frank Ryan era greu de înțeles — un luptător republican irlandez de stînga, luptînd pentru Republica Spaniolă, dar care, fiind capturat de forțele generalului Franco, a plecat la Berlin, unde a făcut eforturi să obțină sprijinul IRA pentru Germania, împotriva unificării Irlandei de Nord și de Sud după o victorie germană.[13] Din punctul de vedere al republicanismului irlandez, Ryan putea fi

[13] Vezi Sean Cronin, *Frank Ryan, The Search for the Republic*, Dublin, 1980; de asemenea, Frank Ryan (ed.), *The Book of the XV Brigade*, Newscastle on Tyne, 1975, prima apariție — Madrid, 1938.

considerat un om care-și urmărea consecvent linia politică — deși aceasta nu era una foarte bine cumpănită. Ar trebui amintit aici și cazul lui Subhas C. Bose („Netaji"), erou bengalez și personaj important și radical în Congresul Național Indian mai înainte, care s-a alăturat japonezilor și a organizat o armată națională indiană, antibritanică, din indieni luați prizonieri în primele luni ale războiului. Totuși, nu mai putea avea succes cînd, în 1942, aliații păreau să aibă mai multe șanse de izbîndă în Asia. O invazie japoneză învingătoare în India era puțin probabilă. Mult mai mulți conducători de mișcări antiimperialiste decît am vrea noi să ne amintim vedeau în Germania și Japonia o cale de a scăpa de britanici și de francezi, mai ales pînă în 1943.

Oricum, mișcarea generală de independență și de colonizare, după 1945, era, fără îndoială, identificată cu antiimperialismul socialist/comunist. De aceea, probabil, multe state decolonizate și independente noi — în primul rînd acelea în care socialiștii au jucat un rol important în lupta pentru eliberare — s-au declarat cumva „socialiste". Eliberarea națională devenise o lozincă a mișcării de stînga. Paradoxal, noile mișcări etnice și separatiste din Europa de Vest au ajuns să adopte și ele frazeologia social-revoluționară marxist-leninistă, care nu se potrivea deloc cu originile lor ideologice în mișcarea de dreapta, înainte de 1914, și cu atitudinea profascistă, adeseori colaboraționistă a unora din vechii lor militanți.[14] Faptul că tinerii intelectuali de stînga s-au angajat în astfel de mișcări, după 1968, cînd epoca de aur așteptată nu s-a materializat, a dat un nou impuls acestei transformări a retoricii naționaliste, prin care vechile popoare, împiedicate de la exercitarea dreptului lor natural la autodeterminare, au fost reclasificate sub numele de „colonii", eliberîndu-se de exploatarea imperialistă.

S-ar putea aduce aici argumentul că, între 1930 și 1970, discursul dominant al emancipării era ecoul teoriilor de stînga și al marxismului cominternist, în anumite cazuri. Această hegemonie a orientărilor de stînga a devenit și mai evidentă datorită

[14] Pentru colaboraționismul anterior al multor activiști francezi, vezi William R. Beer, *The social class of ethnic activists in contemporary France*, în Milton J. Esman (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca, 1977, p. 157.

faptului că discursul naționalist a fost mult discreditat de asocierea lui cu fascismul. Hitler și decolonizarea au reinstaurat alianța dintre naționalism și mișcarea de stînga, ce părea atît de naturală înainte de 1848. Abia în anii '70 au reapărut alternativele naționaliste. În Occident, majoritatea formelor de agitație naționalistă, direcționate, în primul rînd, împotriva regimurilor comuniste, s-au întors la forme mai simple, mai primitive de afirmare a naționalității, chiar și atunci cînd nu respingeau complet orice ideologie venită din partea partidelor comuniste. În „lumea a treia", evoluția integralismului religios, mai ales în forme islamice, dar și în alte variante religioase (budism — printre extremiștii ceilonezi din Sri Lanka) s-a dovedit o bază excelentă atît pentru naționalismul revoluționar, cît și pentru represiunea națională. Privită retrospectiv, hegemonia ideologiei de stînga, după 1930, pare doar un interludiu sau o iluzie.

Rămîne de ridicat o ultimă problemă: cum a fost afectat naționalismul de răspîndirea sentimentelor și mișcărilor naționaliste dincolo de aria geografică unde au apărut pentru prima dată? Deși observatorii europeni din anii '20 începuseră să ia în serios naționalismul țărilor dependente — țările islamice și, în general, cele asiatice — ei nu le considerau destul de importante pe acestea încît să modifice analiza europeană a conceptului.[15] Cele mai multe state independente din afara granițelor europene, republicile latino-americane, erau foarte puțin luate în considerație, cu excepția celor din Statele Unite, iar naționalismul din zonă era considerat ca o glumă din „țara lui Papură-Vodă" sau asimilat „indigenismului", redescoperirii culturale a civilizațiilor și tradițiilor indiene. Situația s-a schimbat puțin în anii '30 și '40, cînd anumite grupuri de aici au început să arate o oarecare simpatie pentru fascismul european, atrăgînd atenția asupra lor. Japonia, deși foarte deosebită, putea fi considerată o putere imperială de tip occidental — deci un stat național și naționalist asemănător modelelor europene. Exceptînd Afganistanul și, poate, Thailanda, restul regiunilor afro-asiatice, care nu erau deținute sau adminis-

[15] Hans Kohn, *History of Nationalisn in the East*, New York, 1933; *Nationalism in the Hither East*, New York, 1932 — publicată la început în germană, în 1928 și 1930 — tratează acest subiect pentru prima oară probabil. Autorul a fost tentat să se ocupe de această zonă datorită intereselor sale sioniste.

trate de un centru imperial, conțineau un singur stat capabil de mișcări independente — Turcia postimperială.

Virtual, toate mișcările antiimperiale de oarecare însemnătate puteau fi clasificate sub unul din următoarele trei titluri: elite locale imitînd „autodeterminarea" europeană (ca în India), xenofobie populară antioccidentală (mai ales în China) și căpetenii naturale ale triburilor războinice (ca în Maroc și în deșerturile arabe). În ultimul caz, administrația imperială și intelectualii, conștienți de posibilitatea recuperării acestor indivizi robuști și apolitici în armata imperială, încercau să fie mai indulgenți și să-și rezerve ostilitatea pentru agitatorii urbani — mai ales pentru cei educați. Nici unul din aceste cazuri nu părea să ceară o reconsiderare teoretică, deși exemplul mișcărilor populare în țările islamice și chiar apelul lui Gandhi la masele populare indiene, sugerau un rol mobilizator al religiei mult mai important decît în Europa modernă. Cînd vorbim de naționalismul lumii a treia, trebuie să ne gîndim, în primul rînd — pe lîngă influența revoluționară de stînga — la scepticismul general în privința aplicabilității universale a conceptului național. Observatorii imperiali înțeleseseră că în lumea dependentă exista întotdeauna un import intelectual, datorat unei minorități educate, ce pierduse legătura cu majoritatea populației, ale cărei idei despre comunitate și loialitate politică erau diferite. Astfel de reflecții erau adeseori juste, chiar dacă amenințau capacitatea conducătorilor imperiali sau a coloniștilor europeni de a vedea totuși identificarea națională a maselor, cînd ea apărea cu adevărat — este cazul sioniștilor și al evreilor israeliți față de arabii din Palestina.

O mare parte din gîndirea interbelică foarte interesantă asupra „problemei naționale" din lumea dependentă se datorează mișcării comuniste internaționaliste, chiar dacă nu depășește cadrele rigide ale marxism-leninismului. Problema care îi preocupa, în primul rînd, pe marxiști era relația dintre clasele sociale (exclusiv acelea care puteau fi angajate în lupta de clasă — burghezia și proletariatul unei țări coloniale) în interiorul mișcării mai largi, antiimperialiste, pentru eliberare națională și socială. Discuția era valabilă în societățile coloniale indigene cu o structură de clasă potrivită analizei în termeni europeni, căci altfel situația era prea complexă pentru analiza marxistă. Pe de altă parte, definiția „națiunilor" în lupta lor pentru libertate era luată, fără prea multe

cercetări, din practica mișcărilor naționaliste existente în zona respectivă. Astfel, națiunea indiană era același lucru cu populația indiană de pe subcontinent, conform afirmațiilor Congresului Național Indian, iar națiunea irlandeză era ceea ce pretindeau fenienii a fi.[16] Pentru scopurile lucrării noastre nu este însă necesar să mai insistăm asupra acestei probleme atît de interesante.

Odată ce puține mișcări naționale antiimperiale coincideau cu o entitate politică existentă înainte de venirea imperialiștilor, dezvoltarea naționalismului, în sensul european, al sec. al XIX-lea, s-a produs mai ales după decolonizare, adică după 1945. În mare parte, naționalismul nu s-a îndreptat deci împotriva opresorului imperialist străin, ci împotriva statelor de curînd emancipate, pretinzînd o hegemonie națională la care nu aveau dreptul. Cu alte cuvinte, ei protestau împotriva lipsei de realitate națională, etnică sau culturală a teritoriilor în care epoca imperială împărțise zonele dependente, dar și împotriva lipsei de realitate a ideologiilor derivate din gîndirea occidentală și preluate de elitele cu tendințe moderniste, care moșteniseră puterea vechilor conducători.

Dar protestau ei oare în numele a ceva care corespundea vechiului principiu al naționalității și dorinței de autodeterminare? În unele cazuri, ei se refereau, evident, la aceste lucruri, chiar dacă ele nu erau derivate direct din gîndirea lui Mazzini, ci indirect, prin intermediul marxismului interbelic, foarte influent în rîndurile intelectualității din țările ocupate. Acesta este cazul extremiștilor ceilonezi și tamil, deși patriotismul ceilonez local se baza și pe ideile lingvistice și rasiale occidentale din sec. al XIX-lea, ce demonstrau superioritatea arienilor.[17] De aici nu urmează

---

[16] *Die nationale Frage und Österreichs Kampf um seine Unabhängigkeit: Ein Sammelband*, cuvînt înainte de Johann Koplenig, Paris, 1939 — se referă la Austria, ca excepție. Marxiștii îi considerau pe locuitorii Austriei ca membri ai națiunii germane. De aceea ei susțineau unirea cu Germania, care a ridicat totuși probleme după ascensiunea lui Hitler. Social-democrații (și Karl Renner) și-au menținut poziția, acceptînd Anschluss-ul în 1938, dar comuniștii aveau o teorie a națiunii austriece separate.

[17] Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka*, Dehiwala, 1985; de același autor, *The national question and the left movement in Sri Lanka*, în *South Asia Bulletin*, VII, 1, 2, 1987, p. 11-22; Jayadeva Uyangoda, *Reinterpreting Tamil and Sinhala nationalism*, *ibidem*, p. 39-46; R.N. Kearney, *Ethnic conflict and the Tamil separatism movement in Sri Lanka*, în *Asian Survey*, 25, 9 sept. 1985, p. 898-917.

însă că anumite conflicte și rivalități locale și afirmarea etnicității în lumea a treia pot fi cel mai bine înțelese din acest punct de vedere — și anume ca mișcări de creare a unor state potențiale și, în final, teritoriale. Incapacitatea „tribalismului", care este mult sprijinit în Africa, de a „rezista în fața aparatului de stat, oricît de rudimentar"[18], ar putea să producă ezitări. Astfel, nu putem fi siguri că zonele împărțite în componentele lor locale, ca Libanul, își mențin structura statală.

După 1945 au fost create state noi, care s-au împărțit într-un număr de regiuni — de la două pînă la patru — și care diferă în funcție de structura socio-politică, cultură, etnicitate sau alte caracteristici relevante politic. Ele ar putea, într-o situație internațională dată, să se dezmembreze, cum s-a și întîmplat: Pakistanul de Est și Vest, Ciprul turcesc și cel grecesc, Sudanul și Ciadul (nordul — musulman și arab, sudul — creștin, animist, populație de culoare), Nigeria (în nord — musulmani și hausa, în sud-vest — yoruba, în sud-est — ibo). Situația Nigeriei este puțin diferită, de la încercarea de secesiune din 1967, nereușită, de cînd diviziunea tripartită originară a fost schimbată cu o diviziune în nouăsprezece state mai mici, care a accentuat faptul că hausa, yoruba și ibo reprezentau mai puțin de 60% din populația totală a Nigeriei. Situația internă a statelor în care puterea se află de partea unei singure comunități hegemonice este instabilă, mai ales atunci cînd aceasta încearcă să-și stabilească dominația asupra întregului teritoriu statal. Aceasta pare să fie situația în Etiopia, unde un imperiu ridicat în sec. al XIX-lea se bazează pe o comunitate creștină minoritară — populația amhara reprezintă 25% din populația totală și este împărțită, la rîndul ei, în 40% creștini, 40% musulmani și 20% alte confesiuni. E, ulterior, preluat de italieni, pentru scurtă durată, restaurat ca imperiu și, în 1974, este răvășit de revoluție. Chiar în această situație, această țară nefericită, bîntuită de războaie și de foamete, nu pare a fi serios amenințată să-și piardă unitatea teritorială. Aceasta se întîmplă numai cînd încearcă să încorporeze Eritreea, aflată în poziția de a-și dezvolta propriile mișcări politice și identitatea teritorială, de colonie italiană, dar sub administrație britanică. Sub presiuni internațio-

[18] Fredrik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, 1989, p. 34.

nale, se încearcă alipirea ei la Etiopia, căreia nu i-a aparținut niciodată.

În cadrul noilor state independente sînt multe alte tensiuni etnice, tribale sau publice, atît în Africa, cît și în Asia, dar — în afară de țările care par să-și fi stabilit un fel de *modus vivendi* multietnic — nu e clar deloc dacă purtătorii de cuvînt și conducătorii diferitelor state se gîndesc la separatism.

Adevărata problemă a grupurilor etnice și tribale, mai ales a celor confruntate cu schimbări socio-economice dramatice, pentru care nu sînt pregătite, este cu totul alta. Ea nu pare a fi formarea de națiuni noi, ci migrația în masă spre țările industrializate, adaptarea la o lume nouă, într-o societate cu multe etnii. Desigur că acești imigranți sînt atrași în grupurile venite tot din vechea țară, din sentimentul de nesiguranță, nostalgie, într-ajutorare sau ca o reacție împotriva ostilității exterioare față de oameni ca ei și, nu în ultimul rînd, prin organizarea destul de puternică a politicii electorale, acolo unde este cazul. Cum știe orice politician, reprezentant al unei minorități, din America de Nord, imigranții sînt foarte sensibili la aluzii etnice și la sprijinirea cauzei naționale din țara lor de origine, mai ales cînd au plecat din motive politice sau ideologice — sprijinul irlandezilor pentru IRA, ostilitatea evreilor față de Yasser Arafat, ideea restaurării țărilor baltice printre letoni sînt doar cîteva exemple. Totuși, cum, de asemenea, orice politician știe, a te referi la Sinn Fein, OEP sau stalinism este doar o parte minoră din sarcina acestor reprezentanți politici față de electoratul lor, îndatorirea lor principală fiind aceea de a le apăra interesele ca *americani* sau *canadieni*. Într-o societate plurietnică sau tribală, aceasta înseamnă să negociezi participarea fiecărui grup la resursele țării, împotriva altor grupuri, apărîndu-l de discriminare și, în general, mărind șansele membrilor săi și micșorîndu-le dezavantajele. Naționalismul, în sensul întemeierii unui stat separat sau al autonomiei lingvistice, este nerelevant aici, deși ar putea face diaspora să se simtă mai bine.

Cazul negrilor din Statele Unite ilustrează situația deosebit de clar pentru că rasa este dominată în situația lor ca grup și pentru că, în ciuda gradului mare de segregare socială și marginalizare, separatismul teritorial iese total din calcul în ce-i privește. Ar fi și impracticabil, presupunînd ori un exod în masă spre o țară afri-

cană, ori ocuparea unei regiuni anume a Statelor Unite. Prima posibilitate a obținut uneori un sprijin emoțional însemnat printre negrii din emisfera vestică, dar n-a fost considerată niciodată un program serios decît de nebunia extremistă a unora, care-și imaginau o posibilă repatriere în masă a imigranților de culoare.

A doua posibilitate a fost uneori amintită în treacăt, pe lîngă doctrina „autodeterminării naționale", de Internaționala Comunistă, dar nu a stîrnit interesul negrilor. Cercetînd distribuirea pe hartă, în statele de sud, a zonelor unde recensămintele au demonstrat existența unei majorități negre, s-ar putea observa o zonă oarecum continuă care ar putea deveni „teritoriul național" al negrilor americani.[19] Absurditatea acestei fantezii cartografice stă în presupunerea că negrii americani n-ar mai putea locui în celelalte zone ale Statelor Unite, locuite în majoritate de albi, prin separatism. Mai mult, e deja evident că, și în situația înființării unei republici a negrilor undeva în țară, aceasta n-ar fi rezolvat problema ghetourilor din orașele nordice și vestice, în care negrii vin în continuare în număr foarte mare. Concentrarea în orașe, unde 97% dintre negrii ce nu erau originari din Sud locuiau în 1970, le-a conferit negrilor din SUA o putere electorală considerabilă, din care ei au reușit să obțină niște avantaje, încercînd să primească o parte mai mare din resursele societății pentru grupul lor etnic. Segregația teritorială a ghetourilor în astfel de societăți poate deveni o forță redutabilă în favoarea coeziunii etnice, așa cum o demonstrează orașe ca Belfast și Beirut, dar ea *elimină* perspectiva clasică a autodeterminării prin formarea de state teritoriale, în majoritatea cazurilor.

În plus, urbanizarea și industrializarea, depinzînd de diverse mișcări, migrații și transferuri de persoane, subminează cealaltă

[19] „Partidul a accentuat lupta pentru drepturile egale ale negrilor și pentru dreptul la autodeterminare, incluzînd și secesiunea „zonei negre". (*Die Kommunistische* Internationale vor dem VII Weltkongress: Materialien, Moscova-Leningrad, 1935, p. 445 — rapoarte asupra deciziilor din toamna lui 1930. Asupra divergențelor în privința lozincilor ce susțineau crearea unei republici negre în Statele Unite la discuția subcomisiei în cauză la cel de al VI-lea congres al Internaționalei, din 1928, vezi contribuțiile lui Ford și ale lui Jones (*Compte-Rendu Sténographique du VIe Congrès de l'Internationale Communiste 17 juillet — 1 septembre* 1928, în *La Correspondance Internationale*, nr. 125, 19 oct. 1928, p. 1292-1293; nr. 130, 30 oct. 1928, p. 1418.

idee naționalistă — a unui teritoriu locuit de o populație omogenă etnic, cultural și lingvistic. Reacția xenofobă și rasistă a populației native, în zonele unde influxul de „străini" e mare, a devenit, din nefericire, ceva obișnuit în Statele Unite, din 1890, și în țările Europei de Vest, din 1950. Totuși, xenofobia și rasismul sînt doar simptome, nu remedii. Comunitățile și grupurile etnice sînt sortite să coexiste în societatea modernă, împotriva oricărei retorici, ce visează la întoarcerea lor într-o națiune omogenă. Crimele și expulzările au simplificat, într-adevăr, harta etnică a Europei și a altor regiuni, probabil. Totuși, mișcarea popoarelor a restaurat, de atunci, complexitatea etnică pe care barbarismul a încercat să o elimine. Astăzi, „minoritatea națională" tipică în majoritatea țărilor care primesc emigranți, este mai mult un arhipelag de mici insule decît un teritoriu unitar. Otto Bauer ar putea să fie relevant cumva pentru problema lor, dar nu Mazzini.

Aceasta este situația grupurilor etnice în statele cu mai multe etnii sau triburi din lumea a treia — adică în majoritatea statelor ex-coloniale mai mari decît insulele din Marea Caraibilor și chiar în cîteva state mai mici. Grupurile etnice și tribale componente sînt adeseori bine organizate, mai ales în statele noi, datorită partidelor politice și grupurilor de presiune, care sînt purtătoare de cuvînt ale intereselor etnice. Accesul la poziții publice în stat care, în multe astfel de state, este drumul cel mai scurt spre bogăție și acumulare de capital pentru aceia care nu cunosc tehnicile manageriale moderne — practicat uneori și de comunități ale albilor[20] — este obiectivul principal. În măsura în care accesul este obținut prin educație (cu excepția cazurilor de lovituri militare ale unor ofițeri fără funcții oficiale), „grupurile etnice ostile", după cum observă Fredrik Barth, „...se diferențiază în funcție de nivelul educațional și tind să controleze sau să monopolizeze mijloacele educaționale".[21]

În măsura în care această competiție între grupuri urmărește accesul la poziții în aparatul de stat, astfel de „concursuri etnice" au ceva în comun cu apariția naționalismului „mic-burghez", discutată în cap. IV. În cazuri extreme, poate să ducă la separatism,

[20] Astfel de minorități pot opera datorită unui acces privilegiat.

[21] Vezi Barth (ed.), *Ethnic Groups*, p. 34-37.

ca în cazul populației tamil din Sri Lanka — o minoritate cu foarte mulți reprezentanți în administrația publică și în învățămîntul superior, în timpul dominației britanice, iar apoi persecutată de majoritatea ceiloneză, mai ales prin adoptarea limbii ceiloneze ca *singura* oficială, în 1956. Dacă hindi ar fi fost limba a 72% în loc de 40% din populația Indiei, tentația de a elimina engleza, ca limbă oficială, ar fi fost mai mare, dar mai mare ar fi fost și pericolul separatismului în India.[22] Totuși, naționalismul teritorial e un caz special și limitat. Nici în Sri Lanka aspirațiile separatiste nu le-au înlocuit pe cele federaliste, decît la 25 de ani după cîștigarea independenței. În general, există o convietuire competitivă, uneori combinată cu diferite tipuri de autonomie. Și cu cît societatea se urbanizează și se industrializează, cu atît sînt mai artificiale încercările de a limita niște comunități etnice, acționînd la nivel macro-economic, la un teritoriu dat. Încercarea sud-africană de acest tip a fost corect interpretată ca un proiect de perpetuare a opresiunii rasiale și nu ca un exercițiu clasic de formare a națiunii pentru africani, cum se pretindea.

Totuși, cum subliniază Barth[23], relațiile de grup în astfel de societăți polietnice/tribale sînt diferite și mai puțin stabile decît cele din societățile tradiționale. Grupurile care aparțin societăților moderne sau mai avansate au trei strategii posibile de aplicat (poate nu perfect diferențiate). Membrii lor pot încerca să treacă drept cetățeni ai societății avansate, să fie asimilați și unii dintre ei pot chiar să reușească. Dar comunitatea, în totalitatea ei, va fi „lipsită de o sursă a diversificării interne și va rămîne, probabil, un grup conservator, cu un nivel scăzut, în cadrul sistemului social mai larg". O altă alternativă ar fi să accepte statutul de minoritate și să încerce să reducă acest handicap, dar să-și păstreze caracterul specific „în sectoarele auxiliare". În felul acesta, nu vor putea însă apărea o societate polietnică și nici asimilarea eventuală în societățile industriale. Ultima posibilitate ar fi ca

[22] Vezi Sunil Bastian, *University admission and the national question;* Charles Abeysekera, *Ethnic representation in the higher state services*, în *Ethnicity and Social Change in Sri Lanka* (lucrări prezentate la un seminar organizat de Asociația pentru științe sociale, decembrie, 1979), Dehiwala, 1985, p. 220-232, 233-249.

[23] Barth (ed.), *Ethnic Groups*, p. 33-37.

grupul să-și accentueze identitatea etnică, „folosind-o pentru a-și dezvolta noi poziții și structuri neîntîlnite în vechea lor societate sau neadecvate acolo". Aceasta este strategia care, din punctul de vedere al lui Barth, e aptă să genereze naționalismul etnic postcolonial sau o posibilă creare de noi state deși, cum am subliniat, nu acesta este scopul sau implicația necesară ale respectivei strategii. În orice caz, nu ne ajută cu nimic în analiza noastră dacă plasăm toate aceste modalități de supraviețuire a grupului etnic sub același titlu — de „națiune" sau „naționalism", fie că e vorba de cei din Quebec, de greci, de migranți baltici, de indieni, ucraineni sau scoțieni, pentru a aminti doar cîteva exemple.

În al doilea rînd, relațiile interetnice tradiționale erau adeseori stabilizate prin dezvoltarea lor într-un anumit segment al diviziunii sociale a muncii, astfel încît „străinul" avea o funcție specifică și, oricare ar fi neînțelegerile între „noi" și comunitatea lui, aceasta ne este mai mult complementară decît concurentă. Luate în sine, astfel de segmente etnice ale muncii se dezvoltă natural, chiar și în istoria industrializării și urbanizării occidentale, în parte pentru că există ocupații specifice, pe care trebuie să le exercite cineva, dar mai ales pentru că rețeaua de ajutor reciproc neoficial a emigranților din anumite regiuni îi pune în legătură pe aceștia cu prieteni, rude sau clienți din țara de origine. Astfel, pînă astăzi, în New York, e de așteptat să întîlnești coreeni prin băcănii și indieni mohawk lucrînd la structura de rezistență, printre constructorii de zgîrie-nori, indieni ca vînzători de ziare, iar în restaurantele indiene, personalul este de obicei format din imigranți din Sylhet — o zonă din Bangladesh.

Avînd în vedere faptul că „sistemele polietnice tradiționale sînt mai ales economice" (Barth), este de mirare că mișcările din acele state, care accentuează identitatea etnică, sînt rareori interesate de acest tip de diviziune socială, ci mai degrabă de poziția competitivă a grupului lor, printre celelalte, în cadrul statului. Majoritatea mișcărilor considerate naționaliste și postcoloniale reflectă instabilitatea relațiilor de grup, bazate pe o preponderență a puterii politice și nu pe diviziunea reală etnoeconomică a muncii.

Nemulțumirile și conflictele etnice sînt deci vizibile în lumea din afara zonei originare a naționalismului și pot părea uneori că se potrivesc modelului „național".

Trebuie să amintim însă din nou că aceasta nu este „problema națională" la care se refereau marxiștii și în funcție de care au fost refăcute hărțile statelor. Extinderea naționalismului dincolo de regiunile originii sale impune și o analiză care să o depășească pe cea originară a fenomenului. Schimbarea este dovedită și de apariția spontană a unor termeni noi — ca acela de *etnie* (pentru grupul etnic sau naționalitate).[24] Lucrul acesta a fost bine înțeles pînă la urmă, deși primii observatori ai naționalismului nonoccidental, fiind conștienți că „ne confruntăm cu un fenomen diferit de naționalismul european", considerau totuși „inutil" să evite termenul, „în vederea adoptării sale de către toată lumea".[25] Cu toate acestea, fie că termenul e folosit sau nu, fenomenul ridică probleme noi din anumite puncte de vedere. Unul dintre acestea poate fi menționat pe scurt, ca o concluzie a acestui capitol: limba.

Nu este deloc clar dacă sistemul clasic al naționalismului lingvistic continuă și aici — adică un idiom etnic devine o nouă limbă standard, „națională", care va deveni ulterior oficială. (Chiar în cazul limbilor standard de mult stabilite a apărut o tendință recentă de disipare prin transformarea unor subvariante sau dialecte în mijloace posibile ale educației școlare — de exemplu, „engleza negrilor" sau idiomul francez, puternic anglicizat, *joual*, al claselor inferioare din Montreal). În scopuri practice, multilingvismul este inevitabil în majoritatea statelor astăzi, fie pentru că emigrările formează colonii etnice în toate marile orașe occidentale, fie pentru că majoritatea statelor noi au atîtea limbi reciproc neinteligibile, încît mijlocirea unei limbi naționale (sau, de preferat, internaționale) este necesară, pentru a nu mai pune la socoteală cîte o modestă „lingua franca". (Papua — Noua Guinee, cu mai mult de 700 de limbi pentru o populație de 2,5 milioane,

---

[24] *Trésor de la Langue Française*, vol. VIII, Paris, 1980, înregistrează cuvîntul „etnie" în 1896, dar nu și în 1956; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986, folosește termenul extensiv, dar îl consideră neologism francez. Înainte de 1960 termenul poate fi întîlnit doar sporadic, ca o bizarerie.

[25] John H. Kautsky, *An essay in the politics of development*, în John Kautsky (ed.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, New York, Londra, 1962, p. 33.

ar putea fi considerată un caz extrem). Este clar aici că limba cel mai ușor de acceptat ar fi una fără identificare locală etnică — jargonul; bahasa, în Indonezia; limbile de circulație internațională, cum ar fi engleza, care ar putea explica „remarcabila flexibilitate lingvistică a elitelor indoneziene și lipsa de implicare emoțională față de limba maternă"[26], nu se aseamănă cu aceea întîlnită în mișcările naționaliste europene. Diferită este și politica recensămintelor moderne, multietnice, din Canada, dacă o comparăm cu situația din Imperiul habsburgic (vezi mai sus p. 98-99). Știind că emigranții, dacă li se cere să aleagă între etnicitate și cetățenia canadiană, se consideră canadieni și, cunoscînd influența limbii engleze, grupurile de presiune etnice se opun întrebărilor din recensăminte referitoare la limbă sau autoidentificare. Pînă nu demult, recensămintele insistau asupra *originii* etnice pe linie paternă și respingeau răspunsul „american" sau „canadian", cu excepția amerindienilor. Această etnicitate contrafăcută de recensăminte, impusă la început de canadienii de origine franceză pentru a umfla cifrele în legătură cu răspîndirea lor în afara zonei Quebec, le-a fost de folos și conducătorilor imigranți, etnic diferiți, odată ce ascunde faptul că, din 314.000 de etnici polonezi, în 1971, doar 135.000 considerau poloneza ca limbă maternă și abia 70.000 o mai vorbeau acasă. Cifrele sînt comparabile pentru ucraineni.[27]

Pe scurt, naționalismul etnic și cel lingvistic pot să meargă uneori în sens opus și amîndouă își pot pierde azi dependența de autoritatea statului. Multilingvismul sau bilingvismul, analog relației din sec. al XIX-lea dintre limbile de cultură/ ale statului și dialectele subalterne, sînt deja termeni curenți și nu mai presupun competitivitate. Tendința de a conferi limbilor populare statut de limbi standard, alături de limbile de circulație internațională — spaniola în America Latină, franceza în anumite părți ale Africii și, mai gernerală, engleza (limba învățămîntului mediu în Filipine și în Etiopia, cel puțin înainte de război) — nu trebuie înțeleasă

[26] N. Tanner, *Speech and society among the Indonesian elite*, în J.B. Pride și J. Homes (ed.), *Sociolinguistics*, Harmondsworth, 1972, p. 127.

[27] Robert F. Harney, *So great a heritage as ours. Immigration and the survival of the Canadian polity*, Daedalus, vol. 117/4, toamna 1988, p. 68-69, 83-84.

greșit.[28] E posibil să nu mai avem de-a face cu lupta pentru supremație, ca în Quebec, ci cu o diviziune de funcții, ca în Paraguay, unde atît spaniola, cît și guaraní sînt predate și vorbite de elitele locale, dar spaniola se folosește, în general, în toate scrisorile oficiale. De asemenea, e greu de crezut că limba quechua, cu statut oficial în Peru din 1975, ar încerca să înlocuiască spaniola în presa zilnică sau în universități. Chiar dacă vreuna din limbile populare din fostele colonii britanice, în Asia sau în Pacific, obține statut oficial, asta nu înseamnă că bogăția și puterea nu vor mai fi condiționate de cunoașterea limbii engleze.[29]

Cu acestea încheiem acum și capitolul despre viitorul națiunilor și naționalităților.

[28] Despre semnificația englezei, vezi François Grosjean, *Life with Two Languages*, Cambridge MA, 1982, care afirmă că, pînă în 1974, doar în 38 de state engleza nu avea statut oficial. În 20 de țări, nevorbind limba engleză, ea era singura limbă oficială, în alte 36 era folosită în justiție și învățămînt, p. 114. Pentru competiția cu engleza, vezi L. Harries, *The nationalization of Swahili in Kenya*, în *Language and Society*, 5, 1976, pp. 153-164.

[29] Mass-media, necerînd alfabetizarea (David Riesman, Introducere la Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, New York, 1958, p. 4), au micșorat importanța limbii populare pentru un monolog, care nu mai e rupt de lumea înconjurătoare acum. Radiotranzistorul a fost mijlocul principal al acestei revoluții culturale. Vezi Howard Handelman, *Struggle in the Andes: Peasant Political Mobilization in Peru*, Austin, 1974, p. 58. José María Arguedas mi-a atras atenția pentru prima dată asupra acestor fapte, în anii '60, cînd mi-a semnalat înmulțirea transmisiilor locale radio în quechua, pentru imigranții din Lima la ore cînd numai indienii ce munceau erau treji.

Capitolul 6

Naționalismul la sfîrșitul secolului al XX-lea

I

De cînd a fost publicată această carte, în 1990, s-au format mai multe state naționale noi sau altele sînt în proces de formare, într-un ritm fără precedent. Dezmembrarea URSS și a Iugoslaviei au adăugat 16 entități suverane, recunoscute internațional și nu se știe pînă unde va mai merge separatismul național. Toate statele sînt astăzi, oficial, națiuni, toate mișcările politice pot lua o poziție împotriva străinilor, pe care îi hărțuiesc toate țările și încearcă să-i dea deoparte. Ar fi deci o orbire internațională să închei această carte cu niște concluzii despre *declinul* naționalismului, ca vector al schimbării istorice, comparîndu-l cu rolul pe care îl juca la sfîrșitul celui de al doilea război mondial.

Ar fi, desigur, absurd să neg faptul că dezmembrarea Uniunii Sovietice și a sistemului internațional și regional, al cărui pilon fusese, ca una din supraputeri, timp de patruzeci de ani, marchează apariția unei schimbări profunde și probabil permanente, ale cărei implicații sînt deocamdată complet obscure. Oricum, ele introduc *noi* elemente în istoria naționalismului, în măsura în care colapsul din 1991 l-a depășit pe acela al Rusiei țariste din 1918-20, limitat la regiunile europene și transcaucaziene.[1] „Problema națională" din 1989-92 nu este esențial nouă. Ea aparține cauzelor naționale specifice Europei. Nu avem, pînă acum, nici un

[1] Chiar și așa, ambițiile „panturanice" (uralo-altaice) ale Turciei în Asia Centrală, urmărite, din fericire, nu de Kemal Atatürk, ci de adversarii săi politici învinși, ca Enver Pașa, și interesul japonezilor pe coastele Rusiei, la Oceanul Pacific, anticipează teme de care vom mai auzi în anii '90.

semn de separatism politic în America — cel puțin, nu la sud de granița canadiană. Nici lumea islamică sau mișcările fundamentaliste, în ascensiune, nu par interesate de înmulțirea frontierelor statale. Ei vor doar să se întoarcă la credința adevărată a fondatorilor lor. De fapt, nici nu știu cum i-ar putea interesa pe ei separatismul. Mișcări separatiste (de obicei teroriste) zguduie sudul Asiei, dar pînă acum (cu excepția secesiunii din Bangladesh), statele au reușit să rămînă unite. De fapt, regimurile naționale postcoloniale de peste tot încă acceptau tradițiile naționalismului sec. al XIX-lea, atît liberal cît și revoluționar-democratic. Gandhi și Nehru, Mandela și Mugabe, Zulfikhar Bhutto și Bandaranaike și chiar conducătorul întemnițat din Burma (Myanmar), Aung-San Su Xi nu sînt (sau nu au fost) naționaliști în sensul lui Landsbergis și Tudjman; ei se află pe aceeași lungime de undă cu Massimo d'Azeglio: creatori de națiuni, nu scizioniști (vezi mai sus p. 55).

Multe state africane postcoloniale ajung la haos și la dezordine, chiar și cele în care oamenii își pun multe speranțe, cum ar fi Africa de Sud. Totuși, ar însemna să mergem prea departe dacă am considera criza din Somalia sau Etiopia ca fiind generată de dreptul inalienabil al oamenilor de a forma state naționale suverane și independente. Neînțelegerile între grupuri și conflictele, adeseori sîngeroase, sînt mai vechi decît programul politic al naționalismului și îi vor supraviețui.

Izbucnirea naționalismului separatist în Europa are rădăcini istorice specifice, în secolul al XX-lea. Încă mai apar consecințe ale tratatelor de la Versailles și Brest-Litovsk. Decăderea treptată a Imperiilor otoman și habsburgic și criza acută din Rusia țaristă au creat o serie de state succesoare, naționale, cu același gen de probleme, mult timp insolubile — decît prin genocid sau emigrare forțată și de masă. Situația fierbinte din 1988-92 a fost, de fapt, pregătită încă din 1918-21. Atunci au fost cehii și slovacii uniți pentru prima dată, dar și slovenii (pînă atunci, austrieci) cu croații (pe vremuri, la frontiera turcească) și — de-a lungul unui mileniu de istorie separată — cu sîrbii ortodocși, de sub stăpînirea otomană. Dublarea dimensiunilor României a produs neînțelegeri între naționalitățile componente. Germanii au determinat formarea a trei noi state baltice, fără precedent istoric mai înainte și fără pretenții naționale anterioare — cel puțin, pentru Estonia

și Letonia.[2] Ele au fost susținute de aliați, ca un fel de „zonă de carantină" împotriva Rusiei bolșevice. În momente de mare slăbiciune a Rusiei, influența germană a încurajat și formarea statului armean sau a acelui georgian, iar cea britanică, a Azerbaidjanului, bogat în petrol. Naționalismul transcaucazian, dacă termenul nu e cumva prea tare pentru resentimentele azerilor turci față de armeni, nu a fost o problemă politică serioasă pînă în 1917. Armenii se temeau, din motive evidente, mai mult de turci decît de Moscova; georgienii susțineau un partid marxist rus — menșevicii — ca partid național. Totuși, spre deosebire de habsburgi și de otomani, Imperiul rus multinațional a mai supraviețuit timp de trei generații, datorită Revoluției din Octombrie și lui Hitler. Victoria în Războiul Civil a eliminat posibilitatea separatismului ucrainean și al naționalismului etniilor transcaucaziene, deși — după negocierile cu Turcia lui Kemal Atatürk — rămăseseră cîteva puncte sensibile, în viitor naționaliste, cum ar fi problema enclavei armene din Karabahul de Munte în Azerbaidjan.[3] În 1939-40, URSS a recîștigat tot ce pierduse Rusia țaristă, cu excepția Finlandei (pe care Lenin a lăsat-o să se separe în pace) și a fostei Polonii ruse.

Explozia separatistă din 1988-92 poate fi, cel mai simplu, descrisă ca „o afacere neîncheiată în 1918-21". Pe de altă parte, probleme naționale vechi și profunde, care păreau, cu adevărat, primejdioase pentru Europa *înainte de* 1914, nu s-au dovedit „explozive". „Problema macedoneană", bine cunoscută experților ca una litigioasă, în multe congrese internaționale, nu a condus, totuși, la dezmembrarea Iugoslaviei. Dimpotrivă, Republica Mace-

[2] Se deduce asta din rezultatele votului pentru Adunarea Constituantă Rusă, din nov. 1917, analizată de O. Radkey, în *Russia Goes to the Polls*, Ithaca, 1989.

[3] Armenii ilustrează dicifultatea legării națiunii de teritoriu. Actuala republică Armenia, cu capitala la Erevan, nu avusese prea mare semnificație pentru acest nefericit popor înainte de 1914. „Armenia" a aparținut, mai întîi, Turciei. Armenii ruși erau atît transcaucazieni rurali, cît și o populație urbană substanțială — majoritatea din Tbilisi și Baku, dar și o diasporă națională și internațională numeroasă. „Armenia" ar putea fi ceea ce a rămas cînd armenii au fost exterminați sau expulzați de peste tot.

doneană a făcut tot ce a putut să se țină deoparte în conflictul sîrbo-croat, pînă la criza finală din Iugoslavia, cînd fiecare componentă națională, pentru propria apărare, a trebuit să se ocupe de sine însăși. (În mod caracteristic, recunoașterea ei oficială a fost sabotată de Grecia, care anexase mari părți din teritoriul macedonean, în 1913.) De asemenea, singura zonă a Rusiei țariste, măcinată de conflicte naționale, înainte de 1917, deși nu o putem considera separatistă, era Ucraina. Totuși, aceasta a rămas relativ tăcută, în timp ce republicile baltice și caucaziene cereau secesiunea. În Ucraina a continuat să conducă Partidul Comunist local și poporul nu s-a pronunțat pentru separare decît după lovitura din 1991, care a distrus URSS.

În plus, definiția „națiuni" și aspirațiile ei, pe care Lenin le împărtășea, paradoxal, cu Woodrow Wilson, creau automat liniile despărțitoare de-a lungul cărora uniunile multinaționale, construite de statele comuniste, aveau să se rupă, cum și granițele coloniale din 1880-1950 urmau să devină granițele statelor postcoloniale, nefiind altele la îndemînă. (Majoritatea locuitorilor nici nu știau ce fel de granițe erau acestea sau nu le luau în seamă.) În Uniunea Sovietică, putem merge chiar mai departe: regimul comunist *a creat*, deliberat, „unități administrative naționale" etnolingvistice și teritoriale, adică „națiuni" în sensul modern, acolo unde ele nu existaseră în prealabil și nimeni nu se gîndise la așa ceva — printre popoarele asiatice musulmane sau printre belorusi. Ideea republicilor sovietice ale națiunilor: cazahă, chirghiză, uzbecă, tadjică sau turcmenă, a fost un concept pur teoretic al intelectualilor sovietici, mai mult decît o aspirație a vreunuia din popoarele Asiei Centrale.[4]

Ideea că aceste popoare, din cauza „opresiunii naționale" sau a conștiinței islamice, făceau presiuni asupra sistemului sovietic, acestea ducînd și la dezmembrarea uniunii, pare a fi mai degrabă expresia ororii justificate a unor observatori occidentali față de sistemul sovietic și a credinței lor că acesta n-o să poată rezista mult timp. De fapt, Asia Centrală și-a continuat inerția politică pînă la dezmembrarea Uniunii Sovietice, cu excepția unor pogro-

[4] Cf. Graham Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Soviet Union*, IV: Asia Centrală musulmană, Londra și New York, 1990, p. 215, 230, 262.

muri îndreptate împotriva minorităților naționale, pe care Stalin le-a inițiat în acele regiuni îndepărtate. Naționalismul respectivelor republici este un fenomen postsovietic.

Schimbările, începute în anul 1989, nu se datorează tensiunilor naționale, care au rămas sub control chiar acolo unde existau de multă vreme, ca în Polonia sau printre iugoslavi, ci, mai ales, deciziei regimului sovietic de a accepta reforma și, prin asta, de a retrage sprijinul militar regimurilor sale satelite, de a submina autoritatea centrală și, în consecință, de a submina chiar fundamentul regimurilor comuniste din Balcani. Naționalismul a fost doar beneficiarul acestei situații și, în nici un caz, factorul determinant. De aceea, prăbușirea bruscă a regimurilor din Europa de Est a uimit întreaga lume. Ea nu era așteptată, cu adevărat, nici chiar în Polonia, unde un regim complet nepopular demonstrase că poate ține sub control o mișcare de opoziție bine organizată timp de aproape un deceniu.

Nu trebuie decît să comparăm unificările Germaniei din 1871 și 1890 pentru a vedea diferențele. Prima consta în realizarea mult așteptată a unui obiectiv care, într-un fel sau altul, era preocuparea majoră a tuturor celor interesați de politică în Germania, chiar și a celor care voiau să-i reziste. Chiar Marx și Engels considerau că Bismarck „(a făcut) acum, ca și în 1866, o parte din munca noastră în felul *său*".[5] Dar pînă în toamna lui 1989, nici unul din partidele importante ale Republicii Federale nu acordase mare atenție creării unui stat german unitar. Aceasta se întîmpla nu numai pentru că era practic imposibil, înainte de intervențiile lui Gorbaciov, ci și pentru că organizațiile și mișcările naționaliste erau marginale. Nici dorința pentru o Germanie unită nu motiva opoziția politică, în Germania democrată, a cetățenilor est-germani, al căror exod a precipitat căderea regimului. Fără îndoială, printre toate îndoielile lor în ce privea viitorul, majoritatea germanilor s-a bucurat de unificare, dar lipsa de pregătiri anterioare și rapiditatea producerii ei au demonstrat că, în ciuda retoricii publice, a fost rezultatul unor evenimente neașteptate, din afara Germaniei.

---

[5] Engels către Marx, 15 aug. 1870 (Marx-Engels, *Werke*, vol. 33, Berlin, 1966, p. 40).

Cît despre URSS, ea nu s-a prăbușit, cum preziseseră sovietologii, datorită tensiunilor naționale interne[6], oricît ar fi fost ele de importante, ci datorită dificultăților economice. *Glasnost*, condiția necesară, conform conducătorilor reformiști, pentru *perestroika*, a reintrodus libertatea cuvîntului și a opiniei, slăbind sistemul central de comandă, pe care se bazau atît regimul, cît și societatea. Eșecul *perestroikăi*, deteriorarea crescîndă a condițiilor de viață pentru cetățenii de rînd, au subminat încrederea într-un guvern unic al uniunii, considerat răspunzător de aceasta, și au încurajat sau chiar au impus soluții regionale și locale ale problemelor. Putem spune că, înainte de venirea lui Gorbaciov, nici o republică sovietică nu-și propusese separarea de URSS, cu excepția țărilor baltice și, chiar acolo, independența era doar un vis. De asemenea, nu se poate afirma că uniunea era susținută doar de teamă și coercițiune, deși acestea opreau, într-o oarecare măsură, izbucnirea tensiunilor etnice din regiunile mixte. În lunga perioadă cît a fost Brejnev la conducere, autonomia regională nu era o iluzie. În plus, cum rușii nu au încetat să se plîngă, majoritatea celorlalte republici o duceau chiar mai bine decît Republica Rusă. Dezintegrarea națională a URSS și, uneori, chiar a unor republici constitutive multinaționale, este consecința și nu cauza evenimentelor de la Moscova.

Paradoxal, mișcările naționaliste, destul de puternice pentru a submina regimurile existente, sînt mai puternice în Occident, unde astfel de tensiuni zguduie state dintre cele mai vechi: Regatele Unite, Spania, Franța, chiar Elveția, în mai mică măsură, pentru a nu mai aminti de Canada. Secesiunea unor regiuni ca Scoția sau Quebec este o problemă de pură speculație în prezent (1992). În afara centurii roșii euro-sovietice, secesiuni importante au apărut rareori, de la cel de al doilea război mondial, iar o separație pașnică este aproape necunoscută. Totuși, secesiunea celor două regiuni, mai sus amintite, poate fi discutată astăzi ca o posibilitate, lucru ce nu se putea întîmpla acum douăzeci și cinci de ani.

---

[6] Hélène Carrère d'Encausse, *L'empire éclaté*, Paris 1978; *idem*, *La Gloire des nations, ou La Fin de l'empire soviétique*, Paris, 1990.

II

Oricît de puternic astăzi, naționalismul nu mai este, totuși, forța politică și istorică ce a urmat Revoluției Franceze și a durat pînă la sfîrșitul colonialismului imperialist, după al doilea război mondial.

În lumea „dezvoltată" a secolului al XIX-lea, crearea unui număr de „națiuni", care combinau statul național și economia națională, a fost principalul factor al transformării istorice și a fost considerat ca atare. În lumea „dependentă" din prima jumătate a secolului al XX-lea și, mai ales, în zona colonială, mișcările de eliberare și independență națională au determinat definitiv emanciparea politică a unei mari părți a globului prin eliminarea administrației imperiale și a dominației militare, situație care ar fi părut de neconceput cu o jumătate de secol în urmă.[7] Dacă, în teorie, aceste mișcări de eliberare națională, din lumea a treia, erau modelate după naționalismul occidental, în practică, statele pe care încercau să le fondeze erau, cum am văzut, entități complet neomogene etnic și lingvistic, opunîndu-se standardului statului național occidental. Cu toate acestea, ele se asemănau, *de facto*, cu naționalismul occidental al perioadei liberale. Amîndouă erau unificatoare și urmăreau emanciparea, deși în cel de al doilea caz așteptările au fost mai mari decît realizările.

Faza actuală de afirmare a grupurilor „etnice", separatiste, nu are nici un program pozitiv de lucru. Acest lucru este demonstrat prin faptul că, în sprijinul oricărui proiect istoric, trebuie recreat modelul original al lui Mazzini, referitor la statul național omogen-etnic și lingvistic. (Fiecare națiune are un stat — doar un stat pentru fiecare națiune.) O astfel de situație este complet nerealistă în contextul dezvoltărilor lingvistice și culturale de la sfîrșitul secolului al XX-lea.

Definiția lui Mazzini ar fi și nerelevantă pentru problemele secolului XX, pentru care nu oferă nici o soluție generală sau

---

[7] Războaiele de diferite feluri, folosite de supraputeri, cu excepția celor nucleare și chimice/biologice, au fost cu mult mai puțin avantajoase decît ar fi încercat istoria interbelică să ne convingă — de exemplu, cele din Coreea și Vietnam.

locală, cu rare și fericite excepții. Ea mai mult complică rezolvarea acestor probleme.

Totuși, forța sentimentelor, care îndeamnă grupuri de „noi" să obțină o identitate etnolingvistică împotriva amenințării „lor", a străinilor, nu poate fi negată, mai ales în acest secol, cînd un grup imaginar, britanic — „noi" — a luptat într-un război dement împotriva unui grup simbolic, argentinian — „ei" — pentru a păstra o pășune mlăștinoasă, undeva în sudul Atlanticului și cînd xenofobia a devenit ideologia cea mai răspîndită în întreaga lume. Gata oricînd să se transforme în rasism, xenofobia, fenomen mai general în Europa și America de Nord, în anii '90, chiar decît în zilele fascismului, se dovedește și mai puțin un program istoric decît naționalismul lui Mazzini. Într-adevăr, ea nici nu se pretinde a fi mai mult decît un strigăt de groază și de furie. Chiar simpatizanții romantici ai independenței suverane a cîtorva popoare mici se feresc să insiste asupra caracteristicilor Frontului Național al lui M. Le Pen — de Ianus — cu două fețe. Majoritatea dintre noi ar prefera să nu aibă nici măcar o față...

Dar care este natura acestui strigăt de groază sau de furie? Aceste mișcări de susținere a identității etnice par să fie reacții ale slăbiciunii și fricii, încercări de a ridica baricada, care să țină în matcă forțele lumii moderne, similare, în acest caz, cu resentimentele germanilor din Praga, marginalizați de imigrația cehă, mai mult decît cu acelea ale cehilor ce avansau. Acesta nu este doar cazul comunităților lingvistice mici, influențate doar de schimbări demografice modeste, cum ar fi coastele slab populate ale Țării Galilor sau Estonia, unde cei aproximativ un milion de vorbitori ai limbii estone plasează țara la limita inferioară, în cadrul celor capabile să susțină o cultură modernă la toate nivelurile. Nu e de mirare că problema gravă în ambele regiuni este imigrația necontrolată a vorbitorilor de engleză sau rusă, respectiv. Reacții similare pot fi însă întîlnite și la populații mai numeroase, a căror existență cultural-lingvistică nu este amenințată. Exemplul cel mai absurd este aici mișcarea, cu oarecare influență politică în SUA, din anii '80, care urmărea să declare engleza ca singura limbă *oficială* din Statele Unite. Cu excepția cîtorva zone, unde imigrația hispanofonă e destul de numeroasă pentru a fi de dorit, sau chiar necesar, să te adresezi publicului de aici în limba respectivă, ideea că supremația englezei în Statele Unite ar putea fi pusă în primejdie este doar paranoia politică.

Ceea ce întreține astfel de reacții defensive împotriva unor amenințări reale sau imaginare este o combinație de mișcări populare internaționale și de transformări socio-economice foarte rapide, fundamentale și fără precedent, specifice celei de a doua jumătăți a secolului XX. Canada franceză poate fi un exemplu pentru această combinație de naționalism lingvistic mic-burghez intensificat și de „șoc al viitorului". Pe hîrtie, limba franceză, vorbită de un sfert din populația Canadei, o comunitate cît jumătate din cea anglofonă, sprijinită de bilingvismul oficial al federației, de suportul culturii franceze și de cei 130.000 de studenți din universitățile francofone (1988), pare a fi în deplină siguranță. Cu toate acestea, poziția naționalismului din Quebec este aceea a unui popor împins să se retragă din fața forțelor istorice, care amenință să-l copleșească, a unei mișcări mai degrabă slăbite decît în plin succes.[8] Într-adevăr, naționalismul din Quebec a abandonat, *de facto*, minoritățile francofone din New Brunswick și Ontario pentru a se baricada în interiorul unei provincii autonome sau chiar separatiste — în Quebec. Sentimentul lor de insecuritate este dat de credința că „pluriculturismul" actual al *Canadei* este doar un complot împotriva *francofoniei*, „distrugîndu-i nevoile speciale sub puterea politică a pluriculturismului"[9] și este susținut de preferința celor 3,5 milioane de imigranți, sosiți după 1945, de a-și educa copiii în limba engleză, care le deschide perspective mai bune pentru cariera lor viitoare, în America de Nord, decît limba franceză. Totuși, documentele dovedesc că imigrația este mai mică în zona francofonă decît în cea anglofonă, odată ce, între 1946 și 1971, doar 15% din noii veniți s-au stabilit în Quebec.

În spatele temerilor și nesiguranței canadienilor francezi se află, de fapt un cataclism social, indicat de criza dramatică a

---

[8] Léon Dion, *The mystery of Quebec* (Daedalus, vol. 117/4, toamna 1988, p. 282-318) este un exemplu bun: „Această generație nouă nu are aceeași dorință de a susține limba franceză ca cei mai în vîrstă pentru că ea se simte protejată de decretele referitoare la limba franceză și pentru că populația anglofonă din Canada și cei care vorbesc alte limbi sînt tot mai toleranți față de francezi" (p. 310).

[9] R.F. Harney, So great a heritage as ours. *Immigration and the surival of the Canadian polity*, Daedalus, vol. 117/4, toamna 1988, p. 75.

bisericii catolice într-o societate, de multă vreme, catolică, conservatoare, ce-și crește copiii într-un climat religios, nu numai în zonele rurale ci și în orașe. În cursul anilor '60 frecventarea bisericilor în provincie a scăzut de la 80% la 25% și natalitatea din Quebec este una dintre cele mai scăzute în Canada.[10] Orice s-ar afla în spatele acestei transformări uimitoare a moravurilor din Quebec, ea creează, în mod normal, o generație dezorientată, în căutare de noi certitudini, care să le înlocuiască pe cele vechi, pierdute. S-a afirmat chiar că această creștere a separatismului militant este un surogat al catolicismului tradițional, pierdut. Presupunerea — greu de verificat — nu este totuși neplauzibilă, mai ales pentru autor, care a observat o mișcare naționalistă galeză, complet netradițională, prin plăcerea de a merge prin baruri și a consuma alcool, a tinerei generații din nordul Țării Galilor; dacă bisericile se golesc, predicatorul și profesorul nu mai sînt vocile comunității și declinul angajării publice în favoarea cumpătării a făcut să dispară și modalitățile cele mai simple ale indivizilor de a-și demonstra apartenența la o comunitate și o cultură puritană.

Mobilitatea naturală a populației și schimbările economice intensifică această stare de dezorientare, uneori accentuată și de dezvoltarea naționalismului local.[11] Oriunde am locui, într-o societate urbanizată, întîlnim străini, oameni dezrădăcinați, care ne amintesc de pierderea legăturii propriei noastre familii cu strămoșii.

În cazul societăților ex-comuniste occidentale, această dezorientare socială este intensificată de viața grea pe care o duc majoritatea locuitorilor. Naționalismul sau etnicitatea — pentru a-l cita

---

[10] Gérard Pelletier, *Quebec: different but in step with North America*, Daedalus, vol. 117/4, toamna 1988, p. 271; Harney, *So great a heritage as ours*, p. 62.

[11] Naționalismul din Quebec a produs în anii '70 un exod al afacerilor din Montreal, pînă atunci cel mai mare oraș canadian și centru de afaceri, în avantajul orașului Toronto. Orașul se confruntă acum cu un destin mult mai modest, ca centru regional pentru Quebec și estul Canadei. Totuși, impactul mult mai mic al limbilor minoritare în Montreal, față de alte orașe, nu pare să fi micșorat combativitatea lingvistică. În Toronto și Vancouver, protestanții englezi, albi, nu mai formează majoritatea, dar în Montreal francezii sînt 66%. Cf. Alan F.J. Artibise, *Canada as an urban nation*, Daedalus, vol. 117/4, toamna, 1988, pp. 237-264.

pe Miroslav Hroch, în scrierile sale despre Europa Centrală contemporană — este „un substitut al factorilor de integrare într-o societate ce se dezintegrează. Cînd societatea se destramă, naţiunea apare ca o ultimă garanţie".[12]

În economiile socialiste şi ex-socialiste, conduse, după expresia lui Janos Kornai, de „economia deficitului"[13], etnicitatea, ca şi rudenia sau alte reţele de posibilă reciprocitate şi protecţie, are, dintr-o dată, o funcţie mult mai concretă. Ea le conferă „membrilor unui grup un avantaj asupra pretenţiilor altora, din alte grupuri"[14] asupra unor resurse deficitare; „ceilalţi" sînt definiţi, invers, drept aceia ale căror pretenţii vin în urma alor „noastre". Acolo, unde societatea şi guvernul se dezintegrează complet, ca în fosta URSS, „străinul" nu mai are nici o şansă. „Oraşele, republicile îşi închid porţile, apărîndu-se de emigranţi"; cartelele alimentare împart piaţa în mici economii separate şi „protejează resursele... faţă de străini".[15]

Totuşi, în societăţile postcomuniste, identificarea etnică sau naţională este, înainte de toate, un mod de a defini comunitatea celor nevinovaţi şi a-i identifica pe cei vinovaţi, responsabili de problemele „noastre"; asta se întîmplă mai ales de cînd regimurile comuniste nu mai funcţionează ca ţapi ispăşitori. Cum spunea cineva despre Cehoslovacia: „Ţara roieşte de diferenţe. Fiecare îşi întinde degetul spre ceilalţi, numindu-i în diferite feluri".[16] Dar această situaţie este universală, nu doar postcomunistă. „Ei" sînt cei care pot fi — şi trebuie să fie — acuzaţi de toate incertitudinile,

---

[12] M. Hroch, *Nationale Bewegungen früher und heute. Ein europäischer Vergleich*, 1991 — nepublicată — p. 14. Hroch insistă că renaşterea aparentă a vechilor agitaţii naţionale în Europa Centrală şi de Est nu este continuarea unei vechi tradiţii ci un fel de tradiţie reinventată. Aşa cum patrioţii cehi din sec. al XIX-lea se îmbrăcau în haine de luptători husiţi, şi patrioţii mişcărilor naţionale contemporane est-europene se îmbracă în hainele patrioţilor din sec. al XIX-lea (p. 11).

[13] J. Kornai, *The Economics of Shortage*, Amsterdam, 1980.

[14] Katherine Verdery, Lucrare nepublicată asupra *Naţionalismului şi a Drumului spre democraţie*, p. 36.

[15] Caroline Humphrey, *„Icebergs", barter and the mafia in provincial Russia*, în *Anthropology Today*, 7 (2) 1991, p. 8-13.

[16] Andrew Lass, citat de Verdery, în *Nationalism and the* Road to Democracy, p. 52.

îngrijorările și lipsa de orientare pe care le simt atîția dintre „noi" după 40 de ani de la cele mai profunde și rapide răsturnări existente vreodată în viața umană. Dar cine sînt „ei"? Desigur și prin definiție, cei ce nu sînt „noi" — străinii care, tocmai prin diferențele lor, ne sînt dușmani — prezenți, trecuți sau doar închipuiți, ca în Polonia, unde antisemitismul continuă să explice răul din țară, în totala lipsă a evreilor. Dacă străinii, cu înșelătoriile lor n-ar exista, ar trebui să-i inventăm. Dar, la sfîrșitul acestui mileniu, rareori trebuiesc inventați — ei sînt prezenți peste tot prin orașele noastre ca dușmani publici, vinovați de poluare, imposibil de controlat, urîndu-ne și conspirînd împotriva noastră. În cazurile cele mai nefericite, ei ne sînt și ne-au fost întotdeauna vecini, dar însăși convietuirea noastră cu ei ne subminează siguranța apartenenței la *propriul nostru* popor, la *propria noastră* țară.

Probabil că astfel de reacții etnice/naționaliste au ceva comun cu recenta dezvoltare a „fundamentalismului" în multe părți ale lumii, descris ca o doctrină ce apelează la „oamenii care nu pot tolera o existență hazardată, nechibzuită și condiții neexplicate și care se îndreaptă spre cei ce le oferă puncte de vedere complete, inclusive și extravagante".[17] Fundamentalismul este considerat ca o reacție continuă, reacționar. „O forță, o tendință sau un inamic trebuie priviți ca și cum ar putea eroda, primejdui, potențial sau real, tot ce iubește cineva." „Lucrurile importante", pe care le accentuează fundamentalismul „vin întotdeauna dintr-un stadiu anterior, presupus primar și pur... al istoriei sacre a unui popor". Aceste „fundamente" sînt folosite pentru „a trasa granițe, a-i atrage pe cei asemenea și a-i respinge pe cei diferiți". Ele se conformează vechilor observații ale lui George Simmel:

> Grupurile, mai ales cele minoritare, în conflict... adeseori resping încercările de apropiere sau toleranță ale părții adverse. Altfel, natura opoziției lor, fără de care n-ar mai putea continua să lupte, s-ar estompa... La anumite grupuri, ar putea fi chiar o urmă de înțelepciune politică încercarea de a-și găsi niște dușmani, care să păstreze unitatea membrilor grupului și să-i facă pe aceștia conștienți de unitatea lor, ca interes vital.[18]

---

[17] Martin E. Marty, *Fundamentalism as a social phenomenon*, Buletinul Academiei Americane de Artă și Știință, 42/2 nov. 1988. p. 15-29.

[18] *Ibidem*, p. 20-21.

Asemănările cu un număr de fenomene etnice/naționaliste recente sînt evidente, mai ales acolo unde acestea sînt legate, sau încearcă să restabilească legătura cu o anumită credință religioasă — cum ar fi opoziția între armenii creștini și azerii musulmani sau între faza recentă și vechi-testamentară a sionismului likud, și ideologia agresiv seculară, chiar antireligioasă a fondatorilor mișcării.[19] Un vizitator extraterestru ar vedea probabil exclusivismul și conflictul etnic, xenofobia și fundamentalismul ca pe aspectele generale ale unui singur fenomen. Totuși, există o distincție importantă. Fundamentalismul, în oricare din variantele sale religioase, oferă un program concret și detaliat atît pentru individ, cît și pentru societate, chiar dacă este compus din texte și tradiții selectate, a căror coeziune nu mai este atît de clară acum, la sfîrșitul sec. al XX-lea. Care ar fi alternativa la societatea prezentă, degenerată și rea nu pare a fi o problemă imediată. Femeile sînt din nou ascunse privirilor, cele căsătorite își tund părul, hoților și se taie mîini sau picioare, alcoolul este ritual interzis, iar Coranul sau Biblia sau oricare alt compendiu de înțelepciune eternă, oferă îndrumarea practică și morală în orice situație, în funcție de interpretarea celor chemați în acest sens. Problema etnicității sau a limbii nu oferă nici un fel de îndrumare viitoare, chiar dacă se formează state noi pe baza criteriilor de mai sus. Ea este mai degrabă un protest împotriva unei situații date sau împotriva „celorlalți", care amenință grupul etnic. Spre deosebire de fundamentalism care, oricît de îngust și de sectar ar fi în practică, își extrage resursele din pretenția adevărului *universal*, aplicabil teoretic pentru toți, naționalismul exclude, prin definiție, pe toți cei care nu aparțin propriei „națiuni", adică vasta majoritate a rasei umane. În plus, în timp ce fundamentalismul poate apela, cel puțin într-o anumită măsură, la ceea ce a rămas din tradițiile sau practicile trecute, păstrate în ritualurile religioase, naționalismul

[19] Nu este clar cît de departe a ajuns religia tradițională evreiască, opusă stabilirii unui stat al tuturor evreilor în Israel pînă la venirea lui Mesia, în atenuarea opoziției sale față de sionism. Oricum, etnicii evrei din teritoriile ocupate, afișînd toate accesoriile practicii religioase, nu trebuiesc identificați automat cu fundamentalismul evreu care încearcă să impună toate regorile rituale într-o societate secularizată.

în sine este ori ostil modalităților de viață trecute, ori se ridică pe ruinele lor.

Pe de altă parte, naționalismul are un avantaj asupra fundamentalismului. Caracterul său difuz, fără conținut programatic, îi asigură un sprijin universal potențial în cadrul propriei comunități. Cu excepția societăților tradiționaliste, luptînd împotriva impactului modernității, fundamentalismul pare a fi un fenomen minoritar. Acest fapt poate fi ascuns fie de puterea regimurilor care îl impun propriului popor, o dorește acesta sau nu (ca în Iran), fie de capacitatea minorităților fundamentaliste de a mobiliza voturi strategice, eficiente în sistemele democratice (ca în Israel și Statele Unite). Trebuie să recunoaștem, însă, că astăzi o „majoritate morală" nu este una reală (electorală), așa cum o „victorie morală" (eufemismul tradițional al înfrîngerii) nu este una reală. Totuși etnicitatea poate mobiliza o mare parte a comunității, cu condiția ca apelurile sale să rămînă suficient de vagi și de irelevante. Fără îndoială că majoritatea evreilor din lume „ține cu Israelul", că majoritatea armenilor ar dori transferarea enclavei Karabahul de Munte de la Azerbaidjan la Armenia și că majoritatea flamanzilor fac tot posibilul să nu vorbească franceza. Această unitate se fărîmițează însă imediat ce cauza națională se identifică cu lucruri specifice și nu cu generalități: nu cu Israelul în general, ci cu politica lui Begin, a lui Shamir sau Sharon, nu cu Țara Galilor în general, ci cu supremația limbii galeze, nu cu flamanzii împotriva francezilor, ci cu un anume partid naționalist flamand.[20] În acest sens, mișcările sau partidele angajate într-un program „naționalist" separatist sînt, de cele mai multe ori, expresia unor interese minoritare sau sînt instabile politic. Schimbările rapide de componență și șanse electorale, în cazul scoțienilor, al galezilor sau al celor din Quebec și în multe alte cazuri de partide naționaliste din ultimii 20 de ani, ilustrează această instabilitate. Aceste partide încearcă, de obicei, să se identifice cu un sentiment al diferenței colective, cu ostilitatea față de

[20] Între 1958 și 1974, cele trei partide belgiene principale (în versiunea lor flamandă) nu au adunat mai puțin de 81,2% de voturi în Flandra. Vezi A. Zolberg, în M. Esman (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca, 1977, p. 118.

„ei" și cu o „comunitate virtuală" a propriei „națiuni". Dar ei nu pot fi niciodată singura expresie a unui astfel de consens național.

III

Spaima și dezorientarea, care își găsesc expresia în această dorință de apartenență la ceva, în această „politică a identificării" — nu neapărat naționale — a încetat să mai fie o forță istorică mai puternică decît dorința de „lege și ordine" — ea însăși un răspuns la un alt aspect al dezorganizării sociale. Amîndouă sînt simptome de boală, nu diagnostice sau remedii. Totuși, ele creează iluzia că națiunile și naționalismul constituie o forță irezistibilă, pregătită pentru mileniul III. Această forță este exagerată și de iluzia semantică, care transformă astăzi, oficial, toate statele în „națiuni" (și membre ale Națiunilor Unite), chiar atunci cînd ele nu sînt așa ceva. În consecință, toate mișcările, care își propun cîștigarea autonomiei teritoriale, tind să se considere creatoare de „națiuni", chiar atunci cînd e cazul; toate mișcările regionale sau locale împotriva autorității centrale și a birocrației statului încearcă, dacă e posibil, să îmbrace haina naționalismului, de preferat în stil etnolingvistic. Națiunile și naționalismul par astfel mai influente decît sînt și omniprezente. Aruba plănuiește să se despartă de Indiile Olandeze, pentru că nu-i place să fie legată de Curaçao. Asta o transformă în națiune? Dar Curaçao sau Surinam, care sînt deja membre ale Națiunilor Unite? Cei din Cornwall au norocul să-și poată înfățișa nemulțumirile regionale în culorile atrăgătoare ale tradiției celtice, care îi face mai importanți, chiar dacă îi determină pe unii dintre ei să reinventeze o limbă, ce n-a mai fost vorbită de 200 de ani și singura tradiție publică, populară, originară din acest district este metodismul wesleyan. Ei sînt mai norocoși decît cei din Merseyside, care nu pot mobiliza în favoarea intereselor lor locale decît amintirea formației Beatles, a generațiilor de comedianți și tradiția echipelor de fotbal rivale. În același timp trebuie să aibă grijă să nu le amintească prea des locuitorilor de culorile separatiste — portocaliu și verde. Merseyside nu poate să sufle în trompeta națională, dar Cornwall poate. Sînt însă situațiile care produc nemulțumiri într-o zonă diferite substanțial de acelea din altă zonă?

Mișcările separatiste etnice sînt în continuă ascensiune și datorită faptului că, împotriva părerii comune, principiile creării statelor, după cel deal doilea război mondial, sînt diferite de cele ce au urmat primului război mondial și nu au nimic de-a face cu principiul wilsonian al autodeterminării naționale. Acum încep să acționeze trei forțe: decolonizarea, revoluția și intervenția unor puteri străine.

Decolonizarea însemna crearea statelor independente din arii deja definitivate de administrația colonială. Granițele coloniale fuseseră, desigur, trasate fără a ține cont de locuitorii zonei, care nici nu le cunoșteau, uneori. Ele nu aveau deci nici un fel de semnificație națională sau protonațională pentru populație, cu excepția nativilor educați și occidentalizați, de obicei minoritari. Acolo unde astfel de teritorii erau prea mici și împrăștiate, ca în multe arhipelaguri colonizate, ele erau combinate sau despărțite, în funcție de împrejurări și de politica reală. Această situație a generat și apelurile constante și, de multe ori, inutile ale conducătorilor de state să se depășească faza „tribalismului" și acele situații care erau răspunzătoare de neputința locuitorilor Republicii X de a se simți, în primul rînd, cetățeni ai respectivei republici, decît membri ai altei colectivități.

Pe scurt, punctul de vedere al acestor „națiuni" și „mișcări naționale" era opus acelui naționalism care încearcă să unească indivizi ce au în comun o etnicitate, o limbă, tradiții culturale și istorice; este, de fapt, *internaționalist*. Acest internaționalism al conducătorilor mișcărilor de eliberare colonială, din lumea a treia, este și mai evident cînd aceste mișcări au avut un rol activ în decolonizare, cînd aceasta n-a fost făcută de sus. Destrămarea, după cîștigarea independenței, acelei mișcări, ce acționase ori păruse că acționează în interesul poporului, este mai dramatică. Uneori, ca în India, unitatea mișcării începe să se piardă chiar înainte de obținerea independenței.

În mod obișnuit, însă, imediat după independență, tensiunile încep să se dezvolte între diferite părți ale mișcării (de exemplu, în Algeria, între arabi și berberi), între popoarele implicate și celelalte sau între atitudinea seculară, emancipată a conducătorilor și sentimentele maselor. Totuși, chiar dacă există cazuri de state multietnice sau multitribale divizate ori în pragul secesiunii și acestea atrag mai mult atenția asupra lor — separarea subcon-

tinentului indian în 1947, a Pakistanului sau autonomiștii tamil din Sri Lanka — să nu uităm că acestea sînt cazuri speciale într-o lume unde statele multietnice sau multinaționale sînt norme. Ceea ce s-a scris cu treizeci de ani în urmă rămîne, esențial, adevărat: „Țările cu multe grupuri lingvistice și culturale, ca majoritatea celor africane și asiatice, nu s-au destrămat, iar altele, constituite dintr-un singur grup lingvistic, ca cele arabe din nordul Africii, nu s-au... unit încă".[21]

Intervenția unor puteri din afară nu a fost naționalistă nici ca motivație, nici ca efecte, decît întîmplător, poate. Acesta e un lucru atît de evident încît nu mai necesită exemple. La fel a fost și impactul revoluției sociale, deși mai puțin eficace. Revoluționarii erau conștienți de forța naționalismului și angajați ideologic pentru autonomia națională, chiar atunci cînd nu era cerută deschis, ca în cazul slavilor lusatieni, a căror limbă este în retragere, în ciuda eforturilor est-germanilor de a o susține. *Singurele* forme de aranjamente constituționale luate în serios de statele socialiste, după 1917, sînt acelea de federație a națiunilor și de autonomie. În timp ce alte texte constituționale, acolo unde existau, fuseseră, mult timp, doar conceptuale, autonomia națională n-a încetat să fie operațională. Totuși, în măsura în care regimurile nu se identifică, cel puțin în teorie, cu nici una din componentele naționale[22], și consideră interesele fiecăreia secundare unui scop comun mai înalt, ele nu sînt naționale.

Privind în urmă cu melancolie, atît au realizat și regimurile comuniste din țările multinaționale: au limitat efectele dezastruoase ale naționalismului din interior. Revoluția iugoslavă a reușit să împiedice diferitele naționalități din cadrul frontierelor statale să se masacreze între ele, pentru o perioadă mai lungă decît oricare din istoria lor, chiar dacă această realizare a fost sfărîmată acum, din nefericire. Potențialul URSS pentru fărîmițarea națională, ținut sub control atîta vreme, este evident acum. De

---

[21] John H. Kautsky, *An essay in the policies of development*, în John Kautsky (ed.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, New York-Londra, 1962, p. 35.

[22] Politica deliberată de românizare în România regimului Ceaușescu este o excepție. Ea trece peste acordurile de autonomie națională, instituite de comuniști, cînd au luat puterea după al doilea război mondial.

transformat statul național într-un factor tot mai important în viața popoarelor lumii. Economiile naționale, oricît de slăbite de economia transnațională, se împletesc cu el. Oricum, cu excepția celor complet închise — și cîte oare mai sînt acum, cînd și Burma a decis să reintre în lume? — și a Japoniei, vechea „economie națională" nu mai e ce a fost. Chiar Statele Unite, destul de puternice și întinse pentru a părea capabile să-și rezolve problemele economice fără a ține cont de alții, în anii '80, la sfîrșitul respectivei decade au observat că „cedaseră destul de mult, din controlul economiei, investitorilor străini... care au acum puterea de a ajuta economia Statelor Unite să se dezvolte sau să o împingă spre criză" (The *Wall Street Journal*, 5 dec. 1988, p. 1). În ce privește statele mici și medii, ele au încetat de mult să mai fie autonome economic, dacă au fost vreodată așa.

Se cere făcută aici și altă observație. Conflictele politice majore, capabile să decidă soarta lumii astăzi, nu prea au de-a face cu statele naționale — de jumătate de secol nu mai există un sistem statal internațional de tipul celui european din secolul al XIX-lea.

Lumea politică de după 1945 este bipolară, organizată în funcție de două supraputeri, ce ar putea fi descrise ca națiuni de dimensiuni uriașe, dar nu ca părți ale unui sistem statal internațional, de tipul celui din secolului al XIX-lea sau dinainte de 1939. Cel mult, celelalte state, aliniate sau nu unei supraputeri, ar fi putut să acționeze pe post de frîne, față de cele două state-mamut, deși nu avem dovezi clare că ar fi procedat astfel, cu vreun oarecare efect. În ce privește situația Statelor Unite, conflictul de bază era cel ideologic — și acesta era valabil și pentru URSS, înaintea perioadei Gorbaciov —, triumful ideologiei corecte fiind semnul supremației respectivei supraputeri. Politica mondială, după 1945, a fost politica revoluției și contrarevoluției, problemele naționale intervenind doar accidental, ca să sublinieze sau să abată atenția de la tema centrală. Să admitem acum că acest model internațional a fost distrus în 1989, cînd URSS a încetat să mai fie o supraputere. Lumea divizată de Revoluția din Octombrie nu mai era cea reală, încă înaintea acestor evenimente de la sfîrșitul secolului al XX-lea. Rezultatul a fost că ea a rămas fără vreun sistem internațional sau principiu al ordinii, chiar dacă supraputerea rămasă a încercat să se impună, de

una singură, ca polițist al lumii — un rol dincolo de puterea ei economică și militară și a oricărui alt stat, probabil.

În prezent, deci, nu există nici un sistem. În 1992, doar aruncînd o privire spre regiunile întinse situate între Viena și Trieste, spre vest, și Vladivostok, spre est, devine evident că separarea etnolingvistică nu oferă o bază solidă pentru ordonarea, măcar în mare, a situației mondiale. Hărțile pentru 1/5 din suprafața pămîntului sînt provizorii. Singurul lucru clar aici este că viitorul acestor țări depinde de jocurile făcute la cu totul alt nivel, cu excepția Rusiei, care va rămîne probabil o entitate politică. Jucătorii care vor decide sînt foarte importanți pentru că ei nu au fost pînă acum tulburați de agitații separatiste: Germania, Turcia, Iran, China, Japonia și, bineînțeles, Statele Unite.[26]

Pentru că o nouă „Europă a națiunilor" și „o lume a națiunilor" nu vor crea un ansamblu de state suverane și independente... În termeni militari, independența statelor mici depinde de ordinea internațională, oricare ar fi aceasta, care le protejează împotriva străinilor mai puternici, cum a demonstrat Orientul Mijlociu după încetarea echilibrului dintre cele două supraputeri. Pînă la apariția unui nou sistem internațional, cel puțin 1/3 din statele existente — acelea cu populații de 2,5 milioane sau chiar mai puțin — nu au nici un fel de garanție a independenței lor. Crearea cîtorva state mici în plus nu va face decît să mărească numărul acestor entități nesigure. Cînd un sistem internațional va apărea, aceste state mici și slabe vor avea un rol la fel de puțin important ca cel jucat de Oldenburg sau Mecklenburg-Schverin în politica Federației Germane în secolul al XIX-lea. Din punct de vedere economic, așa cum am văzut, multe state puternice depind de economia globală, asupra căreia nu au nici un fel de control și care le determină afacerile interne. O economie „națională" letonă sau bască, separată de o economie mare, din care face parte, este un concept fără sens — cum ar fi economia Parisului, separată de a Franței.

---

[26] Comunitatea Europeană nu a demonstrat vreo capacitate de acțiune în numele colectivității în diplomația internațională, iar Națiunile Unite sînt doar auxiliare politicii Statelor Unite. Această situație s-ar putea, desigur, schimba, față de momentul scrierii acestei cărți.

Tot ce putem susține este faptul că statele mici nu sînt mai puțin viabile, astăzi, decît cele mari, avînd în vedere declinul „economiei naționale" și ridicarea celei transnaționale. S-ar putea aduce și argumentul că „regiunile" constituie subunități mai potrivite pentru entități economice mari, cum ar fi Comunitatea Europeană, decît statele istorice, care-i sînt membri oficiali. Din punctul meu de vedere, ambele observații sînt corecte, dar nu au o legătură logică. Formele de naționalism separatist vest-european, ca cel scoțian, galez, basc sau catalan, preferă să treacă peste propriul guvern și să apeleze direct la Bruxelles, ca regiuni. Totuși, nu avem nici un motiv să credem că un stat mai mic *ipso facto* formează o „regiune" economică mai bine decît unul mare (de exemplu, Scoția față de Anglia) și, în sens invers, nu există nici un motiv pentru a crede că o regiune economică ar trebui să coincidă *ipso facto* cu o unitate politică potențială, constituită pe bază de criterii etnolingvistice sau istorice.[27] În plus, cînd națiunile mici, separatiste, consideră că șansa lor cea mai bună este de a se institui ca subunități ale unui organism politico-economic mai larg (Comunitatea Europeană, în cazul nostru), ele abandonează, practic, țelul clasic al acestui tip de mișcări — acela de a stabili state naționale independente și suverane.

Totuși, opoziția actuală față de *Kleinstaaterei*, cel puțin în forme etnolingvistice, nu se referă la faptul că nu aduce nici o soluție problemelor noastre prezente, ci că, atît cît poate să-și pună în practică politica, generează chiar o agravare a acestor probleme. Libertatea culturală și pluralismul sînt, desigur, mai bine apărate în statele mari, obișnuite să fie plurinaționale sau pluriculturale, decît în cele mici, animate de idealul omogenității etnolingvistice și culturale. Nu e de mirare că prima cerință a naționalismului slovac, în 1990, a fost ca „limba slovacă să devină singura limbă oficială și cei 600.000 de etnici unguri să fie obligați să folosească doar slovaca, atunci cînd au de-a face cu autoritățile".[28] Legea naționalistă algeriană, din 1990, „instituind

[27] Vezi Sydney Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970*, Oxford, 1981, care tratează subiectul ca pe „unul esențialmente al regiunilor într-un context european," p. 7.

[28] Henry Kamm, *Language bill weighed as Slovak separatists*, în *New York Times*, 25 oct. 1990.

araba drept limbă națională și percepînd amenzi mari pentru folosirea oricărei alte limbi în tranzacțiile oficiale" ar putea fi privită nu ca o eliberare de influența franceză, ci ca un atac îndreptat împotriva unei treimi din populație, vorbind limba berberă.[29] S-a remarcat, pe bună dreptate, că:

> O versiune modernă a lumii dinaintea sec. al XIX-lea, cu atașamente locale fără probleme, sună foarte bine, dar nu în această direcție par să țintească cei care sînt împotriva statelor naționale astăzi... Ei nu urmăresc crearea de state în țări mici, tolerante și deschise, ei se bazează pe ideea mărginită că oamenii sînt uniți de asemănări etnice, religioase sau lingvistice.[30]

Aspirațiile monopoliste de acest fel duc la aspirații autonomiste sau separatiste ale minorităților amenințate de naționaliști și la ceva ce ar putea fi mai bine descris ca „libanizare" sau „balcanizare". Turcii și rușii încearcă să se separe de Moldova, sîrbii se declară independenți de Croația naționalistă, unele popoare caucaziene resping dominația georgienilor, iar la Vilnius se aud voci ultraetnice, care se îndoiesc că un conducător, al cărui nume indică origine germană, ar putea înțelege cele mai profunde și mai vechi aspirații ale lituanienilor. Într-o lume în care numai vreo duzină de state, din 180, pot pretinde, în mod plauzibil, că cetățenii lor aparțin unui singur grup etnic sau lingvistic, naționalismul bazat pe stabilirea unei astfel de omogenități nu e doar indezirabil, ci și autodistrugător.

Pe scurt, în formula wilsonian-leninistă, lozinca autodeterminării, pînă la un program *general* de secesiune, nu poate fi o soluție pentru sec. al XXI-lea. Ea poate fi, cel mai bine, înțeleasă ca un simptom al crizei conceptului de „stat național", din sec. al XIX-lea, prins la mijloc între ceea ce *The Economist* a numit „supranaționalism" și „infranaționalism".[31] Criza statelor naționale mari este însă și criza celor mici, vechi sau noi.

Nu ne îndoim, deci, de forța oamenilor, în căutarea identității de grup, pentru care naționalitatea este o formă de expresie, dar nu singura (cum o demonstrează lumea islamică), nici de forța

---

[29] *Algerians hit at language ban*, în *Financial Times*, 28 dec. 1990.

[30] *The state of the nation state*, în *Economist*, 22 dec. 1990 — 14 ian. 1991, p. 78.

[31] *Ibidem*, p. 73-78.

reacției împotriva centralizării și a birocrației statului în domeniul economic sau cultural, deci împotriva imposibilității de a-l controla și nici de faptul că orice nemulțumire locală, capabilă să se înfășoare în steaguri colorate, consideră că e bine să-și găsească o justificare națională.[32] Scepticii se îndoiesc însă de pretinsa dorință irezistibilă de a forma state naționale și de utilitatea conceptului sau a programului în sec. al XXI-lea. Chiar în regiunile în care aspirația clasică la formarea unui stat național ar putea fi foarte puternică, degradarea și regionalizarea ei au ajuns să o domine sau chiar să o transforme în opusul ei. Separatismul statal în cele două Americi sau, cel puțin, la sud de granița canadiană, a scăzut după Războiul Civil American. E semnificativ că statele învinse în cel de al doilea război mondial, care au fost supuse unui important regres — ca o reacție, probabil, împotriva centralizării fasciste — nu suferă de pe urma mișcărilor separatiste din restul Europei Occidentale, cu toate că documentele arată că Bavaria sau Sicilia au condiții la fel de prielnice unor astfel de mișcări, ca și Scoția sau zonele francofone din Bernese Jura. De fapt, mișcarea separatistă din Sicilia, dezvoltată după 1943, s-a dovedit de scurtă durată, deși cîțiva încă îi mai deplîng dispariția, ca pe „sfîrșitul națiunii siciliene".[33] Ea a fost terminată de autonomia regională, instituită în 1946.

Naționalismul de astăzi reflectă, deci, o criză doar pe jumătate recunoscută a vechii ideologii și a programului wilsonian-leninist. După cum am văzut, chiar unele mișcări naționaliste vechi, puternice și hotărîte, au îndoieli cu privire la independența statală, chiar dacă își mențin țelul totalei separări de statele cărora le aparțin (ca naționaliștii scoțieni și basci, de exemplu). Vechea și încă nerezolvata problemă irlandeză ilustrează și ea această incertitudine. Republica Irlandeză independentă, insistînd asupra totalei autonomii politice față de Marea Britanie — subliniată și de

[32] „Masca luptei de clasă a activiștilor... (mișcării occitane) indică faptul că aceste nemulțumiri nu au drept cauză dezvoltarea economică inegală a regiunii, ci îngrijorările intelectualilor... în Franța — William R. Beer, *The social class of ethnic Conflict in the Western World*, în M.J. Esman (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca, 1977, p. 158.

[33] Marcello Cimino, *Fine di una nazione*, Palermo 1977; G.C. Marino, *Storia del separatismo siciliano 1943-1947*, Roma, 1979.

păstrarea neutralității în cel de al doilea război mondial — acceptă totuși, în practică, influențe reciproce cu Marea Britanie. Naționalismului nu i-a fost greu să se adapteze la situația curioasă a cetățenilor irlandezi care, în Marea Britanie, se bucură de toate drepturile cetățenești, de parcă nici nu s-ar fi separat, avînd, *de facto*, o naționalitate dublă. Încrederea în programul clasic al unei Irlande unice și independente s-a cam stins. Astfel, atît guvernul de la Dublin, cît și cel de la Londra ar putea fi de acord în privința relativei dezirabilități a unei Irlande unite. Totuși, destul de puțini ar mai considera, chiar în Republica Irlanda, această uniune drept altceva decît soluția cea mai puțin proastă dintr-o serie de soluții proaste. Dacă, într-un asemenea caz, Ulster-ul și-ar declara independența atît față de Marea Britanie, cît și față de Irlanda, majoritatea protestanților din Ulster ar privi un refuz ultim al papei drept un rău mai mic. Doar o mînă de fanatici ar considera această realizare a autodeterminării naționale cu mult mai bună decît un *status quo* nemulțumitor.

Am putea, de asemenea, detecta o criză a conștiinței naționale la vechile națiuni din motive similare. Această conștiință, cum a apărut ea în Europa sec. al XIX-lea, se afla cumva în dreptunghiul format de popor-stat-națiune-guvern. În teorie, aceste patru elemente coincideau. În viziunea lui Hitler (pentru care *Volk* înseamnă și „popor" și „națiune"), Germania însemna „ein *Volk*, ein Reich, ein Führer", adică un popor/ o națiune, un stat, un guvern. În practică, statul și guvernul tindeau să fie determinate de criterii politice tipice perioadei ce a urmat marilor revoluții din sec. al XVIII-lea, dar poporul și națiunea — de criterii anterioare celor politice, de folosit în crearea unei comunități virtuale sau imaginare. Politica a avut întotdeauna tendința de a prelua și remodela astfel de elemente prepolitice în scopuri proprii. Legătura organică între cele patru elemente era considerată de la sine înțeleasă, dar asta nu se mai poate întîmpla în statele naționale mari, istorice sau de mult stabilite. Un sondaj de opinie în Germania Federală, în 1972, poate demonstra cele de mai sus.[34] Am putea considera că Germania este un caz extrem, pentru că ea a trecut

[34] Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, *Materialien zum Bericht zur Lage der Nation*, 3 vol., Bonn, 1971, 1972, 1974, III, pp. 107-113.

de la o completă unitate politică pangermană, sub Hitler, la o situație în care două state coexistau, pretinzînd fiecare că este întreaga națiune sau o parte din națiunea germană. Tocmai această situație ne permite, însă, a detecta toate ambiguitățile și incertitudinile din mințile majorității cetățenilor, cînd aceștia se gîndesc la „națiune".

Un prim lucru ce trebuie amintit este incertitudinea. 83% din vest-germani credeau că știu ce este capitalismul, 78% nu aveau îndoieli asupra socialismului, dar numai 71% au îndrăznit să se pronunțe asupra „statului", iar 34% nu aveau nici cea mai mică idee despre cum ar trebui să descrie „națiunea". Printre cei mai puțin educați, incertitudinea era și mai mare. 90% din germanii cu studii medii se considerau informați cu privire la cei patru termeni, dar numai 54% din cei necalificați, cu educație primară, știau ce este „statul" și 47%, ce este „națiunea". Aceste incertitudini veneau din cauza distrugerii unității dintre „popor", „națiune" și „stat".

Cînd li s-a pus întrebarea: „sînt națiunea și statul același lucru sau vorbim aici despre lucruri diferite?", 43% din vest-germani (81% printre cei mai educați) au dat un răspuns hotărît că nu erau același lucru, odată ce existau două state germane. Totuși, 35% considerau că națiunea și statul sînt inseparabile, deci, în mod logic, 31% din muncitori — 39% sub 40 de ani — au conchis că RDG era o națiune diferită pentru că era un stat diferit. Grupul cel mai convins de identitatea dintre stat și națiune — 42% — consta în muncitori calificați; pe de altă parte, social-democrații susțineau cu cea mai mare convingere că Germania consta într-o singură națiune, divizată în două state. 52% din ei au susținut această idee împotriva a 46% dintre creștin-democrați. S-ar putea spune că, la un secol după unificarea Germaniei, conceptul tradițional, de secol XIX, al națiunii, a fost cel mai bine păstrat de clasa muncitoare.

Se pare, deci, că ideea națiunii, odată extrasă din „cochilia" statului național, asemeni unei moluște, își pierde forma. Aceasta nu înseamnă că est-germanii sau vest-germanii, de o parte și de alta a Elbei, încetaseră să se mai considere germani, chiar înainte de unirea celor două state. Totuși, după 1945, majoritatea austriecilor au încetat să se mai considere o parte dintr-o Germanie mare, cum se simțeau între 1918 și 1945, iar elvețienii de limbă

germană s-au distanțat și ei de orice sugestie a unei identități germane. Implicațiile politice sau de altă natură ale germanității erau, pe bună dreptate, neclare pentru majoritatea germanilor, din Est sau din Vest. Nici acum, după stabilirea unei singure Republici Federale Germane, nu este sigur că aceste incertitudini s-au risipit.

Ar fi de așteptat ca astfel de întrebări să primească răspunsuri destul de confuze și în cazul altor state naționale istorice. Care ar fi, de pildă, legătura dintre calitatea de a fi „francez" și *francofonie* (termen inexistent pînă de curînd, fiind prima dată înregistrat în 1959). Cu sau fără voia sa, generalul De Gaulle n-a respectat definiția tradițională, nonlingvistică a națiunii franceze, cînd s-a adresat locuitorilor din Quebec, numindu-i francezi din străinătate. La rîndul lor, naționaliștii din Quebec au renunțat la termenul de *homeland* (patria), preocupîndu-se acum de termeni ca *națiune, popor, societate* și *stat*, în dezbateri interminabile.[35] Pînă în anii '60, a fi „britanic", în termenii legii și ai administrației, însemna, pur și simplu, să te căsătorești cu un cetățean britanic sau să fii naturalizat. Astăzi nu mai e atît de simplu.

Toate astea nu înseamnă însă că naționalismul nu este proeminent în politica mondială de astăzi, că avem mai puțin decît altădată. Ce vreau eu să demonstrez este că, în ciuda proeminenței sale de azi, el este mai puțin important decît înainte din punct de vedere istoric. Nu mai este un program politic global ca în sec. al XIX-lea și la începutul sec. al XX-lea. El este un factor ce complică lucrurile uneori sau un catalizator. Istoria lumii în sec. al XIX-lea, eurocentrică, ar putea fi prezentată ca una a „creării națiunii", cum spune Walter Bagehot. Istoria majorității statelor mari, europene, după 1870, în acest fel poate fi prezentată, cum o arată și titlul cărții lui Eugene Weber *Țăranii deveniți francezi*.[36]

---

[35] Dion, *The mystery of Quebec*, p. 302. Versiunea lui De Gaulle, a unui Quebec francez, rostită la o întrunire a guvernului, în 31 iulie 1967, se referă la faptul că Franța nu putea să se „dezintereseze de soarta prezentă și viitoare a unei populații, descinzînd din propriul popor și extrem de credincioase țării sale de origine, sau să considere Canada o țară străină la fel cu celelalte." (*Canadian News Facts*, vol. I, nr. 15, 14 aug. 1967, p. 114.)

[36] Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Stanford, 1976.

Ar putea însă cineva să scrie istoria lumii de la sfîrșitul sec. al XX-lea și începutul sec. al XXI-lea în aceiași termeni? Greu de crezut.

Dimpotrivă, aceasta ar trebui scrisă ca istoria unei lumi, ce nu mai poate fi ținută în limitele „națiunilor" și ale „statelor naționale", cum obișnuiau ele să fie definite — politic, economic, cultural sau chiar lingvistic. Această istorie ar fi supranațională și infranațională, dar chiar infranaționalitatea, fie că se ascunde sub chipul unui mini-naționalism, fie că nu, va reflecta declinul vechiului stat național, ca entitate operațională. Statele naționale, națiunile sau grupurile etnolingvistice se vor retrage, vor rezista, se vor adapta sau vor fi absorbite/ dislocate de noua structură supranațională a lumii. Națiunile și naționalitatea vor continua să fie prezente în această istorie, dar în roluri subordonate sau minore. Istoria și cultura națională vor fi foarte bine reprezentate — chiar mai bine ca înainte, poate — în sistemele educaționale și în viața culturală a unor țări, mai ales a celor mici, ele se vor dezvolta local, într-un cadru mai larg, supranațional — cum se întîmplă cu cultura catalană, care se dezvoltă pe baza unui acord tacit că reprezentanții ei vor comunica în spaniolă și engleză cu restul lumii, odată ce catalana este cunoscută de foarte puține persoane din afara țării.[37]

Cum am sugerat deja, „națiunea" și „naționalismul" nu mai sînt termeni potriviți pentru a descrie sau analiza entitățile politice ca atare sau sentimentele descrise de respectivele cuvinte. Este posibil ca naționalismul să decadă, odată cu statul național. Fără el, a fi englez, irlandez sau evreu, ori o combinație între ele, ar fi unul dintre modurile în care oamenii și-ar descrie identitatea, printre multe altele, folosite în funcție de ocazii.[38] Ar fi absurd să afirmăm că ziua unor astfel de transformări e foarte

[37] În 1970, 2/3 din catalani se considerau „spanioli" în afara granițelor. M. García Ferrando, *Regionalismo y autonomías en España*, Madrid, 1982, Tabelul II.

[38] Printre puținii teoreticieni care par să-mi împărtășească îndoielile, cu privire la forța și dominația naționalismului, se află John Breuilly, în *Nationalism and the State*. El îi critică pe Gellner și Anderson pentru afirmația că „succesul evident al naționalismului înseamnă că el este adînc înrădăcinat în gîndurile și comportamentul uman". (*Reflections on nationalism*, în *Philosophy and Social Science*, 15/1, martie, 1985, p. 73).

aproape, dar eu sper că ne-o putem măcar imagina. Oricum, tocmai faptul că istoricii au făcut progrese importante, în studiul națiunilor și al naționalismului, sugerează că fenomenul a trecut de punctul lui culminant. Bufnița Minervei, care aduce înțelepciunea — a spus Hegel — zboară pe înserat. E un semn bun că ea se învîrtește acum în jurul națiunilor și al naționalismului.

HĂRȚI

Hărți

ICELAND
independentă, 1918 in uniune personală cu Danemarca
0 500 km
0 300 miles
Atlantic
Ocean
NORWAY
SWEDEN
Aland Is.
demilitarised 1921
FI
North Sea
Baltic Sea
DENMARK
SCHLESWIG HOLSTEIN
MEMEL TERRITORY
Danzig Free City 1920
EAST PRUSSIA
Londonderry
Belfast
Dublin
IRISH FREE STATE
UNITED KINGDOM
Hamburg
Marienwerder
Allenstein
NETHERLANDS
Berlin
POL
SAAR
BELGIUM
GERMANY
Upper SILESIA
Spa 1920
to Belgium 1919
LUXEMBURG
RHINELAND
Paris
1919
CZECHOSLOVAKIA
ALSACE-LORRAINE to France 1919
Munich
Vienna
Sopron in Hungary 1921
FRANCE
SWITZERLAND
Lausanne 1922-23
Montreux 1938
AUSTRIA
HUNGARY
Locarno 1925
TYROL
SLOVENIA
Trieste
Fiume 1919
Genoa 1922
Rapallo 1922
ASTURIAS
BASQUE REP. AUTONOMOUS 1936-37
PORTUGAL
SPAIN
ITALY
BOSNIA HERZEGOVINA
ALBANIA
Mediterranean Sea

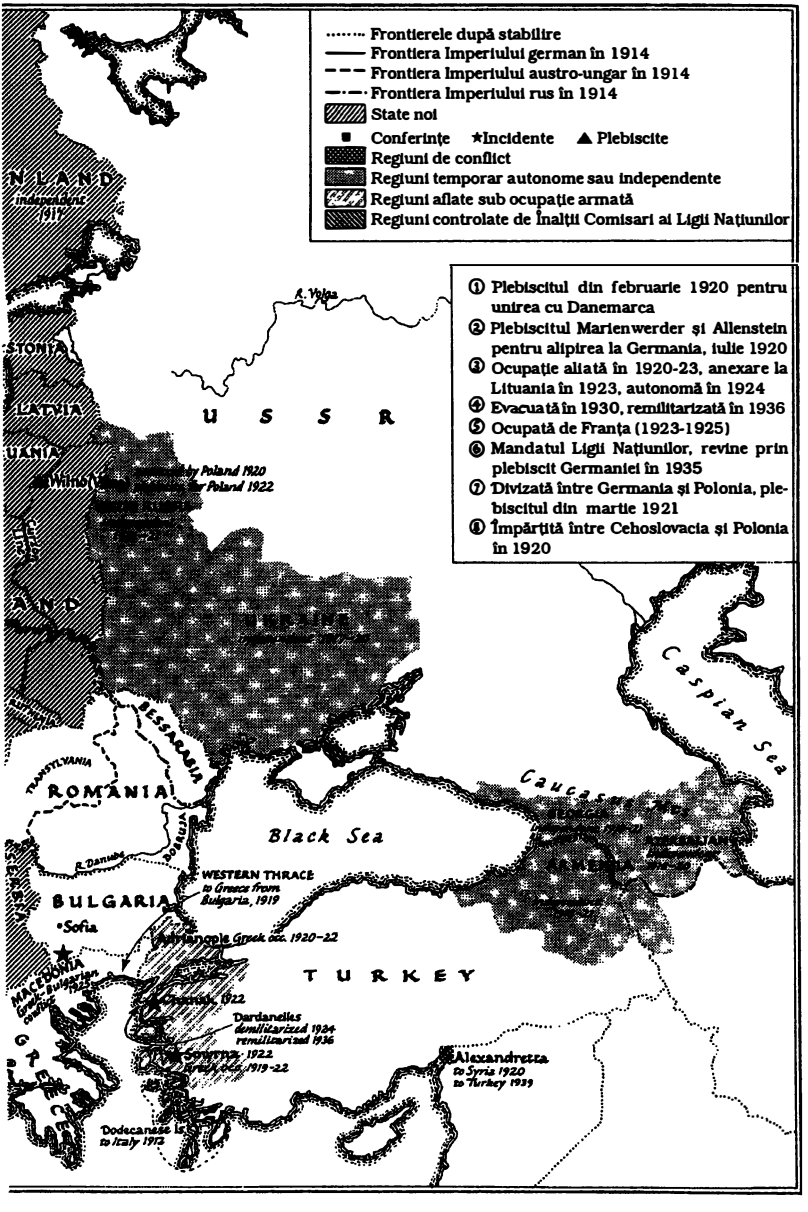
Frontierele după stabilire
Frontiera Imperiului german în 1914
Frontiera Imperiului austro-ungar în 1914
Frontiera Imperiului rus în 1914
State noi
Conferințe ★Incidente ▲ Plebiscite
Regiuni de conflict
Regiuni temporar autonome sau independente
Regiuni aflate sub ocupație armată
Regiuni controlate de Înalții Comisari ai Ligii Națiunilor
① Plebiscitul din februarie 1920 pentru unirea cu Danemarca
② Plebiscitul Marienwerder și Allenstein pentru alipirea la Germania, iulie 1920
③ Ocupație aliată în 1920-23, anexare la Lituania în 1923, autonomă în 1924
④ Evacuată în 1930, remilitarizată în 1936
⑤ Ocupată de Franța (1923-1925)
⑥ Mandatul Ligii Națiunilor, revine prin plebiscit Germaniei în 1935
⑦ Divizată între Germania și Polonia, plebiscitul din martie 1921
⑧ Împărțită între Cehoslovacia și Polonia în 1920
N L A N D
Independent 1917
STONIA
LATVIA
U S S R
Black Sea
Caspian Sea
ROMANIA
BULGARIA
Sofia
TURKEY
WESTERN THRACE
to Greece from Bulgaria, 1919
Dardanelles
demilitarized 1924
remilitarized 1936
Alexandretta
to Syria 1920
to Turkey 1939
Dodecanese Is.
to Italy 1912

1. Conflicte naționale și dispute în legătură cu granițele naționale, 1919-1934

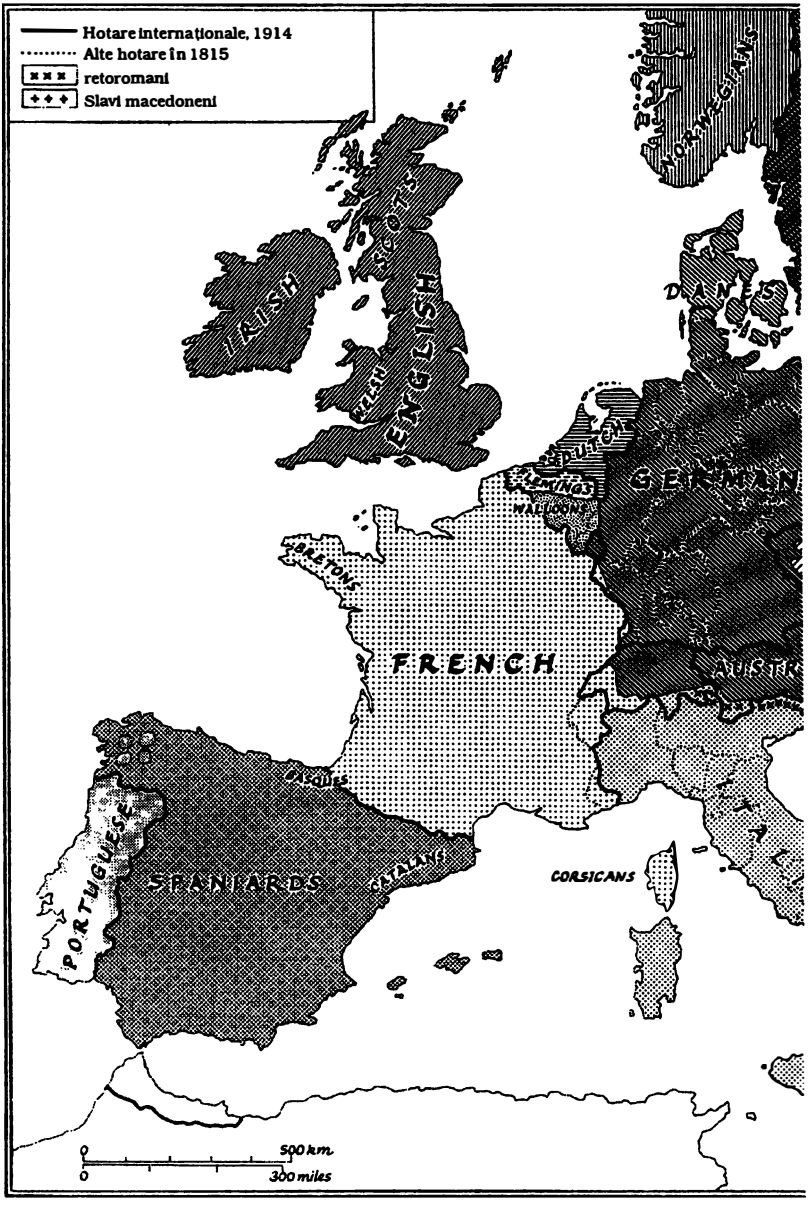
Hotare internaționale, 1914
Alte hotare în 1815
retoromani
Slavi macedoneni
NORWEGIANS
SWEDES
DANES
IRISH
SCOTS
WELSH
ENGLISH
DUTCH
FLEMINGS
WALLOONS
GERMAN
BRETONS
FRENCH
AUSTR
BASQUES
PORTUGUESE
SPANIARDS
CATALANS
CORSICANS
0
500 km.
0
300 miles

2. Popoare, limbi şi diviziuni politice în secolul al XIX-lea: mozaicul lingvistic est-european

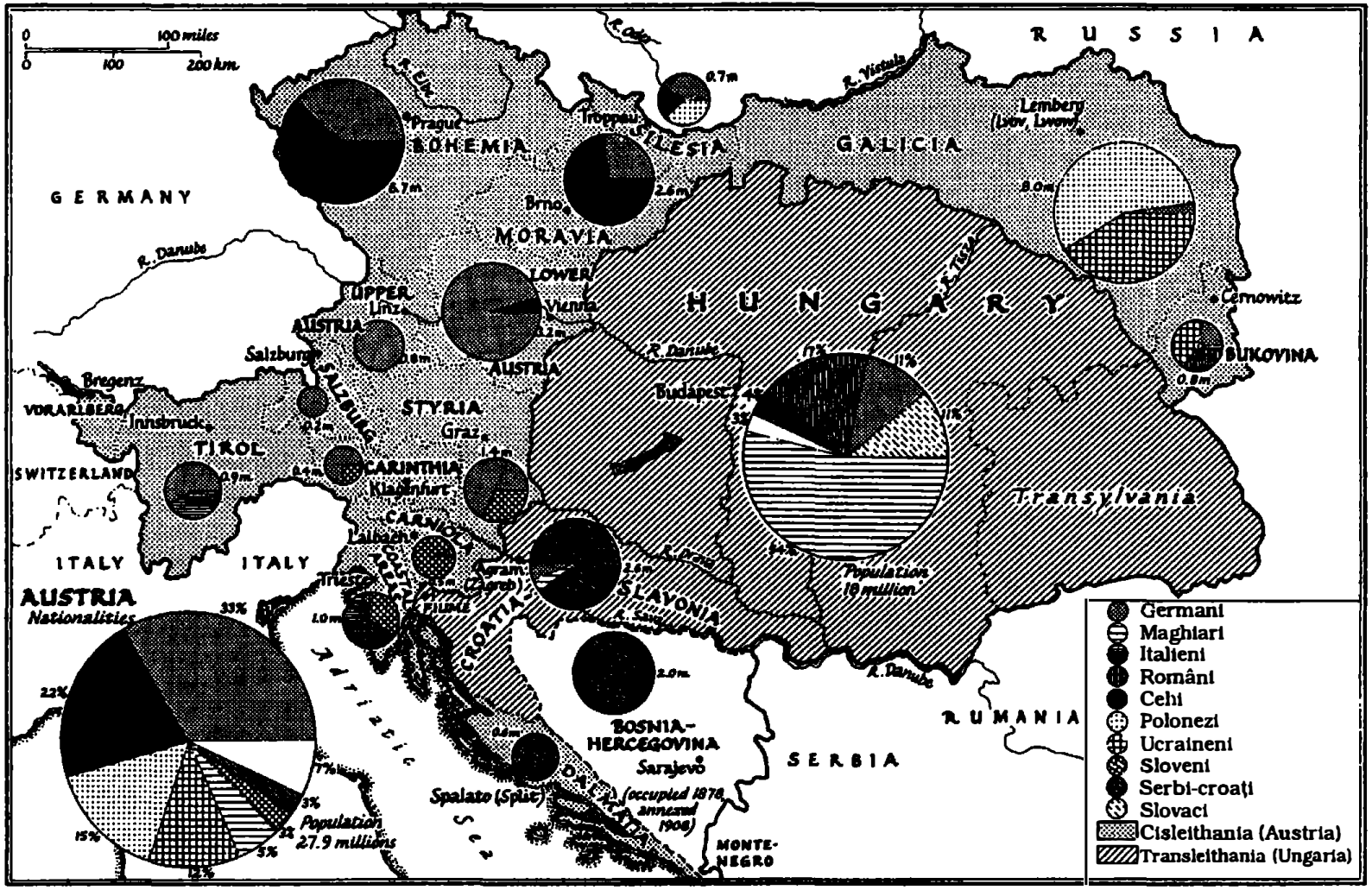

3. Naţionalităţile din Imperiul habsburgic în 1910. Graficele arată procentajul diferitelor naţionalităţi în fiecare teritoriu

Indice

Afganistan — 66, 147
Africa (*vezi şi* ţări aparte) — 69, 71, 72, 105, 113, 150, 151, 175
Africa de Sud — 160
Congresul Naţional Sud-African — 73
albanezi — 67, 71, 105
  limbi — 54, 113
  naţionalism — 55
Albert, prinţ consort al Angliei — 84
al doilea război mondial, şi naţionalism — 142, 144-145, 146, 165, 176, 182, 183
Alexandru II, ţar al Rusiei — 87
Algeria — 135, 174, 180
America (*vezi şi* Canada; America Latină, Statele Unite ale Americii)
America Latină (*vezi şi* ţări aparte)
  indieni — 67, 68, 69, 147
    limbi — 114, 157-158
  naţionalism — 70, 147
  panlatinamericanism — 135
  spaniola vorbită în — 147
  Comisia Economică pentru — 32
amhara — 72, 150
Anglia, *vezi* Marea Britanie
Anderson, Benedict — 6, 48, 61
Anselm din Cunterbury, Sfîntul — 60
Anselm din Laon — 60
antisemitism (*vezi la* evrei)
Antwerp — 115, 117
Arana, Sabino — 106
Argentina — 70, 166
armeni — 74, 77, 105, 123, 131, 161n, 171, 172
Armstrong, J. — 7
Aruba — 173
arieni — 107, 149
Australia — 79
Austria (*vezi şi* Imperiul habsburgic)
  1918-1950 — 36, 45, 92, 128, 139, 140, 149n, 184-185
  antisemitism — 43, 65, 120
  sloveni în — 132, 136
Austro-Ungaria (*vezi* Imperiul habsburgic)
Azerbaidjan — 161, 172

Bagehot, Walter — 3, 5, 26, 28, 185
bahasa Indonezia — 94, 157
Bangladesh — 72, 110, 155, 160
Barcelona — 137
Barère de Vieuzac, Bertrand — 23
Barth, Fredrik — 153-155
Basarabia — XI, XIII
basci — 66, 71n, 106, 179, 180
  limbă — 54, 118, 137
  naţionalism şi protonaţionalism (*vezi şi* Euskadi)
    pînă la 1894 — 37, 46, 66, 71n
    după 1894 — 105, 106, 118, 137-138, 182
Bauer, Otto — 4, 10, 46, 153

Bavaria — 182
Bălcescu, Nicolae — XIII
Belgia (*vezi și* flamanzi)
  naționalism (belgian) — 26, 33, 39, 84, 103
beloruși — 162
Bentham, Jeremy — 31
berberi — 64
berberi din munții Atlas — 64
Berlin — 76, 145
Bernolák, Anton — 57
Berza, Mihai — XI
Bevin, Ernest — 144
Biafra — 73
Bilbao — 137
Blum, Léon — 143
Böckh, Richard — 24, 99
Boemia — 76, 95, 125
bolșevism (*vezi și* comunism) și naționalism — 129, 140
Bose, Subhas Chandra („Netaji") — 146
Bosnia, bosniaci — X, 72, 125
Brazilia — 16
Brătianu, Dumitru — XIII
Brecknock (Wales), Colegiul Disident — 39
bretoni — 35, 37, 46, 71n, 114
  limbă — 114, 118
Breuilly, John — 7
Bruxelles — 180
Budapesta — 125
Bulgaria, bulgari — 26, 56, 106
  limbă — 56
Burma — 160, 178

Cairnes, J.E. — 29
Canada
  canadieni de origine franceză — 157, 167-168
    naționalismul în Quebec — 117, 157-158, 164, 167, 168n, 172, 185
  imigranți — 151, 157-158
Cannan, Edwin — 30
Carey, Henry Charles — 32
Castilia — 18, 40n
catalani — 46, 73, 106, 118, 137-138, 180, 186
  limbă — 54, 138
Cavour, Count Camillo Benso di — 34, 98
cazaci — 51, 67, 76
Ceaușescu, Nicolae — X, 175n
ceceni — X
cehi (*vezi și* Cehoslovacia) — IX, X, XI, XII, 36, 38, 39, 103, 160, 166
  în Imperiul habsburgic — 95, 96, 111, 125, 126, 127
  limbă — 57, 95, 103, 111
  naționalism — 57, 125, 126, 127, 135
Cehoslovacia — 131, 160
ceiloneza, *vezi la* Sri Lanka
Celje — 96
Ceylon, *vezi* Sri Lanka
Ciad — 150
Chamberlain, Houston Stewart — 107
Charleroi — 115
Charles X, rege al Franței — 25
chartism — 89
Cherniavsky, Michael — 51, 52
Chevalier, Michel — 30
China — 58, 68, 134, 148, 179
  limbi — 1n, 58, 64, 94
creștinism, *vezi la* religie
Churchill, Sir Winston — 144
Cilli — 96
Cipru — 78, 150
Cohn, Gustav — 34
Cole, John W. — 7
Commonwealth — VIII
comunism (*vezi și* bolșevism; Lenin; marxism; socialism), și naționalism — 122, 142-143, 144-146, 152, 175-176
Comunitatea Economică Europeană — 177, 179, 180
Congresul Internațional de Statistică — 24, 45,
Conolly, James — 123
Coreea, coreeni — 68, 134, 155
  războiul din Coreea — 165n
crescători de animale valahi — 66
Crimeea — XI

croați (*vezi și* Iugoslavia) — IX, XII, 36, 71, 127, 131, 160, 162, 181
naționalism croat — 46, 75n, 77, 105, 118, 123, 133
și naționalism iliric (iugoslavism) — 105, 118, 133
limbi (*vezi și* sîrbo-croata) — 56-57
Cupa Mitropa — 140
Curaçao — 173

Danemarca — 98
Danzig — 35
d'Azeglio, Massimo — XIII, 47
Deutsch, Karl W. — 5
dialecte retoromane — 115
dialectul romanșa — 115, 117
dialectul venețian — 113
Dickinson, G. Lowes — 41
domnitori, *vezi* monarhie
Dreyfus, Alfred — 25, 119
Drumont, Edouard — 119
Durham, Edith — 55

economie națională, concept despre — 30-33, 129-130, 176, 177, 178
educație și naționalism — 82, 91-92, 92-93, 95-96, 113-114
Egipt — 69, 134, 135
Elveția — 40, 43, 54, 84, 164
limbi — 54, 59, 63n, 115, 117
Emmet, Robert — 132
Engels, Friedrich — 37, 44, 46, 163
Eritreea — 150
esperanto — 42
Estonia, estonieni — 50, 160, 166
Etiopia — 150, 151, 157
etnicitate, și naționalism — 65-68, 93
pînă la 1870-1918 — 102, 103-104, 105-109
după 1918 — 146n, 148-156, 157-158, 164, 165, 168, 169, 170-172, 174, 175, 179, 180-181
etnie — 156
Euskadi — 106, 124
evoluționism darwinist — 107
evrei (*vezi și* Israel) — 24-25, 73, 99, 109, 113, 123, 170, 172
antisemitism — 25, 42, 105, 132, 170, 176
în Austria — 43, 65, 120
în Franța — 25, 42, 107, 119-120
în Germania — 25, 42, 107, 119-120, 131
limbi, *vezi* ebraica; idiș
naționalism (*vezi și* sionism),
religie — 49, 50, 70, 73, 171-172
în SUA — 151
în URSS — 176
sionism — 66, 70, 105, 109, 123, 171
și naționalism arab palestinian — 135, 148

fascism — 120, 128, 140, 142-145, 147
Fecioara Maria, ca „icoană sfîntă" — 48, 73
fenieni — 40, 105, 133, 149
Ficker, Adolf — 99
Filipine — 94, 157
Finlanda — 87, 105-106, 123
limba finlandeză — 104, 106, 112, 117, 161
Fishman, J. — 7
flamanzi
limbă — 39, 56n, 64, 97, 114, 115, 117-118
naționalism
pînă la 1914 — 39, 46, 71n, 97, 105, 117-118
după 1914 — 124, 138, 172
fotbal, și naționalism — 139, 140
Francisc II, Sfîntul Imperiu roman — 76
Franco, Francisco — 137, 145
Franța (*vezi și* basci; bretoni; Corsica; Occitania)

antisemitism — 25, 42, 107, 119
și canadienii de origine franceză — 185
reprezentanți guvernamentali (1906) — 83
limbi și dialecte (*vezi și* limba franceză) — 19, 39, 54
naționalism — IX, 19, 37, 40, 74, 90-91, 122, 164, 165, 185
antifascist — 142, 143
și etnicitate (*vezi și* antisemitism) — 65, 93, 107-108, 146n
Revoluția Franceză — 20-24, 25, 43, 87-89, 101, 165
și limbă — 24, 25, 58, 62, 97, 98, 99, 111
și monarhie — IX, 25-26, 73
Rinul ca „frontieră naturală" — 92, 98, 99
răscoale țărănești din Tirol împotriva *vezi la* Tirol
Frasheri, Naim — 55
Frederick cel Mare, regele Prusiei — 76
Freising, Otto of — XII
frizieni, *vezi la* olandezi
fundamentalism — 87, 170-173

gaelic
irlandez — 103, 105, 109, 117, 120
scoțian — 115
Gaj, Ljudevit — 56
Galicia — 137
Gandhi, Mohandas Karamchand — 95, 110, 148, 160
Garnier-Pagès, Etienne Joseph Louis — 33
Gaulle, Charles de — 142, 185
Gellner, Ernest — VIII, 7, 11-13, 72, 78
George III, rege al Marii Britanii — 85
George, David Lloyd, *vezi* Lloyd George
Georgia, georgieni — 105, 123
germani (*vezi și* limba germană; Germania)
în afara Germaniei — 49, 50-51, 77, 99n, 127, 131-132, 160, 163, 166
Germania (*vezi și* limba germană; germani)
până la 1918 — 61, 83, 98, 130
antisemitism — 24, 107, 119-120
naționalism — IX, 19-20, 33-34, 37-38, 84, 92, 116
și limbă — 24, 39, 40-41, 57-58, 63, 94, 98-99, 102-103
1918-1949 — 130-131, 132, 145-146, 176
antisemitism — 131
naționalism — 119-120, 128, 139, 141, 183
după 1949 — 163, 179, 184-185
Ghana — 69
Ghent — 28, 115, 117
Gladstone, William — 86
glasnost' — 164
Glatter, Dr. — 98
Gobineau, Comte de — 75
Corbaciov, Mihail Serghelevici — 163, 178
Grant, Ulysses S. — 41
Grecia, greci
antică — 53, 61-62, 66, 73, 78
limbă — 57, 62
modernă — VIII, 26, 67, 97, 106, 131, 162
și Cipru — 78, 150
limbă — 62
naționalism — 36, 74n, 77-78, 84
Grégoire, Henry — 114
Griffith, Arthur — 33
Griffits, Rev. — 39
Guadelupa, Fecioara din — 73

Hamilton, Alexander — 32, 33
Hanak, Hans — 65
Hanák, Peter — 126-128

Hanovra — 27, 40
Haret, Spiru — XIII
Haugen, Einar — 110
Hayes, Carleton — 5
Helsinki — 87
Herder, Iohann Gottfried von — 50, 60, 61
Herodot — 61, 66
hindi — 95, 110-111, 116, 134, 154
Hitler, Adolf — 99n, 131, 139, 143, 161, 184
Hofer, Andreas — 66, 77
Hong Kong — 28, 177
Hroch, Miroslav — 6, 14, 103, 169

iacobini — 89, 103
icoane, naționale (*vezi și* monarhie) — 73-74, 139
ideologie husită — 76
idiș — 25, 99, 109, 113
Imperiul habsburgic (Austro-Ungaria) (*vezi și* Ungaria; Tirol) — 41, 83, 86, 160, 161
  antisemitism — 119, 120
  cehi în — 95, 96, 111, 125, 126, 127
  limbi în — 45, 59, 95-96, 97-98, 99-100, 112
  naționalism — 26, 37, 104, 105, 116, 125-127
  polonezi în — 61, 96, 125, 127
  sloveni în — 37, 59, 61, 96
Imperiul otoman (Imperiul turc) — 71
  mișcări naționaliste
    pînă la 1870 — 26, 35, 41, 67
    1870-1918 — 26, 45, 103, 104, 105, 106, 131, 160
India (*vezi și* Pakistan)
  mișcare antiimperialistă — 71, 105, 143, 148, 149, 160, 161
  imigrație în SUA — 155
  armata națională indiană — 146
  limbi în — 64, 94, 110-111, 116, 133, 154
  separare (1947) — 71-72, 133-134, 150, 174-175
  tamili — 116, 124, 154
indieni americani
  latinoamerican, *vezi la* America Latină
  nord-american — 155
Indiile Olandeze — 173
Indonezia — 94, 157
Innsbruck — 65
insulele Falkland (Malvine) — 78,
Ioana d'Arc — 75
Iorga, Nicolae — VIII
Iran — 71, 72, 87, 134, 172, 179
Irak — 87
Irlanda (*vezi și* irlandez: Republica Irlandeză)
  Tratatul anglo-irlandez (1921) — 130
  limbă, *vezi* gaelic
  naționalism — VIII, 14, 33, 34, 35, 40, 86, 105, 182-183
    fenieni — 40, 105, 133, 149
    influență a altor mișcări naționaliste — 104, 136
    și limbă — 103, 105, 109, 120-121
    și religie — 51, 53, 69, 70, 71, 122
    și sport — 139
  unioniștii din Ulster — 133, 136,
  în al doilea război mondial — 145
irlandez (*vezi și* Irlanda)
  pe scena engleză — 39
  limbă, *vezi* gaelic
  în SUA — 109, 151
islam, *vezi la* religie
islandezi — 57
Israel — 49, 69, 135, 148, 171
Istria — 59
Italia (*vezi și* limba italiană; italieni; Sardinia; Sicilia) — 83, 98, 113, 130, 144
italieni (*vezi și* limba italiană; Italia) în Imperiul habsburgic — 125, 126, 127

fascism — 119-120, 128
naționalism, secolul al XIX-lea — IX, 40-41, 62-63, 73-74, 84, 120
unificare — 26, 36, 46, 82n, 102-103
iudaism, *vezi* evrei
Iugoslavia (*vezi și* naționalism iliric) — IX, 36, 131, 132, 133, 159, 162, 163
limbă, *vezi* sîrbo-croata
Iwan, Emryas ap — 96

Januaris, Sfîntul — 48
Japonia — 68, 146, 147, 159n, 179
jargon (limbă engleză stricată) — 157
Jinnah — 72
jocuri florale — 73, 106
Jocuri Olimpice — 73, 139, 140
Johnson, Samuel — 87
Joseph al II-lea, Sfîntul Imperiu roman — 94

Karabahul de Munte — 161, 172
Kantorowicz, Ernst — 52
Karadzič, Vuk — 62
Katarevousa — 78
Kautsky, Karl — 4, 39, 41, 42, 44, 46
Kelch, Christian — 50
Kohn, Hans — 4
Kolokotrones, K. — 25
Kornai, Jonas — 169
kurzi — 66

la Blache, Vidal de — 91
Lapouge, Vacher de — 107
Letonia, letoni — 50, 151, 161, 179
limbă — 56
Lavisse, Ernest — 88
Lemny, Ștefan — XIII
Lenin, Vladimir Ilici — 4, 43, 46, 122, 130, 132, 145, 161
Liban — 87, 150
liberalism și naționalism — 27-47, 83, 120
Liechtenstein — 35
Liège — 115
Lima — 67n
limbă,
și naționalism — 53-65, 93-100
pînă la 1870 — 21-22, 23-25, 38-39, 40-41, 44-45, 55-66, 97-100
1870-1918 — 102-104, 105-107, 108-110, 111-118, 120, 137-138
după 1918 — 8-9, 12, 133, 137-138, 154, 156-158, 165-167
cuvinte pentru „națiune" — 16-20, 90-91, 119
limbă mondială, ideea de — 41-42, 157, 158
limba ebraică — 55, 62, 109, 112
limba engleză,
în India — 64, 94, 110, 111, 116, 133, 154
origini — 57
în SUA — 114, 166
ca limbă mondială (universală) — 41, 42, 157, 158
limba franceză — 57, 62, 100, 102, 114
în Africa — 157
în Canada, *vezi* canadieni de origine franceză *la* Canada
și naționalism francez — 24, 25, 58, 62, 97, 98-99, 111
cu sensul de *națiune* și *patrie* — 17, 18, 87, 88-89, 90-91, 119
limba galeză — 39, 53-54, 58, 96, 111, 113, 116, 118
limba germană
și naționalism german — 25, 39, 40-41, 57, 63, 95, 98, 99, 102, 103
vorbită în Elveția — 54, 59, 63n
cuvinte pentru „națiune" — 18, 22
limba italiană — 12, 40-41, 62-63, 102-103, 113
limba maghiară, *vezi* ungara
limba olandeză, *vezi la* Olanda

limba spaniolă — 16, 17-18
în America Latină — 157
limba ungară — 55, 56, 97, 100, 105
List, Friedrich — 33, 41
Lituania, lituanieni — 36, 67, 70, 181
limbă — 56
Lloyd George, David, primul Earl Lloyd George — 113, 116
Lueger, Karl — 119
„lumea a treia", naționalism — 135-137,
Luxemburg, Rosa — 4, 46, 115
Luxemburg (națiune) — 19, 35

Macedonia, macedoneni — 46, 97, 106, 107, 136, 161
Madras — 124
maghiari, *vezi* Ungaria
Malvine, *vezi* insulele Falkland
Manzoni, Alessandro — 63n
Marea Britanie (*vezi și* Scoția, Wales)
forțe armate — 84
minorități culturale — 19, 37, 44, 104, 173
războiul insulelor Falkland — 166
internarea germanilor — 132
limbi și dialecte (*vezi și* limba engleză) — 19, 44
naționalism (englez) — VIII, 13, 18, 40, 76, 86, 93
antifascist — 142, 143-144
și monarhie — 73, 85, 139
mîndria de a avea origini rasiale amestecate — 108
și religie — 71
și sport — 139, 140
Maria, *vezi* Fecioara Maria
Maroc — 135, 143, 148
Marseillaise — 142
Marx, Karl — 44, 46, 163
marxism (*vezi și* comunism) și naționalism — 4, 9, 37, 46, 122-123, 134, 146, 148-149
marxiști austrieci — 9, 37
mass-media, și naționalism — 138-139, 158n
Mauritius — 59
Maurras, Charles — 138
Mazzini, Giuseppe — 34, 35, 47, 101, 102, 134, 149, 153, 165, 166
menșevici — 161
Mexico — 73
Mill, John Stuart — 27
despre Irlanda — 33
despre națiuni și naționalism — 4, 21, 23, 27, 35, 37, 46
mișcări de renaștere a folclorului, și naționalism — 104-105, 106
Moldova — XI, XII, 181
Molinari, Gustav de — 31
monarhie și naționalism — 25-26, 51-52, 73-74, 77, 84-85, 139
mongoli — 74
Montreal — 156, 168n
Monserrat, Fecioara din — 73
Moravia — 42, 59, 95, 102
Muller, Max — 107
muntenegreni — XII, 65
Muntenia — XI
Musil, Robert — 86
musulmani, *vezi* islam *la* religie

Nair, Tom — 86
Napoleon III, împărat al Franței — 98
naționalism (*vezi și* naționalism colonial; națiuni; patriotism; *vezi și la* comunism; educație, etnicitate; limbă; liberalism; monarhie; religie; socialism; război) — 3-15
pînă la 1870 — 16-47
1870-1918 — 101-128
1918-1950 — 129-159
după 1950 — 160-187
antifascist — 142-145
perspectivă guvernamentală — 81-100
protonaționalism, popular — 48-80
cuvînt, originea lui — 119
naționalism arab — 69, 105, 135, 148

naţionalism colonial — 133-136, 145-152, 154-155, 174-175
naţionalism iliric (iugoslavism) — 56, 105, 118, 133
naţionalism lingvistic, *vezi* limbă
naţionalism saharian — 78
naţiuni (*vezi şi* naţionalism)
definiţia lor — 7-10, 16-21
principiu al limitei — 35, 39-40, 102
Naţiunile Unite — 173
Neapole (Napoli) — X, 48
Nehru, Jawaharlal — 110, 160
„Netaji", *vezi* Bose
New Brunswick — 167
New York — 155
Nicolae I, ţar al Rusiei — 85
Nigeria — 150
Nisa — 98
Norvegia — 45, 105
limbi — 57, 111

Occitania — 182
O'Connell, Daniel — 105
Olanda — 27, 40, 87-88, 124
limba olandeză — 19, 57
frizieni
limbă — 117
naţionalism — 124
Ontario — 167
Orwell, George — 139

Paine, Thomas — 23
Pakistan (*vezi şi* Bangladesh) — 71, 133, 148, 175
Palestina, palestinieni — 112, 135, 148
papalitate, şi naţionalism italian — 74
Papua-Noua Guinee — 156
Paraguay — 70, 158
Parma, Marele Ducat — 27,
patrie, definiţia ei — 88, 89, 90-91, 119
patriotism (*vezi şi* naţionalism) — 48, 76, 79-80, 86, 87-93, 119-120, 142-143
perestroika — 164
Peru — 67n, 69n, 158
Pichler, Arnold — 42
Pilsudski, Józef — 47, 123
Pius IX, papă — 74
Polonia (*vezi şi* polonezi) — XI, XII, 81n, 161, 163
independenţă (1918) — 131
naţionalism — 36, 40, 45, 47, 75, 115, 125, 127
şi limbă — 103
şi religie — 69, 70, 122, 170
revolte (1830 şi 1863) — 26
şi socialism — 123
polonezi (*vezi şi* Polonia)
în Germania — 61, 131
în Imperiul habsburgic — 61, 96, 125, 127
în Rusia — 67
în SUA — 109
Porter, George Richardson — 31
Portugalia — 33, 93
Praga — 111, 196
Primo de Rivera, Miguel — 137
primul război mondial, şi naţionalism — 1, 88, 89, 93, 124-127, 129-130
principiul limitei — 35, 39-40
principiul naţionalităţii — 34, 102
propagandă, şi naţionalism — 139
protonaţionalism, popular — 48-80
Pushtu — 66

Quebec, *vezi la* Canada,
Quetelet, Lambert Adolphe Jacques — 97

Rae, John — 27, 30, 32
Ranger, Terence — VII, 7
rasa „nordică" — 107
rasa „semită" (*vezi şi* evrei) — 107
rasă, *vezi* etnicitate
război, şi naţionalism (*vezi şi* primul război mondial; al doilea război mondial) — 84
războiul pentru insulele Falkland — VIII, 166

Regatele Unite, 164 (*vezi și* Marea Britanie; Irlanda; Scoția; Țara Galilor)
religie, și naționalism — 69-74, 121-122, 147, 148, 170-171
creștinism — 48-49, 51-52, 69-71, 72, 73-74, 168, 173
islam — 69-70, 71, 72-73, 87, 147, 148, 160, 162, 171
iudaism — 49-50, 69, 73, 171
recensăminte, probleme în legătură cu limba — 82, 97-100, 157
Renan, Ernest — 4, 9, 10, 14, 46
despre mărimea sau importanța națiunilor — 27, 40
Renner, Karl — 9n, 102, 149n
Republica Democrată Germană — X, 160, 175, 184
Republica Federală Germania — 141, 183, 185
Republica Irlandeză — 182
Revoluția din Octombrie — 161
Rin, fluviu — 99
Robbins, L. — 31
România, români — X-XIV, 65, 131, 136
naționalism — 26, 36, 111-112, 125, 160, 175n
Roth, Joseph — 59
Rousseau Jean-Jacques — 43, 86
Rusia (*vezi și* Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste) — 179
și Finlanda — 87
naționalism — 40, 67, 123
și monarhie — 51-52, 73, 77, 85
și religie — 51-52, 53, 70, 73
revoluție — X, 125-127
Russo, Alecu — XIII
ruteni — 36, 105
Ryan, Frank — 145

Sardinia — 105
Savoia, regatul — 98
Say, J.B. — 31
Schleswig-Holstein — 98
Schönberg, Gustav — 29
Schönerer, Georg von — 119
Scoția — 37, 38, 39, 44, 46, 66, 71, 90
limbă — 115
naționalism — VIII
până la 1918 — 104-105, 123, 124, 139
după 1918 — 136, 138, 164, 172, 180, 182
Scott, Sir Walter — 90
Sedlnitzky, conte — 112
Senegal — 69
Serbia (*vezi și* sîrbi) — 26, 106
Shakespeare, William — 76
sîrbi (*vezi și* Serbia, Iugoslavia) — XII, 36, 46, 66, 71, 160, 181
limbi (*vezi și* sîrbo-croata) — 56-57, 62, 162
naționalism și protonaționalism — 77, 125, 126, 133
sîrbo-croata — 56-57, 62, 162
Siam (Thailanda) — 147
Sicilia — 35, 182
Silezia —
Simmel, George — 170
Singapore — 28, 177
Siria — 69, 135
sionism, *vezi la* evrei
slavi lusatieni — 175
slovaci — IX, 36, 127, 133, 160, 180
limbă — 57, 62n
sloveni (*vezi și* Iugoslavia) — IX, XII, 131, 132, 136, 160
în Imperiul habsburgic — 37, 59, 61, 96
limbă — 96
naționalism — 133
Smith, A.D. — VIII, XII, 4, 7
Smith, Adam — 27, 29, 30
Snellman, Johan Wilhelm — 104
socialism (*vezi și* comunism)
și naționalism — 46, 84, 116, 121-128, 130, 143-146, 175-176

Somalia, somalezi — 66, 72, 160
sorbiană — X, 115
Spania (*vezi și* basci; catalani; Galicia; limba spaniolă, Valencia)
  naționalism spaniol — 16, 17-18, 40, 73, 82n, 164
  războiul civil din Spania — 143, 145
sport, și naționalism — 139-140
Sri Lanka
  ceilonezi — 8, 124, 147, 149, 154
  tamili — 8-9, 149, 154, 175
Stalin, Iosif — 4, 8, 46, 134, 163
Statele Unite ale Americii — 142, 172, 178, 179
  limba engleză — 114, 166
  imigranți — 55, 108, 114, 151-153, 155, 166, 167
  naționalism — 21, 23, 24, 32, 79, 88
Stöcker, Adolf — 119
Stur, Ludovit — 57
Sudan — 60, 150
Suedia, suedezi,
Surinam — 173
Szücs, Jeno — 7

școli, *vezi* educație

tamili, *vezi la* India; Sri Lanka
Thailanda, *vezi* Siam
Thatcher, Margaret — VIII
tătari — 67
Thompson, E. P. — 89
tibetani — 74
Tilly, C. — 7
Tirol — 51, 52, 66, 77, 114, 131
  revolte țărănești împotriva Franței (1809) — 52-53, 66, 76, 77
Tone, Theobald Wolfe — 132
Toronto — 168n
Transilvania — XI, XII, XIII, 36
Tratatul de pace de la Versailles — 130, 131, 134, 141
Trieste — 179
Troelstra, Piter Jelles — 124
Tunisia — 135
Turcia, turci (*vezi și* Imperiul otoman)
  pînă la 1918 — 80, 131, 148, 150, 161, 171, 179
turul Franței — 140

Ucraina, ucraineni — XII, 56, 67, 70, 125, 162
Ungaria (*vezi și* Imperiul habsburgic; limba ungară) — 94, 127
  naționalism — 75, 97, 99, 128, 132, 139
unguri (maghiari) *vezi și* limba ungară; Ungaria) — 55, 66, 75, 180
  în România — XI, 136
unitate mondială, ideea de — 34
Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste
(*vezi și* Azerbaidjan; Estonia; Georgia; Letonia; Lituania; Rusia) — X, 72, 129, 144-145, 159-164, 169, 178-181

Valahia — 36
Vancouver — 168n
Viena — VII, 43, 92, 125, 140, 179
Vietnam — 134, 165n
Vilar, Pierre — 22
Villers-Cotterets, ordonanța de la — 102
Vladivostok — 179
vlahi — XII
Voevodina — 125

Wales (Țara Galilor), *vezi și* limba galeză — 35, 37, 39, 46, 73, 122, 166, 180
  naționalism,
    pînă la 1918 — 71, 104, 105, 116, 123, 124, 139
    1918-1950 — 136, 138
    după 1950 — 96, 111, 168, 172, 180

Wasserprolacken — 61
Weber, Eugene — XIII, 185
Wenzi — 19, 60
Wergeland, Henrick Arnold — 57
Wilhelm al II-lea, împărat german — 80, 116
William de Alton — 60
Williams, Gwyn A. — 7
Wilson, Thomas Woodrow, principiul naționalității — 35, 43, 128, 129-132, 134, 162
Windische — 61
Wolf, Eric R. — 7

xenofobie, *vezi* etnicitate

Zedler, Johann Heinrich — 20
Zeman, Z. A. — 127

Naţiuni şi naţionalism

Puţine nume de istorici, în acest sfîrşit de secol, se bucură de atîta stimă ca acela al lui Eric J. Hobsbawm. Palmaresul cărţilor sale cuprinde opere clasice ca *Primitive Rebels* (1959), *The Age of Revolution* (1962), *Bandits* (1969), *The Age of Capital* (1975), *The Age of Empire* (1987). Nu demult, a publicat un volum care, încheind „saga" secolului XX, întregeşte acea istorie universală pe care o începuse cu studiul epocii revoluţiilor burgheze, de la 1789 la 1848. Este aşadar un savant preocupat de frămîntările perioadei moderne şi contemporane, un promotor al cercetărilor de istorie socială şi un martor adesea lucid, totdeauna critic, al nebuniei omeneşti.

Andrei Pippidi

Apărînd chiar în momentul în care reforma e ameninţată atît în Europa de Est, cît şi în Uniunea Sovietică, de o resuscitare a tendinţelor naţionaliste, cartea lui Eric Hobsbawm este deosebit de actuală... succintă şi bine scrisă.

Roy Porter, *Noul politician şi societatea*

(Hobsbawm) priveşte întreaga scenă politică de la înălţimea atitudinii istoricului, dar a unuia foarte mare, care nu uită niciodată să ne transmită şi amănunte semnificative, purtătoare de esenţă.

Michael Foot, *The Guardian*